

İçtimaiyat

Sosyal Bilimler Dergisi
Journal Of Social Sciences
E-ISSN:2602-3377

YIL/YEAR: 2019 – CİLT/VOLUME: 3 – SAYI/NUMBER: 1

Nurullah Ulutaş

Ortadoğu'nun Aykırı Şairi Nizar Kabbani'de Politik Söylem

İlyas Sucu

Sosyolojinin Doğuşuna Devrimlerin Etkisi: Endüstri ve Fransız Devrimleri

Hüseyin Güneş

XVI ve XVII. Asırlarda Akdeniz'in İktisadi Yapısı ve Osmanlı Devleti

Salih Erol

İstanbul'dan Paris'e Gönderilen İlk Osmanlı Talebelerinden
Edhem Efendi'nin Eğitim Hayatı

Adem Levent

Teknoloji, Yenilik ve Güç: Kurumsal İktisat Özel Bir İnceleme

İnan Kaynak

Yönetim Bilimi Perspektifinden Yönetim Danışmanlığına Genel Bir Bakış

Ahmet Efe

Planlama Yaklaşımının İslam Ekonomisindeki Yeri

Gökhan Topluk

Harem-i Hümayun: Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümlerlik ve Kadınlar

Editör: Dr. Hidayet KARA

İktisaiyat

JOURNAL OF SOCIAL SCIENCE

YIL/YEAR: 2019 • CILT/VOLUME: 3 • SAYI/NUMBER: 1

Yazılarda ifade edilen görüş ve düşünceler yazarlarının kişisel görüşleri olup derginin ve bağlı bulunduğu kurumun görüşlerini yansıtmaz.

The opinions and views expressed in the papers published in the journal are only those of the author(s) and do not necessarily reflect the views of the journal and its publisher.

İctimaiyat

2602-3377	:	e-ISSN e-ISSN	:	2602-3377
29/05/2019	:	Basım Tarihi Published Date	:	29/05/2019
Mayıs 2019	:	Yayın Sezonu Pub. Date Season	:	May 2019
3	:	Cilt Volume	:	3
1	:	Sayı Number	:	1
2017	:	İlk Yayın Tarihi Founded	:	2017
Muş	:	Basım Yeri Place of Publication	:	Muş
Yılda iki defa elektronik olarak yayınlanan ulusal hakemli ve süreli yayındır	:	Yayın Türü Publication Type	:	Is an international, periodical, double-blind peer-reviewed and online academic journal published bi-annual
Türkçe ve İngilizcedir; ancak her sayıda ki makale sayısının en fazla üçte biri kadar olmak üzere diğer dillerdeki çalışmalara da yer verilebilir.	:	Yayın Dili Official Language	:	Turkish and English; however, studies in other languages may be accepted, up to a third of the number of articles in each issue.
Mayıs-Kasım	:	Periyot Frequency	:	May-October
Muş Alparslan Üniversitesi	:	Yayıncı Publisher	:	Muş Alparslan University
Muş Alparslan Üniversitesi Külliyesi, Eğitim Fakültesi, 49250, Muş/Türkiye	:	Adres Address	:	Muş Alparslan Üniversitesi Külliyesi, Faculty of Education, 49250, Muş/Türkiye
ictimaiyatdergi@gmail.com	:	e-posta e-mail	:	ictimaiyatdergi@gmail.com
+90 505 462 0905	:	Telefon Telephone	:	+90 505 462 0905
http://dergipark.gov.tr/ictimaiyat	:	Ana Sayfa Homepage	:	http://dergipark.gov.tr/ictimaiyat

İktisaiyat

Yıl/Year: 2019 • Cilt/Volume: 3 • Sayı/Number: 1

Yayın Kurulu • Editorial Board

Sahibi / Owner	Dr. Öğr. Üyesi Hidayet Kara Muş Alparslan Üniversitesi / Türkiye
Baş Editör / Editor-in-Chief	Dr. Öğr. Üyesi Hidayet Kara Muş Alparslan Üniversitesi / Türkiye
Editörler / Editors	Dr. Öğr. Üyesi Turan Güler Muş Alparslan Üniversitesi / Türkiye Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Ayhan Koyuncu Afyon Kocatepe Üniversitesi / Türkiye Dr. Öğr. Üyesi Bahattin Çatma Muş Alparslan Üniversitesi / Türkiye
Yayın Kurulu Üyeleri / Editorial Board Members	Prof. Dr. Haluk Alkan İstanbul Üniversitesi / Türkiye Prof. Dr. Besim Özcan Atatürk Üniversitesi / Türkiye Prof. Dr. Salim Çöhce İnönü Üniversitesi / Türkiye Prof. Dr. S. Selçuk Günay Atatürk Üniversitesi / Türkiye Prof. Dr. Kenan Çağan Afyon Kocatepe Üniversitesi / Türkiye Prof. Dr. Emin Çelebi İnönü Üniversitesi / Türkiye Doç. Dr. Mithat Eser Selçuk Üniversitesi / Türkiye Doç. Dr. Yegane Çağlayan Muş Alparslan Üniversitesi / Türkiye Doç. Dr. Yahya Yeşilyurt Kastamonu Üniversitesi / Türkiye Doç. Dr. Oktay Kızılkaya Kafkas Üniversitesi / Türkiye Doç. Dr. Ercan Çağlayan Muş Alparslan Üniversitesi / Türkiye

Doç. Dr. Adem Palabıyık

Muş Alparslan Üniversitesi / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Mahsum AYTEPE

Muş Alparslan Üniversitesi / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Aykut KÜÇÜKPARMAK

Muş Alparslan Üniversitesi / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Berat ÇİÇEK

Muş Alparslan Üniversitesi / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Canser KARDAŞ

Muş Alparslan Üniversitesi / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Musa Gümüş

Adnan Menderes Üniversitesi / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Bahattin Çatma

Muş Alparslan Üniversitesi / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi İskender Dölek

Muş Alparslan Üniversitesi / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Utku Özensoy

Muş Alparslan Üniversitesi / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Murat Parlakpınar

Bitlis Eren Üniversitesi / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Servet Şengül

Muş Alparslan Üniversitesi / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Adem Levent

Muş Alparslan Üniversitesi / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Nurcan Ankay

Muş Alparslan Üniversitesi / Türkiye

Sekreteryaya / Secretariat

Arş. Gör. Abdül Samet Çelikçi

Dizgi/ Layout Editor

Arş. Gör. Önder Tilci

Dr. Öğr. Üyesi. Abdülmecit Yıldırım

Teknik Redaksiyon / Redaction

Dr. Öğr. Üyesi Abdülmecit Yıldırım

Grafik Tasarım / Design

İçtimaiyat

Yıl/Year: 2019 • Cilt/Volume: 3 • Sayı/Number: 1

Amaç ve Kapsam Aims and Scope

İçtimaiyat Dergisi İnsan ve Toplum Bilimleri alanında güçlü bilimsel bir yaklaşımla hazırlanmış nitelikli çalışmaları yayınlamak üzere altı aylık dönemlerle (Mayıs ve Kasım) yayınlanan ulusal akademik hakemli bir dergidir. İçtimaiyat Dergisi'nde yayınlanan tüm yazıların, dil, bilim ve hukuki açıdan bütün sorumluluğu yazarlarına, ilk yayın hakları İçtimaiyat Dergisi'ne aittir. Yayınlanan yazılar İçtimaiyat Dergisi'nin yazılı izni olmaksızın kısmen veya tamamen herhangi bir şekilde basılamaz, çoğaltılamaz. Yayın Kurulu dergiye gönderilen yazıları yayınlayıp yayınlamamakta serbesttir.

İçtimaiyat sosyal bilimlerle (dil bilimi, din bilimleri, edebiyat, eğitim bilimleri, felsefe, güzel sanatlar, psikoloji, siyaset bilimi, sosyoloji, tarih, uluslararası ilişkiler vb.) alakalı konularda özgün ve nitelikli bilimsel çalışmalar yer almaktadır. Dergilerimizde yayınlanan tüm makaleler çevrimiçi olarak erişime açıktır ve makale yayını için herhangi bir ücret talep edilmemektedir.

The Social Science is an national academic peer-reviewed semi-annual (May and November) journal tending to publish qualified works with a strong scientific approach in the fields of humanities and social sciences. Authors bear the sole legal responsibility for their published works in the Social Science. The Society Science has the sole ownership of copyright to all published works. No part of this publication shall be produced in any form without the written consent of Journal of Socail Science. Editorial board is free to decide about the publishing or not publishing the articles received to Journal of Social Science.

İçtimaiyat focuses on, but not limited to the following topics: educational sciences, fine arts, history, international relations, linguistics, literature, philosophy, political science, psychology, sociology and theology, etc. All articles published in our journals are open access and freely available online. All articles published in our journals are open access, freely available online and no fee is charged for publishing articles

İçtimaiyat Dergisi aşağıdaki indekslerce taranmaktadır:

Journal of Social Sciences (İçtimaiyat) indexed and abstracted in:

ESJI (Eurasian Scientific Journal İndex)

ESJI (Eurasian Scientific Journal İndex)

İDEALONLINE

İDEALONLINE

ACADEMIC RESOURCE INDEX

ACADEMIC RESOURCE INDEX

IJIF (İnternational Innovative Journal Of İmpact Factor)

IJIF (İnternational Innovative Journal Of İmpact Factor)

SCIENTIFIC INDEXİNG SERVICE

SCIENTIFIC INDEXİNG SERVICE

ASOS

ASOS

GOOGLE SCHOLAR

GOOGLE SCHOLAR

İÇTİMAİYAT

Yıl/Year: 2019 • Cilt/Volume: 3 • Sayı/Number: 1

Danışma Kurulu • Advisory Board

Prof. Dr. Ahmet Kemal Bayram Marmara Üniversitesi / Türkiye	Prof. Dr. Ahmet Kemal Bayram Marmara Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. S. Selçuk Günay Atatürk Üniversitesi / Türkiye	Prof. Dr. S. Selçuk Günay Atatürk Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Salim Çöhçe İnönü Üniversitesi / Türkiye	Prof. Dr. Salim Çöhçe İnönü Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Besim Özcan Atatürk Üniversitesi / Türkiye	Prof. Dr. Besim Özcan Atatürk Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Bayram COŞKUN Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi / Türkiye	Prof. Dr. Bayram COŞKUN Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Orhan Yazıcı İnönü Üniversitesi / Türkiye	Prof. Dr. Orhan Yazıcı İnönü Üniversitesi / Türkiye
Doç. Dr. Nurullah Ulutaş Muş Alparslan Üniversitesi / Türkiye	Doç. Dr. Nurullah Ulutaş Muş Alparslan Üniversitesi / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Orhan KeskinTAŞ Doç. Dr. Mehmet Özger Bingöl Üniversitesi / Türkiye	Dr. Öğr. Üyesi Orhan KeskinTAŞ Doç. Dr. Mehmet Özger Bingöl Üniversitesi / Türkiye
Doç. Dr. Recep Özman İnönü Üniversitesi / Türkiye	Doç. Dr. Recep Özman İnönü Üniversitesi / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Rabia Ş. Şişman Muş Alparslan Üniversitesi / Türkiye	Dr. Öğr. Üyesi Rabia Ş. Şişman Muş Alparslan Üniversitesi / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Şükrü Bilici Muş Alparslan Üniversitesi / Türkiye	Dr. Öğr. Üyesi Şükrü Bilici Muş Alparslan Üniversitesi / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Murat Zengin İnönü Üniversitesi / Türkiye	Dr. Öğr. Üyesi Murat Zengin İnönü Üniversitesi / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Tanrıverdi İstanbul Üniversitesi / Türkiye	Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Tanrıverdi İstanbul Üniversitesi / Türkiye

İktimaiyat

Yıl/Year: 2019 • Cilt/Volume: 3 • Sayı/Number: 1

İÇİNDEKİLER

SAYININ HAKEMLERİ	10
EDİTÖRDEN	11
Araştırma Makalesi • Research Article	12
Nurullah Ulutaş, ORTA DOĞU'NUN AYKIRI ŞARİRİ NİZAR KABBANİ'DE POLİTİK SÖYLEM	13
İlyas Sucu, SOSYOLOJİNİN DOĞUŞUNA DEVRİMİN ETKİSİ: ENDÜSTRİ VE FRANSIZ DEVRİMLERİ	23
Hüseyin Güneş, XVI ve XVII. ASIRLARDA AKDENİZ'İN İKTİSADİ YAPISI ve OSMANLI DEVLETİ.....	47
Salih Erol, İSTANBUL'DAN PARİS'E GÖNDERİLEN İLK OSMANLI TALEBELERİNDEN EDHEM EFENDİ'NİN EĞİTİM HAYATI	53
Adem Levent, TEKNOLOJİ, YENİLİK VE GÜÇ: KURUMSAL İKTİSAT ÖZEL BİR İNCELEME	70
İnan Kaynak, YÖNETİM BİLİMİ PERSPEKTİFİNDEN YÖNETİM DANIŞMANLIĞINA GENEL BİR BAKIŞ	79
Ahmet Efe, PLANLAMA YAKLAŞIMININ İSLAM EKONOMİSİNDEKİ YERİ	89
Kitap Tanıtımı-Book Launch	106
Gökhan Toplak, HAREM-İ HÜMAYUN: OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA HÜKÜMRANLIK VE KADINLAR.....	107

İçtimaiyat

Yıl/Year: 2019 • Cilt/Volume: 3 • Sayı/Number: 1

Okuyucu Mektupları / Letters

İçtimaiyat Dergisinde yayımlanan çalışmalar hakkındaki değerli görüşlerinizi, yorumlarınızı ve önerilerinizi lütfen dergi editörüne iletiniz.

Dr. Öğr. Üyesi Hidayet Kara

h.kara36@hotmail.com

SAYININ HAKEMLERİ

Doç. Dr. Yahya Yeşilyurt

Doç. Dr. Reşat Açıkgöz

Doç. Cüneyt Akın

Dr. Öğr. Üyesi Bahattin Çatma

Dr. Öğrt. Üyesi Abdulmecit Yıldırım

Dr. Öğr. Üyesi Adem Levent

Dr. Öğr. Üyesi Aytuğ Altın

Dr. Öğr. Üyesi Berat Çiçek

Dr. Öğr. Üyesi Erhan Solmaz

Dr. Öğr. Üyesi Servet Şengül

Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Yücel

Dr. Öğr. Üyesi Murat Parlak Pınar

Dr. Öğr. Üyesi Nurcan Ankay

Dr. Öğr. Üyesi Murat Alanoğlu

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Gökçen

Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin Çil

Dr. Öğr. Üyesi Ender Baykut

Dr. Şeyhmus Bingül

EDİTÖRDEN

Değerli okuyucularımız, İctimaiyat Dergisi'nin Cilt 3, 1. sayıyla huzurlarımızdayız. Bu sayımızla beraber üçüncü yıla girmiş bulunmaktayız. Dergimizin sağlıklı bir şekilde gelişmesine ve emin adımlarla ilerlemesine yardım eden değerli yazarlarımız, hakemlerimiz ve dergiye emeği geçen bütün herkese teşekkürlerimi sunuyorum. Dergimiz sosyal bilimler alanında -Tarih-Edebiyat-Soyoloji-Felsefe-Sosyo-iktisat vs.- yayın yapmaktadır. Bu sayıda da değişik alanlardan sekiz makale yer almaktadır. Dergimizin ilerki yıllarda yayın hayatında önemli bir yer işgal etmesini umarak çalışmalarımızı daha da kaliteli hale getirmek için yoğun çaba harcamaktayız. Dergide yayınlanan makalelerin bilim insanları tarafından incelenip tartışılmasını arzu ettiğimiz gibi, bundan sonraki sayılarımızda da siz değerli bilim insanlarının kıymetli yazılarını bekliyoruz. Sözlerimi noktalarken, tekrardan bu sayıya emeği geçen herkese teşekkürlerimi sunuyorum.

Editör: Dr. Hidayet KARA

Araştırma Makalesi • Research Article

ORTA DOĞU'NUN AYKIRI ŞAİRİ NİZAR KABBANİ'DE POLİTİK SÖYLEM*

Political Discourse in Nizar Qabbani, Anomalous Poet of The Middle East

Doç. Dr. Nurullah Ulutaş *

ORCID: 6274-0401-7675-0176/ Bitlis Eren Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi.

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 12 Nisan 2019

Düzeltilme tarihi: 24 Mayıs 2019

Kabul tarihi: 29 Mayıs 2019

Anahtar Kelimeler: Nizar Kabbâni, Ortadoğu Edebiyatı, Arap Şiiri, Politik Söylem, Filistin.

ÖZ

Ortadoğu Edebiyatının modern ve güçlü kalemlerinden Nizar Kabbânî; sanatsal yeteneği ve aykırı söylemleriyle muhafazakâr kesimlerin eleştirisine maruz kalsa da söylemleriyle geniş kitleleri etkileyen bir şairdir. O, yaşadığı toplumun kendisine taktığı "Arap Şairi", "Kadın Şairi" ve "Bütün Nesillerin Şairi" gibi tanımlamalara aldırmdan hak bildiği yolda yalnız başına yaşayan bir şair olma kimliğini her zaman korur. Evrensel temaları işlemesi, onu tüm nesillerin ve coğrafyaların sesi yapar. Kabbânî, yaşadığı toplumun acılarını, yılgınlıklarını ve umutlarını şiirlerinde işler. Onda ideoloji, Arap-İsrail savaşları ekseninde beliren bir nitelik arz eder. Şiirlerinde iktidarların halkı sömürmesini, ezilen toplumların trajedisini İrk – Din çatışması bağlamında şiirlerine aktarır. Muhafazakâr ve mütevekkil toplum bireylerinin iktidarlar karşısında suskun ve kimliksiz yaşamasını eleştiren şairin birçok eseri yasaklanır. O, "Başkaldırmıyorsa nedir şiir?" diyerek bir anlamda şiirin poetik misyonunu da açığa vurur. Kabbânî, mazlum ve onuru çiğnenmiş insanların sesi olarak hayatı boyunca ezen ve sömüren iktidarlara karşı başkaldırmıştır. Bu çalışmada tarama yöntemi kullanılarak Nizar Kabbânî'nin şiirlerinde politik söylemi analiz edilmeye çalışılacaktır.

ARTICLE INFO

Article history:

Received 12 April 2018

Received in revised form 24 May 2019

Accepted 29 May 2019

Keywords: Nizar Qabbani, Middle Eastern Literature, Arab Poetry, Political Discourse, Palestine.

ABSTRACT

Nizar Qabbani, one of the modern and powerful poets of the Middle Eastern literature; has influenced large masses with his discourse despite being criticized by conservatives due to his artistic skills and anomalous discourse. He always protects his identity as a poet living alone on the right track without regard to the definitions like "Arab Poet", "Poet of Women" and "Poet of All Generation" attached to him by the society. Universal themes in his works make him the voice of all generations and geographies. Qabbani treats the sorrows, wrath and hopes of his society in his poems. Themes of "woman" and "political discourse" come to the forefront in his poems. The ideology in his poetry is in the axis of Arab-Israeli wars. He expresses the exploitation of the people by the ruling and brings the tragedy of oppressed societies in his poetry within the context of the Race - Religion conflict. Many works of the poet are banned for criticizing the silent and identityless life of the conservative and mutilated society in front of the ruling. He reveals the poetic mission of poetry in a sense by saying, "What is poem if it does not rebel?". Qabbani has rebelled against the oppressing and exploiting authorities as the voice of people who have been oppressed and violated throughout his life. This study aims to analyze the perspective ideologic discourse in Nizar Qabbani's poetry.

* Bu çalışma 12-15 Nisan 2018 tarihinde Amman / Ürdün'de III. Uluslararası Sosyal Bilimlerde Yeni Yönelimler Sempozyumu: Geçmiş ve Gelecek Bağlamında Orta Doğu Sempozyumunda sunulan bildirinin bir bölümünün genişletilmesiyle oluşturulmuştur.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: nurullahulutas@gmail.com.

GİRİŞ

Nizâr Kabbânî şiiriyle/sanatıyla/edebiyat anlayışıyla bütün Ortadoğu toplumlarının kalbi oldu. Şiirleriyle direnişi paylaştı, şiiriyle siyasete yön verdi, şiiriyle siyaseti sorguladı, bugünün tarihini sorguladı. Nizâr Kabbânî'nin bu yaklaşımı, Nizâr Kabbânî şiirinin edebi niteliğine/yoğunluğuna/derinliğine kesinlikle gölge düşürmedi. (Su, 2007;31)

Atasoy Müftüoğlu

Nizar Kabbânî, gerek Arap gerekse Ortadoğu edebiyatında aykırı fikirleriyle öne çıkan ve genel kabullere başkaldırarak kendi tarzını ortaya koyan bir şair kimliğiyle tanınır. O, güncel politikanın söylemlerini tekrarlayan ve geleneğin öngördüğü yaşam tarzını tercih eden bir şair / yazar olmayı reddeder. Bu anlamda modernist bir tavır takınır. Fakat şunu belirtmek gerekir ki onun modernist tavrı hiçbir zaman sömürgeci Batı'nın taklitçiliğini yapmak ve Batılı değerlere medhiyeler dizmek değildir. O, kendi kimliğini ve değerlerini özgürce ve insana yakışır biçimde ele alan, doğmalardan uzak bir anlayışı şiirlerine ve eserlerine taşıyan bir sanatçıdır.

Laurent Mignon, onun *Aşkın Kitabı* adıyla Türkçeye kazandırılan *Kitâbü'l-Hub* adlı eserine yazdığı giriş yazısında onun edebî kişiliği ve şiiri hakkında şunları söyler: "Nizâr Kabbânî, belki de çağdaş Arap edebiyatının en büyük ustasıydı. Gerek dil ve şekil gerekse konu açısından Nizâr Kabbânî'nin muhafazakâr eleştirmenlerin sert tepkilerine rağmen Arap şiirine son yarı yüzyılda yeni ve çağdaş bir mahiyet kazandıranlar arasında küçümsenmeyecek bir yeri vardır. Üstelik Fas'tan Irak'a kadar bütün Arap dünyasında sıradan insanın beğenisini ve sevgisini kazanmıştır." (Kabbanî, 2000: 5).

Nizâr Kabbânî'nin Türkiye'de tanınması Nuri Pakdil sayesinde. *Edebiyat* dergisinin yayımladığı *Çağdaş Arap Şiiri / Güldeste II*, adı ile ilk olarak 1976; ikinci baskısı 1998'de yapılan antolojide yayınlanan "Doğu" şiiriyle tanıtılır. Sonraki yıllarda Turan Koç bazı şiirlerini yayımlar. Yine İbrahim Demirci, onun bazı şiir ve yazılarını *İşgal Altında* adıyla bastırır. (Kabbanî, 1996). *Kasâ'id Mağdûbün 'aleyhâ* başlıklı şiir kitabı, *Gazaba Uğramış Şiirler* adıyla Türkçeye kazandırılır. (Kabbanî, 1997).

Ergin Koparan, *Hevâmiş 'alâ Defteri'n-Nekse* adlı şiir kitabını *Gerileme Kitabına Dipnotlar* adıyla çevirir. (Kabbanî, 1997). Beyrut'un günlük hayatını anlattığı denemeleri ise *Ben Beyrut: Bir Kentin Günlükleri* adıyla Türkiye'deki okurlarla buluşturulur. (Kabbanî, 1999). Sonraki yıllarda *Hüzünlü İrmak* (Kabbanî, 2000), *Yasak Şiirler* (Kabbanî, 2002), *Gözlerinin Mavi Limanında (Aşk, Kadın, Hüzün Şiirlerinden Seçmeler)* (Kabbanî, 2002), ve *Seninle Evlendim Ey Özgürlük* (Kabbanî, 2003) Türkçeye çevrilir.

Nizar Kabbânî, poetik yazılarında şiirin ne olduğu ve misyonu ile ilgili görüşlerini dile getirir. *Mâ huve's-şi'r* isimli eserinde şiirle ilgili şu tanımları yapar: "

1. Şiir, geçmiş bütün dilleri ortadan kaldıran ve şeklini yeniden oluşturan Arap dilinin ta kendisidir.

2. Şiir, bütün akılları dumura uğratan, sıra dışı söz ve bütün düzenleri alt üst eden başkaldırıdır.

3. Şiir, şiddet kullanılmadan ve kan akıtılmadan, insanlığın kendisine karşı varlığını ortaya koyabildiği kültürel değişimdir.

4. Şiir, kanun tanımayan ve adâletin zirvesini temsil eden sanattır..." (Muhammed İhsan en – Nass, 2012: 811-831). Kabbânî, geleceğin şiirinin Nesir Kasidesi olacağını söylemeyi ihmal etmez. Onun şiirlerinde öne çıkan en önemli temalardan biri de politik söylemdir. Başlangıçta büyük bir aşk ve kadın şairi olan Nizâr Kabbânî, *Hubz ve Haşîş ve Kamer* (1954) eseri ve özellikle 1967 Arap-İsrail Savaşı'ndan sonra şiir çizgisini değiştirerek kaleme aldığı, "Hevâmiş 'alâ Defterin-Nekse" divanıyla siyasî şiirler yazmaya başlar (Keskin, 2011: 7).

1954 yılında yazdığı *Hubz, Haşîş ve Kamer* (Ekmek, Afyon ve Ay) ve 1955'te *Kıssatu Râşil Şavârznebrak* (Râşil Şavârznebrak Hikâyesi) adlı şiirleri, onun siyasal ve toplumsal eleştiri bağlamında yazılmış ilk şiirleridir. O, bu şiirlerinde Doğu ve Batı insanını karşılaştırarak Ortadoğulu insanların ezilmişliklerini tartışır (Gündüz, 1994: 18). Nizar Kabbani'nin şiirlerinde öne çıkan politik söylemleri şu başlıklar altında tasnif etmek mümkündür:

1. Müslüman Ortadoğu İnsanınin Uyuşukluğu ve Çalışmanın Önemi

Şair bu tarz şiirlerinde fazla ayrıntıya inmeden Arap toplumunun içinde bulunduğu uyuşukluğu, tembelliği, kaderciliği ve hurafe – batıl inançlara bulanmış dinsel ve sosyal yaşantıyı eleştirel bir tavırla işler. Yanlış tevekkül, onun en çok eleştirdiği tavırlardan biridir. Onun bu vadede yazılmış şiirleri bize İran şiirinde Şeyh Sadi-i Şirazi ve Türk şiirinde Mehmet Akif Ersoy'u hatırlatır. Akif'e göre, İslam coğrafyasındaki fakirlik ve sefaletin en büyük sebebi yanlış tevekküldür. O, Müslümanların kader ve takdir-i ilahi diyerek uyuşukluk ve yoksulluk içinde yaşamalarını eleştirir. Bu yoksulluktan kurtulmanın tek yolunun çalışmak olduğunu birçok şiirinde dile getirir. (Çandır, 2012: 82-90). Akif, bununla da kalmaz tüm İslam ümmetini saran ümitsizlik / ye's duygusunun küfürden başka bir şey olmadığını iddia edecek kadar ileri gider. (Gülendam, 2009: 121-134).

Kabbânî, aynı temayı "Ekmek, Esrar Ay" şiirinde şöyle işler:

"benim memleketimde
peygamberler diyarında
saf insanlar diyarında tütün çiğneyenlerin
uyuşturucu tacirlerinin diyarında
ay neler neler eder bize
ta ki kaybederek onurumuzu
yaşarız gökten rahmet bekleye bekleye
ama gök ne yapabilir ki
aciz uyuşuk insanlara

dönüşüverirken birer ölüye" (KBK, s. 85). Şaire göre, ortadoğu halkı uyuşturucu ve esrar bataklığına saplanıp sömürüye açık hale gelmiştir. "Lübnan sorunu Valiumla, haşhaşla, marihuanayla, afyonla çözümlenir mi? Unutuşla, bellek yitimiyle çözümlenir mi? (Kabbânî, 2016). Yazar, Ortadoğu halkının sürüklendiği uyuşturucu illetinin bilinçli olarak politikacılar tarafından desteklendiğini ve halkın kendi kimliğine sahip çıkmasının önüne geçildiğini savunur. Uyuşturulan halklar, aynı zamanda ülkede oynanan oyunları kritik edemeyecek ve üzerlerinde çevrilen dolapların farkına varamayacaktır. İşte tüm bu sebeplerle, Ortadoğu esrar ve uyuşturucunun kaynağı olarak kalmaya mahkum olacaktır. O, evrensel temaları şiirine temel taşı edinen; ancak Ortadoğulu ve Müslüman kimliğini her zaman koruyan bir sanatçıdır. O, bu kimliğini korurken muhafazakâr ve herşeyi sorgulamaksızın kabul edenlerden farklı olarak eleştirel kimliğiyle öne çıkar. Cesurca ve anarşist bir tutumla yaşadığı toplumun geleneksel kabullerini yerle bir eder. Bu bağlamda bazı eserleri muhafazakâr kesimlerce eleştiri bombardımanına tutulur (Tülücü, 2011: 30).

2. Cehâlet

Nizâr Kabbânî, eserlerinde Ortadoğu'da yaşanan sorunların temelinde cehaletin yattığına inanır. Ona göre, toplumların uyuşturulması, sömürülmesi ve kimliksizleştirilmesinin sebebi onların cahil bırakılmalarıdır. Kabbânî, eserlerinde toplumda okumayanları ve kültürel derinliği olmayanları ince bir alayla eleştirmeyi de ihmâl etmez: "Onlar, dünyayı fethetmek isterler; oysa bir kitabı açmaktan acizdirler. Onlar denizlere açılmak isterler; oysa bir damla suyla sarsılırlar. Onlar, kuru yaş her şeyi yakan bir kültürel devrimi müjdeliler; oysa kültürleri oturdukları kafe ve duydukları çeviri kitaplarının başlıklarından öteye gitmez." (Kabbânî,04/10/2016)'dan akt: Ürün, 2016: 134).

Onun şiirlerinde politik temalar daha çok Orta Doğu'nun kangrene dönüşen sorunları, Filistin Mısır, Arap – İsrail savaşları ekseninde işlenen temalardır. O, politik temalarını sadece şiirlerinde değil, aynı zamanda nesirlerinde ve tiyatrolarında da işler. *Cumhûriyye Cunûnistân (Deliler Cumhuriyeti)*, Nizar Kabbânî'nin bu anlamda yazılmış politik hiciv tiyatrosudur. Yazar, 1975'te başlayıp 1991'e kadar devam eden Lübnan'daki iç savaşı, siyasî çatışmaları, ölümleri ve siyasî olayları bu eserinde alaycı bir tarzda kaleme alır (Keskin, 2011: 5). Nizâr Kabbânî, oyunla okur arasında diyalektik bir ilişkinin kurulmasını amaçlar. Ona göre, okuyucu, olayları sorgulayacak, yaşananların etkisiyle tepkisini ortaya koyabilecek, bu yolla iç savaşın nedenlerini ve sebep olduğu ağır sonuçları kendi muhayyilesinde analiz edebilecektir. Yazarın amacı, bu oyunla, okuyucuyu eğlendirmek değil, olayları sebep - sonuç ilişkisi ekseninde analiz ederek okuyucuyu sorgulamaya itmektir. Kabbani, bu yaklaşımıyla Brecht'in "“Büyük bir sanat her zaman büyük çıkarlara hizmet eder” anlayışına yaklaşır. Brecht'e göre tiyatro, izleyicide kolektif bir bilinç uyandırmalıdır. (Boussignac, & Thoss, 2010: 84).

Yazar, üç perdelik oyunda siyasî, ideolojik, dinsel, ırksal, toplumsal ve sanatsal sorunları toplumun nasıl değerlendirdiğini ve bunların nasıl sorgulanması ve çözüme ulaştırılması gerektiğini analiz etmeye çalışır. Oyundaki gazeteci kadının: “yalancı hamilelik”, “aspirin tableti” gibi simgesel sözleriyle bu sanal savaşın gerekçeleri hakkında seyirciyi düşünmeye sevk eder. İç savaşla boğuşan Lübnan halkının yaşadığı bu paradoksu anlayabilmek, okuyucuya anlatabilmek ve diyalektik bir atmosfer yaratmak yazar için kolay değildir. Ancak hemen her zaman okuyucularıyla diyalektik alışveriş içinde olan Kabbânî, bu ilişkiyi tiyatro formuna dönüştürmeyi başarır (Keskin, 2011/2: 7). Oyunda Bu savaşın kazananları, eski kumandanın sarayını işaret ettiği başkan ve bu hareketin ileri gelenleridir. Onlar, kendi çıkarları ve ticarî kaygıları uğruna halkın akıllarını başlarından alır, onlara unutmayı telkin eder, bilinçlerini bulandırır ve onları kendi emelleri uğruna kullanırlar. Öğretmen ile kahvehane sahibi arasında geçen şu diyalog, bu durumu birinci elden gözler önüne sermektedir:

Öğretmen: *Devlet, niçin vatandaşlarının aklını haczeder?*

Kahvehane sahibi: *Hükmetmek için*

Ancak her ne kadar onlar, kurdukları bu uyduruk cumhuriyetle, yirmi beş yıl sonra kazanan tarafta gözükseler de aslında kazanan taraf, eski kumandanın söylediği gibi “*hakikattir.*” Çünkü kazanmış gibi görünen taraf, artık halkı yalnızca deliler ve bilinçsiz insanlardan oluşan “*Deliler Cumhuriyeti*” ve hükmettikleri, “*deli*” insanlardır. Akıllı insanlar, böyle bir idarede asla yaşayamazlar. Nitekim oyunun I. perdesindeki yolcu kadın ve kocası gibi ya ülkeyi terk ederler ya II. perdedeki gazeteci kadın gibi kabullenmediği için öldürülürler ya da III. perdedeki adamlar gibi, dışarıda onlara inanmış rolü yapıp “*Unutma Kahvehanesi*”ne sığınarak akıllarını muhafaza etmek için kendilerine teselli ararlar. Yolcu kadın ile kocası ve gazeteci kadın tükenmiş gibi görünseler de vermiş oldukları tepkilerle, onları aşağılar. Bu bağlamda oyunun pozitif karakterleridirler (Keskin, 2011/2: 9-10). Kabbani'nin politik anlayışla kurguladığı tiyatro bize Piscator'un tiyatro anlayışını hatırlatır. Piscator, politik tiyatro anlayışını savunur. Bu anlayış, toplumsal ve politik konuları ele alarak seyircinin bu konular üzerinde düşünüp fikir yürütmesini; tartışmasını, yargıya varmasını sağlayan, bilgilendirici, tezli, taraflı eleştirel-gerçekçi ve diyalektik bir özelliğe sahiptir (Doğan, 2009: 411-412).

Kabbânî, *Ben Beyrut* eserinde eğitilmiş insanlara çatarak üniversite mezunlarının ve aydınların topluma faydalı olamadıklarını söyler: “Lübnan üniversitelerinin mezunları neredeler? Denizin büyük balıkları mı yedi onları, yoksa diplerdeki periler mi kaptı onları da, sualtı mağaralarında zorla eş yaptılar kendilerine? Onlardan ne bir haber geldi, ne bir haberci. Allah'ın tüm ülkelerinde aydınlar, gelişime ve değişime sahip çıkan savaşçı öncülerdir. Lübnan hariç... Çünkü Lübnan aydınları, kışlık giysiler gibi naftaline bulanmışlardır. 1882 yılından bugüne üniversitelerimiz her yıl binlerce mezun boşalttı, sardalye balığı bolluğuyla kıyıya attı onları.

Aydın sardalye artık nereye gidiyor günümüzde?

Nasıl buharlaşıyor? Nasıl gizleniyor? Suda tuzun eridiği gibi nasıl eriyor?

(...) Bu aydın akılı üç temel hastalık taşıyor: Bencillik, ilgisizlik, korkaklık” (Kabbânî, 2016: 40-41).

3. Milliyetçilik, Mezhep ve Din Ayrımcılığı

Nizar Kabbani, Ortadoğu'daki bir çok sorunun temelinde milliyetçilik, din ve mezhep ayrımcılığının yattığına inanır. Arap olan halkların çoğunluğunu bir dönem Hıristiyanlar oluştururken sonraki dönemde özellikle Filistinli göçmenlerin gelmesiyle Müslümanlar çoğunluğu elde etti. Bir süre sonra Hizbullah ve Şii Müslümanlar bölgede etkinliğini artırır. Bu farklı fraksiyonların iktidar savaşı beraberinde iç çatışmalar yaratır. Bernard Lewis, *Ortadoğu* adlı eserinde, bölgedeki sorunların çoğunun bu bölgenin çok sınıflı ve uluslu bir yapı olmasından kaynaklandığını ifade ederek Kabbani'nin görüşlerini temellendirir. Ortadoğu'da hukuk, din ve kültür anlayışı İslamla / Osmanlı'yla birlikte her ne kadar bir düzene girmiş olsa da İslam'ın bir arada yaşama kültürünün pratikte yeterince çözülemediğini ve bu durumun da savaş isteyen odaklara avantaj sağladığını anlatır (Firat, 2018: 10-11). Nizâr Kabbânî, Ortadoğu'da yaşanan sorunların temelinde her ne kadar Batı'nın planlarının etkili olduğuna inansa da bu planların gerçekleştirilmesi, Ortadoğulu politikacılarının işbirlikçi tutumlarıyla ilintilidir. O, güçlü bir devletin güçlü siyasi bir tavır takınmasıyla ortaya çıkacağına inanır. Ona göre: "Siyaset, konum alma sanatıdır. Çevresindeki tarihin hareketi karşısında konumsuz kalan devlet, olsa olsa hangi ata oynayacağını bilmeden yarış alanına giren kimseye benzer" (Kabbânî, 2016: 56).

Kabbânî, başka bir yazısında aynı tehlikeyi ironik bir dille şöyle anlatır: “Bakın... Uygur Lübnan işte bu! Şarkısı söylenen birlikte yaşama modeli işte bu! Şu çirkin fotoğrafta Müslümanlarla Hıristiyanlar birbirlerini boğazladığına göre laik demokratik bir devlette birlikte yaşamayı kabul ettikleri zaman Yahudileri boğazlamayacaklarını kim garanti edebilir?” İşte bu Filistinli, Hıristiyan, Müslüman tüm Lübnanlıları öldürmek için kurulmuş bir plandı ve dörtte üçlük bölümünün başarıyla uygulanması tamamlandı. Trajikomik bir gerçektir ki burada suikasta uğrayan dört grup da bıçağı kasaba sundular; işini yapmasında, öldürme vaktini ve yerini seçmesinde ona yardımcı oldular. Bu günlerde Lübnan caddelerini boyayan Lübnanlı, Filistinli, Müslüman, Hıristiyan kanı, aptallığımızın üzerine geniş kufi hattıyla yazılmış bir tanıklıktır” (Kabbânî, 2016: 79). Aslında temelinde çıkar çatışması olan bu savaflara, bazen ırk, bazen din, bazen mezhep ve bazen de saçma sebepler kılıf olarak uydurulmaya çalışılır: “Bir sömürge ülkesi olan İngiltere, Fransa ile Ortadoğu'yu bölüşmüş ve bölge içinde kendince sınırlar çizmişti. 1900'lü yılların ortalarında Ortadoğu ülkeleri tek tek bağımsızlıklarına kavuştu. Fakat dünya 1945'ten sonra yeni bir sürece girdi. 2. Dünya Savaşı'ndan sonra özellikle İngiltere ve Fransa'nın dünya siyasetinden çekilmesinden sonra, dünya kesin çizgileriyle (1945-1947) ABD ve Sovyetler Birliği'nin çevresinde iki kutuplu bir yapıya dönüştü. Bu dönemden sonra İngiltere'nin çıkarları ABD çıkarları ile iç içe girdi. Bu kutuplaşma, güçler dengesini doğurdu, büyük ve orta büyüklükteki devletlerin hemen hepsi bu iki blok içinde toplandı” (Sağlam, 11/04/2019).

Nizar Kabbani, Ortadoğulu devlet liderlerinin milliyetçilik duygularıyla Osmanlı'ya başkaldırmasını ve Batılı devletlere yanaşmalarını da eleştirir. Arap liderler, Osmanlı hakimiyetine Milliyetçilik duygularının kışkırtılmasıyla karşı çıktıktan sonra sürekli Batılı devletlerin onlar için biçtiği rolleri oynayarak bölgelerinde hakimiyet kurma yoluna girdiler. Bilhassa bu dönem liderlerinden Kral Faysal'ın İngiltere ve Fransa uşaklığıyla suçlanması bu fitilin ateşlenmesiyle ilişkili bir durumdur (Fraser, 2011: 170, 209).

Kabbânî, “Resim Dersi” şiirinde, çocuğuna seslenen bir babanın diliyle Ortadoğu'nun bölünmüşlüğüne ve acılarıyla çizilen sınırlarına gönderme yapar:

“Büyüdüğün zaman oğlum

Arap şiir kitaplarını okuyunca

Sözcükle gözyaşının kardeş olduğunu göreceksin

Ve Arap şiirinin yalnızca

Parmaklar arasından çıkan

Bir damla gözyaşı olduğunu...

...

Oğlum kalemlerini, boya kutusunu önüme koyuyor

Bir yurt çizmemi istiyor benden

Fırça titriyor elimde

Ağlayarak düşünüyorum..." (Bayraktar, 11/04/2019: 10-13).

Kabbani, aynı zamanda bir devletin sınırlarının kendi askeri gücüyle korunmadığı zaman başka devletlerin merhametine ve inayetine bırakıldığında o devletin başka ülkelere yem olacağını söyler: "Doğal ve siyasi sınırlarımın Allah'ın inayetiyle ve Avrupa ve dünyanın dostluğuyla korunmuş olduğunu düşünüyordum sanki; ama kara, deniz ve hava sınırlarıma İsrail'in günlük saldırıları, şunu açıkça gösterdi ki Lübnan'ın varlığına uluslararası yakınlık nazariyesine güvenmek, romantik bir düş, yanlış bir görüştür. Kendi askeri gücüne dayanmayan bir ülke, kurda yem olmak zorundadır" (Kabbânî, 2016: 56).

4. Kültürel Yozlaşma

Kabbânî'nin öne çıkan belirgin özelliklerinden biri de öz kültürüne ve milletine bağlılığıdır. O, ülkesindeki farklılıkları bir zenginlik olarak görüp ayrı din, mezhep ve ırkların kardeşçe yaşayabileceğine inanır. Ülkedeki bölünmelerin ve ihtilafların sebebi olarak da politikacıları görür: "Siyasal kültürüm -size daha önce açıklamıştım- zayıf bir kültür. Bundan dolayı ülkemizdeki siyaset adamlarının televizyona çıkış saatlerini dakika dakika izliyorum; marifetlerinden yararlanmak, bilgelikleriyle aydınlanmak, bilgilerinin deryasından avuçlamak için. Onlara şunu demek isterdim; Lübnan'ı içinde ne varsa, kim varsa tümüyle sonsuza kadar, iptal, fesih ve ilga kabul etmez biçimde kiraladığınızda, Lübnan bir ağaç olsaydı meyvesini yerdiniz, Lübnan bir inek olsa sütünü içerdiniz, Lübnan bir tavuk olsa tüyünü yoldardınız, Lübnan bir banka olsa mevduatını da sermayesini de tükettirdiniz; iflas ederdi. Lübnan bir kadın olsaydı üzerine birer birer ve sırayla saldırdınız. Öyle ki o sevgiden de cinsellikten de tüm erkeklerden de nefret ederdi." (Kabbânî, 2016: 66).

Nizâr Kabbânî, Batı'nın uzun tecrübeler sonucu elde ettiği demokratik değerlerin ve siyasal kavramların Ortadoğu'da nasıl işlevsizleştirildiğini de şu sözlerle aktarır: "Tüm dünyada anlamı üzerinde ittifak sağlanmış tüm siyasal terimlerin asıl anlamları, bize gelirken değişir ya da karşıt bir anlama dönüşür. Örneğin demokrasi, liberalizm, ideoloji sözcükleri Lübnan'a gelince Avrupalı giysilerini çıkardılar, şalvar ve keçe giydiler... Halkın temsili için dünyanın ulaştığı en yüksek model olan parlamento, halktan başka herkesin girebildiği bir "Özel kulüp" oldu" (Kabbânî, 2016: 87).

Ortadoğu'nun siyasal olarak güçlü bir coğrafya olamamasındaki en büyük etkenlerden biri despotik yönetimlerin hiyerarşik bir şekilde tüm topluma yayılmasında yatar. Bu coğrafya da adaletsizlik ve korku kültürünün egemen olması sakat toplum bireylerinin ortaya çıkmasına neden olur: "Biz hepimiz kardeşiz, fakat hesap defterine bakacak olursak, hepimiz düşmanızdır." anlayışı, neredeyse Ortadoğu yönetimlerinin tümü için söz konusudur. Aralıksız sürdürülen etkin kontrol ve üstünlük olgusu, yöneticilerin halkı itaate mecbur kılma hususunda korku yöntemlerini öne çıkarmalarına neden olur. Ortadoğu'da boyun eğiş genellikle korkunun doğrudan bir sonucudur. Korkuya dayalı itaatın derecesi, somut olarak hükmedenin kudretini ve şöhretini gösterir. Peştu atasözlerinde söylenen "nerede darbe sesi varsa, orada saygı vardır" veya "savaşmaya muktedir olanın pazarlık etmeye ihtiyacı yoktur," sözleri hep bu gerçeğin kanıtıdır. Bu durum da bölgede yüzyıllar süren iktidar savaşlarını beraberinde getirecektir (Lindholm, 2004: 440-449).

O, farklı kültür, din ve mezhebe sahip Lübnan'da yaşayan insanların farklılıklarından dolayı birbirlerini öldürmelerini kabullenemez. Bu durumu birçok yazı ve şiirinde eleştirir. Birbirini ötekileştirenlerin sadece emperyalistlerin kötü emellerine hizmet ettiklerini ve savaş tüccarlarını zenginleştirdiklerini her fırsatta dile getirir. Lübnan'ın ancak bir ve bütün olarak anlamlı olduğunu güzel bir seccade benzetmesiyle örnekler: "Lübnan değerli resimler, masal

motifleri taşıyan yeşil bir Kaşan seccadesi. Allah onu tecelli saatlerinden bir saatte resmetti ve ne güzel resmetti. Ama zümrüt renkli güzel seccadenin üzerinde oturanlar seccadenin değerini -çok yazık-bilmiyorlar, onun sanatsal ve tarihsel değerine ilişkin hiçbir fikre sahip değiller. Seccadenin üzerinde birbirlerini boğazlıyorlar ve fıstıkiye kan kızı karışıyor. Öyle ki en yetkili uzman bile seccadenin asıl rengini bilmemekte mazur görülebilir. Onlar, üstünde saldırgan, vahşi, öldürücü bir savaşa tutuşuyorlar, ellerindeki silahlardan daha tehlikeli öldürmelere girişiyorlar. Öyle ki kurşun, füze ve bomba delikleri, üzerindeki nakışlardan daha çok oluyor. Mülkiyet ve miras konusunda anlaşıyorlar. Birincisi, ortasını istiyor. İkincisi kenarlarını istiyor. Üçüncüsü püsküllerine hayran kalıyor. Dördüncüsü cebinden bir makas çıkarıyor. Sorunu çözmek için onu bir kalıp peynir gibi eşit parçalara ayırmakla tehdit ediyor. Ben sormak istiyorum; öldürülenlerin ne kazancı olacak sonunda, parçalanmış, makaslanmış, yakılmış bir seccadeden? Bir milyon kurşunla delinmiş bir seccadeyi kazanan, ne yarar sağlar?” (Kabbânî, 2016: 38-39).

Kabbani, denilebilir ki sanatını yaşadığı toprakların hizmetine adanmış bir aydındır. O, Lübnan'ın Emperyalistler için bir laboratuvar olduğunu ve bu yüzden Ortadoğu'da gerçekleştirilmek istenen tüm kirli planların Lübnan'da şekillendirildiğini şu sözlerle dile getirir: “Lübnan için "Ortadoğu'nun laboratuvarı" ifadesi sıklıkla kullanılır. Ortadoğu'nun etnik, dini ve mezhepsel çeşitliliği barındıran, Ortadoğu siyasetinde etkin ülkelerin aktif şekilde müdahil olduğu bir siyasi atmosferi taşıyan ve Ortadoğu'ya özgün olduğu iddia edilen problemlerin hemen hepsinin yaşandığı bir ülke olmasından dolayı, bu ifade Lübnan için özellikle anlamlıdır. Bununla beraber, Lübnan Ortadoğu açısından bir “prova odası” niteliği de taşımaktadır” (Ceren, 2014: 82).

Kabbânî, sadece politik bir tavırla yazmaz aynı zamanda sosyal duyarlılığı olan ve yoksulların durumunu dile getiren bir sanatçı imajı çizer. *Ben Beyrut* kitabında, genellikle fakir insanların alışveriş yaptığı ucuz bir pazar yerinin yanmasını da bir yazısına taşır: “Nuriye Pazarı yanıyor. İlk kez işitiyorum. Nuriye Pazarı'nda -anladığıma göre- yoksul kimselere, halk işi fiyatlarla sebze satılmış. Paris'teki 'Halle' gibi bir nevi. Niçin hüzünleneyim Nuriye Pazarı için? Benim onunla işim yok ki. Ben otomobilimi her cumartesi herhangi bir süpermarketin önünde durdururum. Arabayı dondurulmuş sebzelerle, Arjantin'den gelme etlerle, Fransız peynirleriyle, İtalyan konserveleriyle doldururum (Kabbânî, 2016: 13-14). Şair, tariz sanatı yaparak yoksullara karşı duyarsızlaşan ve yoksulları ötekileştiren zengin insanlar ve aydınları dışlar. Yoksul insanların yaşadığı trajedi, şairi yürekten yaralar.

5. Kudüs ve Filistin

Nizâr Kabbânî'nin, yazı ve şiirlerinde öne çıkan temalardan biri de Filistin ve Kudüs meselesidir. Arap dünyasını tehdit eden bu tehlike, başta Filistinli Muhammed Hasan Alâeddîn, İbrâhîm Tûkân ve Ömer Ebû Rîşe gibi bazı şairlerin şiirinde dile getirilir. 1950 sonrası çeşitli edebiyatçılar ve şairler Arap dünyasında Emperyalizm ve Siyonizm'in kötü emelleri üzerine yazmaya başlar (Tur, 2015-1: 161). Kabbânî'nin edebî hayatının bir dönemine kadar Filistin konusuna ilgisiz kaldığı görülür. Filistin, o coğrafyada yaşayan tüm entelektüellerin kafasını kurcalayan ve yüreklerini yakan bir sorun olmasına rağmen Kabbânî, ancak Filistin işgalinden yedi yıl sonra “Şavârznebrak” adlı siyasî bir şiir yazar. Bu şiir, Almanya'dan Filistin'e göçüp asker olan bir Yahudi kadın ekseninde örülür ve Arapları savaşıma çağıran bir şiirdir. O, şiirlerinde sürekli Ortadoğulu politikacıları eleştirmekten de geri durmaz. Ona göre Yahudilerin, Filistin'e yerleşmeleri ve burada bir devlet kurmaları sadece İngilizler'in yardımıyla olmamıştır. Arap liderlerinin bazıları buna destek vermiştir. Örneğin Hicâz Kralı Hüseyin'in oğlu ve daha sonra Irak Kralı olan I. Faysal, babasının adına Ocak 1919'da Yahudilerin Filistin üzerinde iddia ettikleri hakları tanıyan ve Yahudilerin Filistin'e göçmelerini onaylayan bir anlaşmayı Siyonist Teşkilatı Başkanı Weizmann'la imzalar (Gündüz, 1994: 18). Kabbânî, Kudüs şiirinde:

“ey kudüs ey karalara bürünmüş güzel
kim çalar çanlarını kıyamet kilisesinin pazar günleri
çocuklara oyuncakları kim getirir Noel gecesinde
ey kudüs ey hüznler şehri

kirpiklerde dolaşan koca gözyaşı
kim durdurur taşları yurdum benim
kim durdurur saldırıyı yurdum benim
hedef alırken seni ey incisi dinlerin
kim yıkar kanları taşlarından
kim kurtarır İncil'i
kim kurtarır kuran'ı

isa'yı öldürenlerden isa'yı kim kurtarır" (KBK, s. 72). Bu şiirde görüleceği üzere Kabbânî için Kudüs sorunu sadece Müslümanların değil diğer dinlerden insanların da problemidir. "Şiir Mahkemesinde İfade" şiirinde,

"nesrimiz şiirimiz gazetemiz
mürekkebiz harfimiz cariyeye
kahramanlıklar tiyatral bir eda
oyuncuların yüzleriye boya
her müşteri artırır dileğince

filistin'se haraç mezat ortada" (KBK, s. 81). Kabbânî, bu şiirinde de Filistin'in Arap liderleri tarafından nasıl Yahudi'lere peşkeş çekildiğini dile getirir.

"Kültür ve Tarih Bilinci" de onun şiirlerinin ana temalarından biridir. O, her ne kadar bir dünya vatandaşı kimliğine sahip olsa da İslam kimliğine, tarihine, kültürüne ve değerlerine bağlı bir şairdir. Kabbânî "Gırnata" şiirinde Endülüs Emevi'leri döneminde İslamlaşan bir İspanya ve Tarık Bin Ziyad'ı anarak okuyucuyu o iklimlere doğru bir yolculuğa çıkarır:

"(...)
Şam nerede diye sordum belki de
dökülen saçlarında bir yerdeydi
şu arap simanda senin ağzında
ki hala yurt güneşi içindeydi
...
çocuk gibi rehberimin peşinden
yürürken bir tarih küllenmekteydi
nakışların nabzı atar gibiydi
tavandan nakışlar seslenmekteydi
bura el hamra ata yadigarı
var görkemimi oku demekteydi
görkemini mi?! sardım bir beremi
kalbimle sardığım başka bereydi
keşke hoş varisim dediklerinin
atalarım olduğunu bilseydi

vedalaştığımda kucaklaştığım

tarık bin ziyad diye bir kimseydi” (KBK, s. 32-33).

Görüldüğü üzere Nizar Kabbani, sanatını toplumun hizmetine adayan ve sanatıyla toplumu değiştirip dönüştürmeyi amaçlayan sorumlu bir aydın tavrına sahiptir. Batılı Emperyalist güçlerin Ortadoğu'da gerçekleştirdikleri ve yerel iktidarların işbirlikçi tutumlarını sert bir şekilde eleştirir. Filistin davası da yine basiretsiz liderlerin kendi menfaatlerinin kurbanı olmuştur. Yoksul insanların trajedilerine de değinen şair, milli bilinç ve eğitimle politik ilerlemenin gerçekleşeceğini ve toplum üyelerinin bilinçleneceğini savunur.

Sonuç

Nizar Kabbani, şiir ve yazılarıyla yaşadığı coğrafyanın tercümanı olmayı misyon edinmiş bir aydın tavrı taşır. Farklı kültür, din ve mezheplerin bir arada yaşadığı Ortadoğu'nun bu ayrımlarını öne çıkararak çatışmasını kabullenemez. O, özelde Ortadoğu ülkelerinin genelde Müslümanların kendi içlerinde sahip oldukları farklı fraksiyonları öne çıkararak birbirlerine düşman olmalarının sadece Emperyalist ülkelere ve silah tüccarlarına yaradığını söyler. Bölgede on yıllarca süren ve bitmeyen savaşların sebebinin cahil bırakılmış halka, sorumsuz aydınlara ve işbirlikçi liderlere yükler. Ona göre Ortadoğu halkı her şeyden çok eğitime önem vermeli ve farklılıklara saygı göstermelidir. Ona göre, Lübnan ve Beyrut, Batılı emperyalistlerin aralarında bölüşemediği güzel bir kıza benzer. Batılı devletlerin bu ülkeden vazgeçmemeleri ve sürekli bir iç savaş yaratmalarının temelinde de asıl bu kirli amaç yatar. Filistin ve Kudüs'e tüm dinlerin kutsal mozaïği olarak bakan Kabbani, bu anlamda bütüncül bir yaklaşım sergiler. O, her milletten ve dinden insanın bir arada barış içinde yaşaması gerektiğini ve Ortadoğuya barışın ancak bu yolla hâkim olacağını savunur. Ortadoğu'da kargaşanın sebebinin de yerel iktidarların Milliyetçi tutumlarla Osmanlı'ya başkaldırmalarında arar. Nizar Kabbani'ye göre Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetimi altında bulunduğu sıralarda hemen tüm Ortadoğu'da bir huzur hâkimdir. Ne zaman ki milliyetçilik dalgası sonra milletler özerkliklerini elde etmeye çalıştı, işte o zaman büyük bir çatışma ortaya çıktı ve parçalanan devletler iktidar mücadelesi yüzünden birbirini yok etmeye çalıştı. Kabbani, Ortadoğu'da barışın tek yolunun farklı fraksiyonların birbirinin varlığına saygı duyarak ve gerçek bir demokrasi anlayışı içinde kimseyi ötekileştirmeden, birbirinin dinine, inancına ve kültürüne saygı duymaktan geçtiğine inandığını belirtir.

KAYNAKÇA

Bayraktar, Cemile. (2019). “Söz Yıkar, Şiir İmar Eder”, *Derin Düşünce Fikir Platformu*,

www.derindusunce.org. cb siirler. s. 10-13

Boussignac, Patrick & Thoss, Michael. (2010). *Yeni Başlayanlar İçin Brecht*, (Çev: Tuvana Gülcan), İstanbul: Habitus Yayıncılık.

Çandır, Muzaffer. (2012). “Mehmet Akif'in Şiirlerinde Fakirliğe İslâmî Merhamet Duygusuyla Yaklaşım”, *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 10, S.1, s. 82-90.

Doğan, Âbide. (2009). “Türk Tiyatrosunda Brecht Etkisi”, *Turkish Studies, International Periodical Forthe Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume: 4/1-I, Winter 2009, s. 411-412.

Fırat, Hamza. (2018). “Ortadoğu: İki Bin Yıllık Ortadoğu Tarihi”, (Kitap İncelemesi), *Yıldız Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, cilt:2, Sayı:1, s. 10-11.

Fraser, T.G. (2011). *Modern Ortadoğu'nun Kuruluşu*, (Fusun Doruker). İstanbul: Remzi Kitabevi.

Gülendam, Ramazan. (2009). “Mehmet Akif'e Göre Müslümanlardaki Ümitsizlik İletisi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık 2009, Sayı: 20, s. 121-134.

- Gündüz, Tarık Namık. (1994). *Arap Milliyetçiliği, Filistin Sorunu ve Arap Dünyasındaki Birleşme Hareketlerinin Tarihçesi*, Ankara: Özen Matbaacılık.
- Kabbanî, Nizâr. (04/10/2016). "el- Kitabetu Amelun İnkılâbiyyun". <https://goodreads.com/quotes/302186>.
- Kabbanî, Nizâr. (1996). *İşgal Altında*, (Haz. İbrahim Demirci), Kayseri: Rey Yayınları.
- Kabbanî, Nizâr. (1997). *Gazaba Uğramış Şiirler*. (Haz. İbrahim Demirci), İstanbul: Mavi Yayınları
- Kabbanî, Nizâr. (1997). *Gerileme Kitabına Dipnotlar*. İstanbul: BDS Yayınları.
- Kabbanî, Nizâr. (1999). *Ben Beyrut: Bir Kentin Günlükleri*. (Haz. İbrahim Demirci), Ankara: Hece Yayınları.
- Kabbanî, Nizâr. (2000). *Aşkın Kitabı*, (Çev. Laurent Mignon), İstanbul: Ay Işığı Kitapları.
- Kabbanî, Nizâr. (2000). *Hüzünlü Irmak*, (Çev. Metin Fındıkçı), İstanbul: İyi Şeyler Yay.
- Kabbanî, Nizâr. (2002). *Gözlerinin Mavi Limanında (Aşk, Kadın, Hüzün Şiirlerinden Seçmeler)*, (Çev. Rıza Halilov, Aysel Ergül), İstanbul: Birey Yayınları.
- Kabbanî, Nizâr. (2002). *Yasak Şiirler*, (Çev. Kemal Yüksel). İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Kabbanî, Nizâr. (2003). *Seninle Evlendim Ey Özgürlük*, (Çev. Kemal Yüksel). İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Kabbanî, Nizâr. (2016). *Ben Beyrut (Bir Kentin Günlükleri)*, (Çev. İbrahim Demirci), Ankara: Hece Yayınları.
- Kenar, Ceren. (2014). "Ortadoğu'nun Prova Odası Olarak Lübnan", *Ortadoğu Analizi* (Uluslararası Siyaset Dergisi), Mart- Nisan, Cilt: 6, Sayı: 61, s. 82.
- Keskin, Aysel Ergül. (2011). "Nizâr Kabbânî'nin Cumhûriyye Cunûnistân-Lubnân Sâbikan (Deliler Cumhuriyeti) Tiyatrosunun Metin Dramaturjisi – I", *Doğu Araştırmaları*, Sayı: 8, 2011/2, s. 7
- Lindholm, Charles. (2004). *İslami Ortadoğu Tarihsel Antropoloji*. (Çev. Balkı Şafak). Ankara: İmge Yayınları.
- Muhammed İhsan en – Nass, (2012). "Şiir ve Şiirin Neliği Üzerine Birkaç Söz ", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (Çev. Murat Sula). Cilt: XVI, Sayı: 2, s. 811-831.
- Nizâr Kabbânî, *Cumhûriyye Cunûnistân (Lubnân Sâbikan)*, III. Perde, s. 757.
- Sağlam, Zeliha. (2019). "İngiltere'nin Ortadoğu Politikası ", www.insamer.com (Erişim Tarihi: 11/04/2019).
- Su, Hüseyin. (2007) *Irmağın İçli Sesi*, Ankara: Hece Yayınları
- Tülücü, Süleyman. (2011). "Nizâr Kabbânî ve Eserleri Üzerine Notlar", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 35, s. 30.
- Tur, Salih. (2015). "Nizâr Kabbânî'nin Şiirlerinde Filistin", *Şarkiyat Mecmuası*, Sayı: 26, 2015-1, s. 161
- Ürün, Kazım. (2011). "Modern Arap Edebiyatında Öne Çıkan Bazı Temalar", SEFAD, 2016, S. 35, s. 134
www.derindusunce.org.

SOSYOLOJİNİN DOĞUŞUNA DEVRİMİN ETKİSİ: ENDÜSTRİ VE FRANSIZ DEVRİMLERİ*

The Effect Of Revolutions On The Nature Of Sociology: Industrial And French Revolutions

İlyas Sucu

ORCID: 0000-0003-0506-5690/Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 18 Mayıs 2019

Düzeltilme tarihi: 24 Mayıs 2019

Kabul tarihi: 27 Mayıs 2019

Anahtar Kelimeler:

Endüstri Devrimi, Fransız Devrimi, Sosyoloji, 19. Yüzyıl.

ÖZ

Sosyoloji, başka birçok disiplinde görülmeyecek bir biçimde kendi doğuş bağlamını konu edinen bir bilimdir. Sosyolojinin bir bilim olarak ortaya çıktığı zaman/mekân ile toplumsal şartlar, sosyoloji disiplini için aynı zamanda bir çalışma alanıdır. Sosyolojinin doğuş bağlamını çalışmak, bir yandan sosyolojinin kendisi üzerine düşünmesini sağlarken diğer taraftan da bu bağlamın anlaşılması, sosyolojinin kimliği ile sosyolojiye yüklenen misyonu açığa çıkarır. 19. yüzyılda ve Batı Avrupa'da, özelden Fransa'da bir bilim dalı olarak kurulan sosyoloji, doğal olarak 19. ve bir önceki yüzyıldaki gelişmelere yakından kayıtlıdır. Bu zaman diliminde Batı Avrupa'daki gelişmeler ise en nihayetinde iki temel olayla, Endüstri ve Fransız devrimleriyle ve bu devrimlerin sarsıcı etki ve sonuçlarıyla bir izaha kavuşabilir. Her iki devrim de etki ve sonuçları itibarıyla Avrupa'yla sınırlı kalmamış, tüm dünya siyaset, ekonomi ve toplumlarını kısa zamanda farklılaştırmıştır. Dolayısıyla sosyoloji daha ilk günden Avrupa'da her iki devrimin yol açtığı sorunlara bağlı ve bu sorunlara bir çözüm getirebileceği yönündeki iddiasıyla bir bilim şeklinde ortaya çıkmıştır.

ARTICLE INFO

Article history:

Received 918May 2019

Received in revised form 24 May 2019

Accepted 27 May 2019

Keywords:

Industrial Revolution, French Revolution, Sociology, 19. Century.

ABSTRACT

Sociology is a science that deals with its own nativity in a way not seen in many other disciplines. The time / place and social conditions in which sociology emerges as a science is also a field of study for the discipline of sociology. The study of the birth of sociology, on the one hand, allows sociology to reflect on itself, while on the other hand, the understanding of this context reveals the identity of sociology and the mission imposed on sociology. Sociology, which was founded in the 19th century and in Western Europe as a discipline in France in particular, is naturally registered in the 19th and the previous century. Sociology, founded in the 19th century and in Western Europe as a discipline in France in particular, is naturally related to developments in the 19th and the previous century. Developments in Western Europe during this time period can finally be clarified by two basic events, the Industrial and French revolutions and the disruptive effects and consequences of these revolutions. Both revolutions did not remain limited to Europe in terms of their impacts and consequences, they changed the world politics, economy and societies in a short period. So sociology has emerged from the first day as a science with the claim that it is connected to the problems caused by both revolutions in Europe and that it can bring a solution to these problems.

* * Bu metin, yazarın, *Türk Sosyoloji Tarihinde 'Sosyal Bilim' Ekolü* başlıklı, H. Bayram Kaçmazoğlu'nun danışmanlığında hazırlamış olduğu ve *Prens Sabahaddin* isimli kitaplaştırılan doktora tezinin, kitaba alınmayan bölümlerinin yeniden ele alınarak düzenlenmesinden oluşturulmuştur.

Sorumlu yazar/Corresponding author.

e-posta: ilyas.sucu@omu.edu.tr.

Giriş

Sosyoloji, kendisine konu aldığı toplumlar gibi tarih içinde oluşmuş bir bilgi sistemidir. Bu nedenle sosyoloji kendi doğuş ve gelişme koşullarından yakından etkilenmiştir. Sosyolojik bilgiler, ancak kendi tarihleri ile olan ilişkileri içinde bir anlam kazanabilir (Sezer, 2006a: 24). Sosyoloji gibi kendisine toplum olaylarını konu alan bir bilimin neden 19. yüzyılda ortaya çıktığı ile ilgili çeşitli görüşler mevcuttur. Bunlardan en çok bilineni, bilimlerin gelişmesi süreçlerini tamamlamaları ile toplum olaylarının içerisinde değerlendirildiği felsefenin olgunlaşmasıyla toplum biliminin felsefeden ayrışmasıdır. Bu açıklamayı en özel biçimde sosyolojinin kurucusu unvanını elinde bulunduran Comte'ta (1964-68: 213-258) görmekteyiz. Fakat bizim sosyolojinin doğuşu problemi ile ilgili olarak ele alacağımız temel yorum; sosyolojinin 19. yüzyılda ve Batı Avrupa'da ortaya çıkışının rastlantı olmadığı, aynı zamanda bilimlerdeki doğal gelişmelerin de sonucu olmadığı, tamamen 19. yüzyıl Batı Avrupa'sının içinde bulunduğu tarihsel ve toplumsal koşulların bir sonucu olarak ve bilinçli bir şekilde imal edildiğidir. Bu tarihsel ve toplumsal koşulların en belirleyicileri ise Endüstri Devrimi ile Fransız Devrimi'dir. İlk endüstrinin kapitalist bir niteliğe bürünmesidir, diğeri ise kapitalist endüstrinin siyasi bir sonucu ve zorunlu toplumsal kurum ve ilişkilerin inşa sürecidir. Sosyolojinin doğuşunu yakından kayıtlayan diğer tüm süreçler (bilimsel gelişmeler, kentleşme vb.) bu iki temel olayın etrafındaki gelişmelerdir. Şimdi sosyolojinin doğuşunu ve kimliğini yakından kayıtlayan bu olayları yakından inceleyelim.

Endüstri Devrimi

Endüstri Devrimi, üzerine çokça tartışılan ve birçok olayı açıklamak için başvurulan bir olaydır. Ancak Endüstri Devrimi'nden ne anlaşılacağı konusunun aynı ölçüde aydınlığa kavuşmuş olup olmadığı tartışmalıdır. Çoğu konuyu açıklamak için referans olarak kullanılmasına karşın endüstrinin kendisi açıklanmaya muhtaçtır (Sezer ve Diğerleri, 2001: 55-6). Endüstri/endüstrileşme dar anlamıyla mal üretiminde makine kullanımına geçilmesi veya milli gelir içerisinde endüstri kesiminin payının belli bir orana erişmesiyle; endüstri olgusu geniş anlamda Endüstri Devrimi ile birlikte oluşan ve ülkelerin ekonomik, sosyal ve siyasal alanda uğradıkları değişim ve dönüşümleri ifade eder. Marshall'ın (2009: 195) belirttiğine göre endüstrileşmenin makul bir görüş birliğiyle elde edilmiş tipik özellikleri şunlardır: İş bölümü, kültürel rasyonalizasyon, fabrika sistemi ve makineleşme, problem çözmede evrensel düzeyde bilimsel yöntemlerin uygulanması, zaman disiplini ve ertelenmiş doyum, bürokrasi ve kurullarla idare ile toplumsal ve coğrafi bakımdan mobil bir işgücüdür. Burada dikkat çeken husus, bu sayılan maddelerin biri ya da hepsinin kapitalist endüstrinin olması için gerekli bileşenler mi yoksa kapitalist endüstrileşmesinin sonrasında gelişen süreçler mi olduğudur. İkinci iddia bizim için daha anlamlı ve kuşatıcıdır ve bu bölüm boyunca sık sık tartışacağımız bir yorumdur.

19. yüzyılda ortaya çıkan yeni toplum tipi öncelikle "endüstri toplumu" olarak tanıtılmaktadır. Endüstri toplumu ile ilgili birçok tanım vardır. Halen sıklıkla kullanılan kapitalist toplum, çağdaş toplum, gelişmiş toplum ve modern toplum gibi terimler, aynı zamanda endüstri toplumu anlamına da gelmektedir. Endüstri toplumu ile ilgili tanımların ortak noktası, üretim ve üretimle ilgili istihdam, sermaye, iş bölümü, ücretli çalışma, fabrika üretimi, kentleşme ve sosyal sınıflaşma konularıyla ilgili olmalarıdır (Duran, 2002: 11). Endüstri toplumunun belli özellikleri vardır. 19. yüzyılda çok geniş bir üretim düzeni ve olanağı ortaya çıkmıştır. İkincisi çok geniş kitleler bu yeni toplumda yer almaya başlamıştır. Batı için Orta Çağ'ın sınırlı toplum yapısından, geniş kitleleri kendi bünyesinde eritebilen bir toplum yapısına geçiş ve bunun çeşitli biçimlerde gerçekleşmesi söz konusudur. Endüstri toplumları bu nedenle şehir uygarlıkları olarak tanıtılmıştır. Bununla bağlantılı olarak yeni toplumda sonradan 19. yüzyıla damgasını vuracak işçi yoğunlaşması görülmektedir. Bu özellikleriyle yeni toplumun Orta Çağ toplumundan ayrıldığı görüşü savunulmuş ve endüstri toplumu adı verilen bu toplum, feodal toplumdan tamamen zıt özelliklerle tanımlanmıştır (Sezer ve Diğerleri, 2001: 25).

Raynolds L.G.'un (Ekin, 1987: 32-33) endüstri toplumunun ortak özellikleri diye belirttiği hususları sıralamak endüstri toplumunun daha iyi kavranmasına katkı sunabilir: İstihdamın imalat, yapı, kamu hizmetleri ve hizmet sektörlerinde yoğunlaştığı, işgücünün yüksek derecede eğitim alarak uzmanlaştığı ve çok farklı alanlarda çalıştığı, işçi başına yoğun sermaye ve gelişmiş teknoloji ünitelerinin

gerekli olduğu, üretim ünitelerinin büyük hacimli ve kapital-yoğun teknolojilere dayandığı, çalışmanın ücretli, bağımlı ve iş gören dışında tespit edilen ölçülere (bürokratik kurallara) göre yürütüldüğü, işçiler ile iş sahiplerinin karşıt gruplar halinde örgütlendiği, istihdam garantisinin mevcut bulunmadığı, güvensiz ve hareketli gelişmiş bir emek piyasasının mevcut bulunduğu toplum, endüstri toplumdur.

Tanımlamalardan ve ortak özelliklerden de anlaşılacağı gibi Endüstri Devrimi yalnızca iktisadi büyümenin hız kazanması değil, iktisadi ve toplumsal dönüşüm nedeniyle ve bunun sayesinde iktisadi büyümenin hız kazanmasıdır. Bu değişim ve dönüşüm Yakın Çağ'ı başlatacak kadar etkilidir. Hatta Endüstri Devrimi, insanlık tarihinde "Tarım Devrimi" olarak nitelendirilen ve insanın, avcılık ve toplayıcılıktan çiftçi ve çoban topluluklarına dönüşümünden sonra belki de ondan çok daha devrimsel bir değişim/dönüşümdür. Çünkü Endüstri Devrimi yalnız başına bir iktisadi değişim değil; sosyo-kültürel yapıyı oluşturan temel kurumları, aileyi, ahlaki değerleri, siyaseti, eğitimi, toplumsal ilişki biçimlerini temelden sarsmış ve bir önceki toplum biçiminden tamamen farklılaştırarak yeni ve özgün bir toplum örgütlenmesi meydana getirmiştir.

Burada cevap verilmesi gereken soru Endüstri Devrimi'nin neden 18. yüzyılın sonunda ve Batı Avrupa'da, İngiltere'de olduğudur. Hobsbawm'a (2008a: 34) göre 16. yüzyıla gelindiğinde dünyanın herhangi bir yerinde bir sanayi devrimi olacaksa, bunun Avrupa ekonomisi sınırları içinde olacağı belirgindir. Burada soru, İngiltere'nin nasıl olup da ilk dünya atölyesi durumuna geldiği ve İngiltere'nin bu hamlesinin neden daha önce değil de, 18. yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıktığıdır.

18. ve 19. yüzyıllarda, Endüstri Devrimi olarak adlandırılan ekonomik, siyasal ve sosyal dönüşüm; endüstri kavramının taşıdığı anlam dikkate alındığında insanlık tarihi içerisinde, ilk defa meydana gelen bir dönüşüm değildir. Neolitik, Bronz ve Demir çağlar olarak isimlendirilen dönemlerde; insanların hayvanları ehlileştirdiği, zirai ürün yetiştirdiği, bronz madeni üretmek için kimya ve fizik bilgisi ile karmaşık teknik süreçler kullandığı, hammadde kaynaklarını bulmak ve bir araya getirmek için ticaret yaptığı, çeşitli alanlarda iş birliğine ve iş bölümüne gittiği ve önemli bazı uygarlıklar meydana getirdiği arkeolojik ve antropolojik araştırmaların sonucunda tespit edilmiştir. Her bir "çağ"ın, 18. yüzyılda meydana gelen Endüstri Devrimi ile kıyaslanabilecek önem ve biçimde ve aynı etkide bir ekonomik devrimi mevcuttur (Childe, 2006: 31-33). Dolayısıyla endüstriyel anlamda etkinlik ve dönüşümlerin tümü tarihin bir dönemindeki bir sıçrama değil, bilginin birikimli olarak ilerlemesiyle mümkün ve anlamlıdır. Bugün modern endüstriyel üretim biçiminin kullandığı birçok yöntem, öz itibarıyla örneklerini insanlığın ilk yıllarındaki saf uygulamalardan almıştır. O halde sorulması gereken soru şudur; insanoğlu, endüstriyel yenilik ve dönüşümlerle dolu bir tarihi icat edip geride bırakmışsa, niçin 18. ve 19. yüzyıllarda Batı Avrupa ve peyklerinde meydana gelen değişime "Endüstri Devrimi" denmiştir? (Duran, 2002: 17).

18. ve 19. yüzyıllarda meydana gelen ve Endüstri Devrimi olarak adlandırılan bu endüstri, "kapitalist endüstri"dir. Çünkü kapitalizmi başlatan, –daha önce bulunması nedeniyle– endüstri olayının kendisi olamaz. Ancak verilen adlarıyla kapitalizm öncesi ve kapitalist üretim biçimlerini yakından incelediğimiz zaman endüstri olayının ön plana çıkmasına yol açan olayın endüstride oluşan ilişkilerin belli bir tarihte toplumda egemen ilişkiler niteliğini kazanması olduğu açıkça görülür. Bir toplumdaki egemen ilişkilerse toplumların tanımlanmasında başrolü oynayan, gelişmelere yön veren ilişkiler olarak tanımlanır (Sezer, 2006b: 72-73). Bilindiği üzere Endüstri Devrimi'nden sonra gerek insan gerekse toplumu tanımlayan temel etmen endüstri olmuştur. İnsanın sırf çalışma ve endüstriye katkısı esas alınarak değerlendirmeye tabi tutulması, Endüstri Devrimi'nden sonra başlamıştır. İnsanlık tarihi içinde üretim, tüketim ve bölüşüm konuları, hiçbir zaman endüstri toplumlarında olduğu kadar yoğun tartışılan ideolojik bir değere sahip olmamıştır (Duran, 2002: 15). Yine bugün yaygın görüşe göre toplumları değerlendirmede tek bir ölçüt vardır: Bu ölçüt, söz konusu edilecek herhangi bir toplumun, belli dönem ve tarihte endüstri devrimini gerçekleştirmiş ya da gerçekleştirmemiş olmasıdır. Günümüzde toplumlar arası farklılaşmalar değişik görünüş ve biçim kazanmış olsalar bile bu farklılaşmaların son çizgide hâlâ "kapitalizme değişik tarihlerde geçiş" ve "kapitalizmde değişik hızla gelişme" kuramlarıyla açıklanabileceği savunulmaktadır. Bu türden açıklamalar Sezer'in (2006b: 68) ifadesiyle, konunun Batı'nın dünya görüşüne uygun biçimde ele alınışından başka bir şey değildir. Bütün

bu açıklamalarda toplumların gelişmelerinde endüstri devrimi ve kapitalizm mutlaka sonunda ulaşılabilecek, kaçınılmaz bir amaç olarak tanıtılmaktadır.

Tekrar asıl soruya dönecek olursak, Endüstri Devrimi neden 18. yüzyılın sonunda ve İngiltere’de ortaya çıkmıştır? Yine insanlık tarihi endüstriyel yenilik ve dönüşümlerle dolu bir tarihi geride bırakmışsa bu olay neden Endüstri Devrimi olarak adlandırılmıştır?

Öncelikle bu devrimin; dünyanın herhangi bir yerinde değil de Avrupa ekonomisi sınırları içerisinde olduğunun açıklığa kavuşturulması zaruridir. Bunun açıklanması bu devrimin neden şimdi olduğunu daha çok anlaşılır kılar. Sanayi Devrimi’ne yol açtığı iddia edilen iklim koşulları, coğrafya ve doğal kaynakların dağılımı gibi faktörlerin kendi başlarına, ancak belli bir iktisadi, toplumsal ve kurumsal çerçeve içinde etkide buldukları açıktır (Hobsbawm, 2008a: 35). Aksi halde bu coğrafi temelli bakış, İngiltere’nin kömür rezervlerine sahip oluşu, denize yakınlık vb. gibi avantajlarının İngiltere’de endüstrinin gelişmesinin ana nedeni olarak kabul görmesine yol açar. Oysa böyle bir açıklama kömür rezervi bakımından daha zengin olan diğer bölgelerin (örneğin Rusya’nın) neden bu endüstri hamlesini gerçekleştiremediklerini ve yine bir deniz imparatorluğu olabilecek kadar denizlere hâkim Osmanlı İmparatorluğu’nun nasıl olup da endüstrileşemediğini açıklayamaz. Dolayısıyla sadece dış faktörlere/coğrafyaya dayalı açıklamalara itibar edilemez.

Aynı şekilde Endüstri Devrimi’ni tarihsel rastlantılarla açıklama çabaları da vardır. Bu dönemlerdeki hızlı nüfus artışı, tarımdaki anlayışın değişmesi, uzun mesafeli ticaretin gelişmesi, 17. yüzyıldaki bilimsel devrim, ulaşım alanındaki yeni gelişmeler vb. gibi nedenlerle Endüstri Devrimi’nin ortaya çıktığını ifade eden anlayışlar da yanlış olmamakla birlikte eksiktir. Eksiklikleri ise bu sayılan nedenler gibi bir nedenin eksikliği şeklinde değil, bu sayılanların da temel nedeni olabilecek bir belirtecin eksikliğidir. Bu belirteç ise aşağıda daha ayrıntılı bir şekilde ele alınacak olan Batı çözümüdür.

Bu açıklamalardan en çok akla yatkın görüneni; I. Wallerstein, F. Braudel, H. Pirenne, K. Polanyi, M. Weber ve A. Smith gibi çok sayıda tarihçi ve sosyal teorisyenin de kapitalist endüstrinin ortaya çıkışının anahtarı olarak gördükleri, “ticaretin doğması, para ilişkilerinin ve değişimin yaygınlaşması”dır. Örneğin Paul Sweezy’ye göre “*kullanım için üretim yapan eski feodal sistemin yanı başında, değişim için bir üretim sistemi ortaya çıkaran yaratıcı güç ancak uzun mesafeli ticaret*” olabilir (Mooers, 2000: 16). Yine H. Pirenne’ye (2005) göre kapitalist endüstrinin ortaya çıkışı 11. yüzyıldan sonra Batı’da ticaretin canlanmaya başlamasıyla birebir ilişkilidir. Fakat kapitalist endüstriyi sadece ticaretin gelişmesinin bir sonraki merhalesi olarak tanımlamak Sezer’in de dikkat çektiği gibi, dönemin en önemli ticaret merkezi olan İstanbul’un neden bu gelişmelerin dışında kaldığını bize açıklayamaz. Oysa bilinen 16. yüzyıldan sonra dünya ticaretinin Osmanlı’nın egemenliği altındaki Akdeniz’den Atlas Okyanusu’na; İngiltere, Portekiz ve İspanya kıyılarına kaymış olduğudur.

Yine Protestan Reformu’nun Endüstri Devrimi’ne yol açtığını savunan düşünceler de mevcuttur. Bilindiği gibi sosyolojinin önemli kurucularından ve Batı’da ortaya çıkan yeni düzenin temel savunucularından biri olan Weber, Protestanlıktan yola çıkarak kapitalizmi ve onun kaynağındaki sermaye birikimini açıklamaya çalışmıştır. Endüstrinin ve kapitalizmin bütün evrensellik iddialarına karşılık ancak Batı’da belli ülkelerde ortaya çıkması bununla açıklanmaktadır (Sezer-Eğribel-Özcan, 2005: 289). Fakat Protestanlığa geçen tüm bölgelerin sanayi devriminin öncüsü olduğu hiçbir zaman söylenemez ve çok belirgin bir örnek vermek gerekirse Hollanda’nın Katolikliği sürdüren bölümü (Belçika) Protestanlığa geçen bölümünden (Hollanda) daha önce sanayileşmiştir (Hobsbawm, 2008a: 35). Fakat yine de bu yeni ahlak anlayışının etkisi yadsınamaz. Batı Avrupa’nın önde gelen kapitalist merkezleri İngiltere, İskoçya, Hollanda, hemen hepsi de, Kalvinizmi ülkelerinin birincil mezhebi yapmışlardır (McNeil, 1998: 494). Fakat W. W. Rostow’un (1966: 48) belirttiği gibi iktisadi gelişmede öncü elit rolünü oynamış bir dünyada bütün ağırlığı John Calvin’e¹ vermek doğru olmaz. Üstelik kâr

¹ John Calvin (1509–1564), Fransız din reformcusu ve Kalvenizm’in kurucusu. Calvin’in, keşiş Protestanlığının iç disiplini ve ağır çalışmaya önem vermesi ve servet sahibi olmanın utanç verici bir şey olmadığı yönündeki düşünceleri ile modern kapitalizm arasında ilişki kurulmuş ve bu tarikatın kapitalizme yol açan temel anlayışlardan biri olduğu iddia edilmiştir. Kapitalist zihniyet ile Protestanlık arasındaki ilişkiye ilk dikkat çeken kişi

arttırma faaliyetlerine tesir eden dini ve sair kıymetlere fazla yer vermek, bu önemli hadisenin izahına yeterli bir sosyolojik temel teşkil edemez. Rostow'a göre sadece uygun bir kıymet sistemi değil fakat ondan daha ileride şu iki şartın gerçekleşmesi ancak kapitalizmin varlığını temellendirir: Birincisi, bu yeni sınıf (burjuva), kendisini kudret ve itibara götürecektir yolların geleneğe dayanan cemiyet tarafından tıkanıldığını hissetmeli; ikinci olarak da geleneğe dayanan cemiyet, kendi mensuplarının geleneğe uyacak yerde maddi başarı aramasına imkân verecek kadar yumuşak/zayıf olmalıdır. Protestan ahlakının belki de tek önemli katkısı Jean Baecher'in (1994: 107) deyimiyle burjuvalara yaşam tarzlarının meşru olduğu duygusunu aşlamış olmasıdır. Dolayısıyla dini algılayış ve yaşayıştaki değişimin endüstriye yol açtığı görüşü de tek nedenli bir açıklama olması nedeniyle doyurucu değildir. Hatta Hıristiyanlıktaki bu değişim/dönüşümü; Hıristiyanlığın, Batı'nın yeni koşullar karşısında aldığı biçime uygun olarak örgütlenmesi olarak okumak da mümkündür.

Endüstri Devrimi'ni sonradan ortaya çıkan sonuçlarıyla veya Batı toplumlarının belli bir dönemde kazandığı görüntüyle açıklamak yerine bu devrimin tarih içine yerleştirilmesi ve hangi tarihi gelişmenin ürünü olduğunu açıklamak asıl yapılması gerektir (Sezer ve Diğerleri, 2001: 25). Böyle bir açıklama bize Endüstri Devrimi'nin, Batı'nın tek başına gerçekleştirdiği bir olay olmak yerine toplumlar arası ilişkilerin bir sonucu olduğunu gösterecektir. Yukarıdaki açıklamaların ortak noktası, Endüstri Devrimi'ni sadece Batı'nın tarihi koşulları içerisinde anlama çabasında olmalarıdır. Böylesi açıklamalar toplumlar arası ilişkilerin, gelişmelerin ana nedeni olduğunu görmezden gelen açıklamalardır.

Endüstri Devrimi'ne yol açan koşulları tarihte ne kadar geri götürebileceğimiz, çözümlemeye ne zaman başlayacağımız önemli bir sorundur. Hobsbawm'ın (2008b: 11) haklı olarak sorduğu gibi bir çözümlemecinin tarihte ne kadar geriye gitmesi gerekir? 17. yüzyıl ortasındaki İngiliz Devrimi'ne mi, Reformasyon'a mı, Avrupa'nın dünyayı askeri yoldan fethinin ve sömürgeler kurmasının başlangıç tarihini oluşturan 16. yüzyılın başına mı, hatta daha öncesine mi?

Bizim kabul ettiğimiz ve çalışmamızı üzerinde kurduğumuz yorum, Batı'daki bu temel değişim/dönüşümün 16. yüzyılın başlarına kadar geriye götürülebileceği ve yine bu değişim/dönüşümün ancak toplumlar arası ilişkilerle (temelde Doğu-Batı ilişki ve çatışmasıyla) açıklanabileceğidir.² 16. yüzyılın başı yani 1500'ler, aslında tarihte Yeni Çağ'ın başlangıcı olarak kabul edilir. 1453'te İstanbul'un fethi bir çağı kapatmış ve yeni bir çağı açmıştır. Yine 1492'de, coğrafi keşifler ve yeni ticaret yollarının bulunması da yaygın olarak yeni bir çağın başlangıcı kabul edilir. 1500 yılı –her ne kadar bu tarihin hiçbir belirleyici olayı olmasa da– hem yüzyılın dönümü olması hem de Yeni Çağ'ı sabit bir olayla başlatmaya bağlı olmaksızın izah etme imkânı vermesi açısından burada, Yeni Çağ'ın başlangıcı olarak ele alınacaktır. *Dünya Tarihi* isimli hacimli çalışmada W. McNeill de (1998: 459)

Max Weber'dir. Bu konu ile ilgili olarak Weber'in (2011) *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhunu* isimli eserine bakılabilir.

² Baykan Sezer Türk toplumunu, tarihini, gerçeğini ve sorunlarını geliştirdiği Doğu-Batı çatışması teorisi ışığında değerlendirmiştir. Doğu-Batı çatışması hem tarihin bütünlüğünü kavramamızı ve hem de bu bütünlük içinde kendi farklı kimliğimize ve sözumüze sahip çıkmamızı sağlayan bir teoridir. Sezer'e göre toplumların birbirleriyle karşılaşmaları ve karşılıklı kurdukları ilişkiler toplum farklılaşmalarının ve tarihin temelini oluşturur. Tarih boyunca toplumlara ve onların gelişmesine toplumlar arası ilişkiler yön vermiştir. Doğu'nun zenginlik üreticisi olması ve Doğu önüne en geniş bir örgütlenmeyle (Yunanlılıkla) çıkanın Batı olması nedeniyle Doğu-Batı ilişkilerinin ayrı bir yeri ve önemi vardır. Toplum gelişmelerinin kaynağında toplumlar arası ilişkilerin bulunması, bu ilişkilerin denetimini ele geçirme ve çaba ve çekişmesi Doğu-Batı ilişkilerinin Doğu-Batı çatışmasına dönüşmesine yol açmıştır. Doğu-Batı çatışmasının tarihi Yunanlılıkla başlar. Batının uygarlığa katılışı Yunan'la gerçekleşmiştir. Ancak Yunan hiçbir şekilde kendi olanaklarının ve gücünün sonucu tarihe katılmamıştır. Bu katılış, geleneksel üretici Doğu merkezleriyle ilişkinin bir sonucudur. Yunan-Pers mücadelesi ve Roma egemenliğinden Haçlı savaşlarına, coğrafi keşifler ve geleneksel sömürgecilik çağından 19. yüzyıl Batı egemenliğine ve 20. yüzyıldan günümüze gelinceye kadar tarihin asıl gövdesi Doğu-Batı çatışmasının başlıca tezahürlerine konu olmuştur. Bu kuram, dünya tarihi kronolojisi içinde yer alan toplumlar arası olayların birbiriyle neden sonuç ilişkisi içinde bütünlüklü açıklanmasına dayanır.

Avrupa tarihi için, Yeni Çağ'la kendisinden önceki dönemleri birbirlerinden ayıran sınır taşı olmaya 1500 yılının daha uygun olduğunu belirtir. Ona göre bu sınır, özellikle Reform akımının hemen ardından gelen büyük buluşların, can çekişen Orta Çağ Avrupa'sına öldürücü vuruşu yaptıkları ve az çok kararlı yeni düşünce ve davranış biçimlerine ulaşmak yolunda bir buçuk yüzyıl sürecek çığınca bir çabanın başladığı Avrupa tarihi için en uygun tarihi sınırdır.

Endüstri Devrimi'ni hazırlayan koşulların 16. yüzyılın hemen başlarında oluşmaya başlamış olması tesadüfi değildir. Bu dönem Batı'nın Doğu karşısında yeni olanaklara sahip olduğu bir dönemin başlangıcıdır. Özellikle 16. ve 17. yüzyıllar kapitalizmin merkantilist denilen aşamasında önemli bir dönemdir. Tabii olarak bu dönemin anlaşılması için Yeni Çağ öncesi Avrupa'sının, yani Orta Çağ Avrupa'sının toplum örgütlenmesine bakmak gerekecektir. Ancak bu şekilde Yeni Çağ ve sonrası dönem daha iyi anlaşılabilir.

Aslında Batı'da Orta Çağ'a ilişkin açıklama ve değerlendirmeler doğrusal bir seyir göstermemektedirler. Orta Çağ "karanlık çağ" olarak tanımlandığı gibi, Batı'nın Yeni Çağ sonrası kazandığı yeni kimliğin temellerinin atıldığı bir dönem olarak da değerlendirilmektedir (Coşkun, 1997: 124).³ Batı, 19. yüzyıla kadar ve özellikle Aydınlanma ile birlikte Orta Çağ'ı mahkûm eden bir anlayışa sahiptir. Hatta Rönesans'ta Batı, bu karanlık çağı atlayarak kendisini antik Yunan ve Roma'nın devamı ve varisi sayar.⁴ Fakat 19. yüzyıla birlikte Batı, dünya egemenliğini ele geçirdikten sonra, Yeni Çağ'ı ve yeni gelişmeleri yine kendisiyle açıklama tasası taşımaya başlamıştır. Çünkü Batı kendi gelişmesini ve kurduğu yeni egemenlik ilişkilerini Batı dışı bir kaynakla, örneğin sömürgeyle, açıklamak istememektedir. Bu nedenle Orta Çağ artık bir karanlık çağ değil, Batı'nın içten içe kendi kozasını ördüğü çağ olarak tanımlanacaktır (Coşkun, 1997: 124). Nitekim Robert Brenner, kapitalizmin doğuşunun, kökleri İngiliz aristokrasinin çok eski erklerine uzanan, özünde lord-merkezli bir inisiyatif olduğunu ileri sürerken, Perry Anderson ise Avrupa'da mutlaklığın doğuşuyla ilgili incelemesinde, Batı Avrupa'nın feodal gelişmesini ayırt edici kılan üstyapısal özelliklere belli bir ağırlık tanır. Anderson, Avrupa'da kapitalizme benzersiz bir geçişi mümkün kılan şeyin, antikite ve feodalizmin sıralanışı olduğuna inanmaktadır. Bu bakış açısına göre özelde Roma hukuk geleneği ile kentli yurttaşlık kavramları, mutlakçı devletlerin ortaya çıkışında ve kapitalizme geçişte eşit değerde görülmektedir (Mooers, 2000: 55-56). Bu ve benzer açıklamalar 19. yüzyıl çıkışıdır, açıklamaların temel gerekçesi de, Batı'yı sadece kendisiyle açıklama çabasıdır.

Orta Çağ Avrupa'sının toplum örgütlenmesi bilindiği gibi feodalizmdir. Feodalizm ise üretimin küçük birimler içerisinde örgütlenmesidir. Bu sadece üretim değil savunmayı da amaçlayan bir örgütlenmedir. Çünkü Batı bu dönemde barbar akınları ve Doğu taarruzu karşısında yok olma sınırındadır. Güneyde Sarazen saldırıları, kuzey ve batıda Norman saldırılarıyla –ki buna 10. yüzyılın başında Macarların süvari akınları da eklenmiştir– tehdit edilen insanlar için korunma, birincil önceliktir. Dolayısıyla korunmak için bu dönemde Batı Avrupa, feodal büyük lordlarca kendi insanlarına barınak üzere yaptırılan müstahkem şatolarla dolmuştur (Pirene, 2005: 53). Bu nedenle Feodalist toplumsal örgütlenme, Orta Çağ'da Avrupa'nın Doğu'ya, Batı dışı dünyaya karşı edindiği bir tutumdur. Batı-dışı halkların amansız saldırısı karşısında üretimin parçalanması ve aynı tehlike karşısında Batı'nın kimliğini koruyabilmesi için Batı'nın takındığı tavidir. Orta Çağ'da dini taassubun bu derece ileride olması ve dini hoşgörüsüzlük, ancak bu şekilde bir anlam kazanır (Sezer, 1997: 60-62). Bu dönemde Batı'nın askeri düzeyde korumasını feodal asilzadeler üstlenirken, Batı birliğinin ve bilincinin savunulması da Hıristiyanlığa düşmüştür. Orta Çağ'da Batı'nın varlığını sürdürmesini temin görevi bu iki odak üzerinde toplanmıştır. Bütünüyle varlığını yitirmek tehlikesine karşı belli bir düzeyde

³ Konu ile ilgili olarak yine Jean Gimpel'in (2004) *Orta Çağ'da Endüstri Devrimi* eserine bakılabilir. Yazar burada, günümüzün teknolojiye bağımlı toplum yapısının temellerinin Rönesans ya da İngiliz Endüstri döneminde değil, Orta Çağ'da atıldığını, modern bilimin temelini de bu dönemde şekillendiğini detaylı bir şekilde ifade etmiştir. Bu ve benzer çalışmaların temel savı, Batı'nın kendi toplumsal sürekliliği içerisinde geliştiği ve kapitalist döneme ulaştığıdır.

⁴ "Yeniden Doğuş" anlamındaki Rönesans, Batı ile klasik antikite arasındaki bağın Orta Çağ atlanarak yeniden kurulması demektir.

Batı varlığının sürdürülmesi görevini üstlenmiş bu kesitler, sonradan bu rolleri dolayısıyla övülmüş; bu dönemde feodal asilzadelerin ve kilisenin yokluğunda Batı'nın da yok olabileceği yönünde görüşler ileri sürülmüştür (Coşkun, 1997: 127; Baecher, 1994: 1001). Özellikle Kilise, feodal düzende Batı'nın birliği için hayati bir rol oynamıştır. Paylaşılacak zenginliğin sınırlı olması ve koruma görevinin genişlemesine olanak olmaması nedenleriyle Batı'nın birliğini düşünsel düzeyde ruhban sınıfı üstlenmiştir. Ruhban sınıfı ideolojik planda Batı birliğini korurken, siyasi açıdan Roma örgütlenmesinin bir örneğini oluşturmaya çalışmıştır. Batı siyasi açıdan Roma'yı örgütleyemese de kilise temelinde Roma'yı örgütlemeye çalışacaktır (Sezer ve Diğerleri, 2001: 49). Orta Çağ'ın bu güç koşulları altında Batı'nın benliğini koruma tasası, din konusunda iki önemli olaya neden olmuştur. İlk olarak Orta Çağ dönemi ruhban sınıfı, sürekli olarak ve bıkmadan tek bir tema işlemiştir: O da, Batılının kutsal bir birliğin üyesi olduğu, dağılmaması gerektiği ve sonuçta Tanrı'nın sevgili kulları olan Hıristiyanların galip geleceğidir. İkinci olay ise, Batı kilisesinde görülen katı, acımasız hoşgörüsüzlüktür. Yabancıya karşı tedbirli olabilmek için Orta Çağ'da Avrupa, gerektiğinde kendi öz unsurlarını dahi yıkmaktan çekinmemiş ve her yerde engizisyon mahkemeleri kurup işletmiştir (Sezer, 2011: 89). Coşkun'un (1997: 128) Wells'ten aktardığı "*Keşifler ve Hıristiyan misyonerleri tarafından muhafaza edilmeseydi Latin kültürü⁵ belki tamamen unutulabilirdi*" cümlesi, kilisenin bu çağdaki fonksiyonunu anlamak için önemlidir.

Bu kısa açıklamalardan da anlaşılacağı gibi Feodalizm, Batı'nın kendi dinamikleri ya da çelişkileri ile oluşmuş bir örgütlenme değil, Batı'nın Batı dışı toplumlarla kurduğu daha doğrusu kuramadığı ilişkiler neticesinde meydana gelmiş bir örgütlenmedir. İşte İstanbul'un fethi Batı'da Orta Çağ düzeninin sürmesine izin veren bu koşulların sonu olmuştur. İstanbul'un fethiyle birlikte artık Orta Çağ Feodalizmi, mevcut toplum örgütlenmesini sürdürmeyeceğini anladığından, sıkıştığı mekândan ve zamandan bir çözüm arayışına yönelmiştir. Mevcut toplum yapılanmasını sürdürmemesinin en önemli gerekçelerinden biri, İstanbul'un fethinde görüldüğü üzere artık büyük toplarla birlikte feodal toplumun temel imgesi olarak hafızalarda yer eden şatoların yıkılabileceğinin görülmesidir. Bu durum, feodal toplumun küçük birimler şeklindeki örgütlenmesinin sonudur. Çıkış yolunu ise Batı 1492'de Amerika'ya ulaşmasıyla bulmuştur. Aslında Amerika kıtasının ilk defa keşfediliyor olmadığına ve daha önce bazı Müslüman kâşifler tarafından buraların bilindiğine dair iddialar olsa da bunun bir önemi yoktur. Çünkü Amerika'nın Batı için önemi, yeni olanaklar sunmasındadır. Bu açıdan Batı'nın Amerika'ya ulaşması Doğu-Batı çatışması ekseninde, Doğu'nun İstanbul'un fethiyle Batı'yı sürüklediği açmazlara karşı verilmiş cevap olarak görülmeli ve anlaşılmalıdır.

Bu arayışın ürünü olarak Batı'nın Amerika'ya ulaşmasının yanında yeni ticaret yollarının bulunması da, Endüstri Devrimi'ne giden yolda önemli bir gelişme ve nedendir. Çünkü bilindiği üzere ticaret ve endüstri birbirinin tamamlayıcısıdır. Günümüzde endüstri toplumu olarak tanımladığımız ülkelerin ticarete de ön sırada oldukları bir gerçektir. Fakat burada ince bir ayrıntı vardır: Endüstrinin sonucu olarak gösterilen ticaretin tersine çevrilmesi gereklidir, özellikle de Endüstri Devrimi öncesi koşullar için. Çünkü ileride de göreceğimiz gibi ticaret, endüstrinin öncelikli şartıdır ve ticaret kapitalizminden sonra ancak bir endüstri kapitalizminden bahsedilebilir. Ticaret yollarının kontrolünü elinde tutmak demek dünya siyasetine yön vermek demektir. Osmanlı İmparatorluğu yüzyıllardır bu kontrolü elinde tutmakta ve Doğu'nun Batı karşısında savunusunu üstlenmektedir. Fakat coğrafi keşiflerle birlikte Batı, mevcut/bilinen ticaret yolları dışında yeni yollar bulma ve Osmanlı ile temas etmeden Doğu'ya ulaşma imkânı elde etmiştir.⁶

Yeni Dünya'nın yeniden keşfi ve sömürülmesi ile yeni ticaret yollarının keşfi ve kullanılması, Batı'da ve Doğu-Batı ilişkilerinde yeni gelişmelere yol açmıştır. Bu gelişmelerin belki de en önemlisi, Doğu karşısında tek çözüm yolunun Feodalizm olmadığına ve dolayısıyla Feodalizmin tartışılmaya başlanması ile yükselen bir kentli sınıf/burjuvanın varlığının kabulü ve feodal-burjuva çatışmasının başlamasıdır. Feodalizmin tartışma konusu edilmeye başlanması ile birlikte Batı'da "reform" akımı

⁵ Ruhban sınıfının soyut ve ölü bir dil olan Latinceyi kullanmalarını da Batı'nın bu parçalanmışlıkta kimliğini korumaya dönük bir çabası olarak görmek mümkündür.

⁶ Kanuni Sultan Süleyman döneminde (1520–1566) Osmanlı donanmasının Hint okyanusunda olması bu açıdan şaşırtıcı değildir.

başlatılmıştır. Tartışmayı geniş kitlelere açmak ve herkesin kendi başının çaresine bakmasını sağlamak için dinde milli dillerin kullanılması önerilmiş ve giderek Batı'da milliyetçilik akımları güçlenmeye başlamıştır (Sezer, 1997: 62).⁷ Yine ana uğraşları ticaret olan burjuvalar ise bu yeni dönemle birlikte Batı'ya zenginlik akışını sağlayan temel sınıf olmuştur. Yeni koşullara ayak uyduramayan ve Batı'nın önüne çıkan bu yeni olanakları değerlendiremeyen feodal beylerin önemli bir kısmı giderek yoksullaşırken, burjuvazi sermaye birikimini gerçekleştirir. Yine aynı nedenler neticesinde feodal düzen içinde kapitalizm gelişip güçlenme olanağı bulmuştur (Kaçmazoğlu, 2010: 15).

Feodal düzendeki feodal/aristokrat/soylu – serf çatışması bu yeni dönemde kendisini feodal-burjuva ya da feodalizm-kapitalizm çekişmesine bırakacaktır. Kapitalizm, Batı'da endüstri devrimi adı altında tanıtılan olaylar sonucunda ortaya çıkan endüstri toplumlarını tanımlayan toplumsal ilişkilerden başka bir şey değildir. Kapitalizm de, feodalizm gibi yalnızca Batı toplumları tarihi ile değil, ancak Doğu-Batı çatışması ile açıklanabilir. Batı toplumlarında ana çatışmanın feodal-serf yerine feodal-burjuva arasında geçmesi ancak bu iki sınıfın Doğu karşısında Batı için bir tutum önerebilmeleri nedeniyledir. Çatışma, bu öneriler arasında ve bu önerilerin benimsetilmesi konusunda olmaktadır. Zenginliğin sömürücü feodaller yerine burjuvalar elinde toplanmış olması, Batı için esas sömürü kaynağının sınıf sömürüsü yerine Doğu soygunu olduğunu da göstermektedir. Burjuva, Doğu üzerinde daha karlı bir soygun önerebildiği için esas Batı zenginliğini elinde toplamış ve kapitalizm, Batı'da egemen olabilmıştır. Kapitalizmin ya da endüstri toplumlarının doğuşunu, açık deniz korsanlığının ve Doğu soygununun dışında açıklama girişimleri de –daha önce de ifade ettiğimiz gibi– bulunmaktadır. Ancak kapitalizmin doğuşunu, söz gelişi yalnızca kentlerde oluşan ticaretle açıklamaya girişmek, o dönemin en önemli ticaret kenti olan İstanbul'un niçin bütün bu gelişmelerin dışında kaldığını anlamamıza olanak vermemektedir. Fakat İstanbul'un yeni gelişmelerin dışında kaldığını, hatta Batı'da uygarlık merkezlerinin Akdeniz bölgesinden Atlas Okyanusu kıyılarına kaydığı bilinen bir gerçektir (Sezer, 1997: 62-64).

Burada yeri gelmişken endüstrileşmenin öncülüğü ve sözcülüğünü yapmış burjuva sınıfını ele almak ve tartışmayı bu zeminde sürdürmek konunun açıklığa kavuşmasına yardımcı olacaktır. Burjuva, Orta Çağ toplum örgütlenmesinde olmayan bir sınıftır. Orta Çağ'ın toplumsal hiyerarşisini sırasıyla aristokratlar (soylular/feodal beyler), din adamları ve köylüler ile serfler oluşturur. Yine sırasıyla birinciler Batı'yı koruma, ikinciler Batı birliğini sürdürme/dua etme, üçüncüler ise Batı'yı doyurmakla görevlidirler. Burjuva, feodal düzenin dışında, hemen yanı başında, *burglarda* yaşayanları tanımlar. Fakat bu sınıf, Yeni Çağ öncesi bir sınıf hüviyetine sahip değildir ve henüz bu isimle anılmamaktadır.

Orta Çağ Avrupa'sında, Bizans ticareti sayesinde kentsel faaliyetin varlığını sürdürdüğü Venedik ve Güney İtalya dışında⁸ hemen her yerde, kentsel faaliyetin ortadan kalkmış olduğu bilinmektedir. Batı kentleri varlıklarını sürdürmelerine rağmen zanaatkâr ve tüccar nüfuslarının büyük bir kısmını ve bununla birlikte Roma'dan arta kalan kentsel örgütlenmelerini de yitirmişlerdir. Kentler bu dönemde her birinde bir piskoposun oturduğu dinsel yönetim merkezlerine dönüşmüştür. Fakat ticaretin canlanışına paralel olarak tüccarlar, sayılarının da artmasıyla birlikte eski kentlerin yanında yeni bir *burg* (kent) kurmaya, *fauborg* ya da *forisburgus* yani bir dış *burg* kurmaya zorlanmışlardır. Böylelikle dinsel kentler ve feodal kalelerin yanında, insanların kendilerini adadıkları ticari toplanma yerleri ortaya çıkmıştır (Pirene, 2005: 52-54; Baecher, 1994: 98). Tüccarların belirli bir yerde toplanmaları, zamanla zanaatkârların da aynı yerlerde toplanmalarına yol açmıştır. Bunun nedeni hem endüstriyel temerküzün de ticari temerküz kadar eski olmasıdır hem de her iki kentsel faaliyetin birbirlerinden bağımsız gelişmesinin söz konusu olamayacağı gerçeğidir.

⁷ Bu açıdan milliyetçilik, Batı'da her merkezin kendi çıkarlarını savunmak için geliştirdiği siyasetin adı olmuştur.

⁸ Orta Çağ'da, ticaret merkezleri konumunda bulunan ve feodal ilişkilerin dışında varlığını sürdüren bazı bağımsız kentler vardır. Bunların en bilinenleri Floransa, Venedik, Cenova, Kuzey Denizi ve Baltık bölgesinin Hanse kentleridir. Yeni Çağ'la birlikte bu kentler, merkantilist ticaretin ana merkezleri konumuna gelmişler, merkantilist dönem sonrasında ise ticaret merkezi İngiltere olmuştur.

İşte burjuvazi, Orta Çağ'ın sonunda Avrupa şehirlerinde yaşayan "özgür insanlar"⁹ topluluğunu ifade eder. Burjuvazi deyimi ilk defa köylüler ile toprak soyluları dışında yer alan ve ayrı bir toplumsal konumu işgal eden şehir sakinleri için kullanılmıştır. Burjuva, bir *burg*'da (kentte) oturan, geçimini bir zanaat ya da ticaretle sağlayan kentlidir. Sezer'in (2005: 389-390) belirttiğine göre burjuva terimi, toplumun ana sınıfları içinde konumunun belirsizliği nedeniyle "serbest meslek sahipleri" ile eş anlamlı kullanılmıştır. Bu insanlar genellikle tüccar, esnaf, zanaatkâr, banker gibi *varlıklı kentlilerden* oluşan *girişimcilerdir*. Bu dönemden itibaren burjuvalar, belli bir mal varlığı ile şehir çevresinde belli haklara sahip bir sınıfı tanımlamak için kullanılmıştır. Burjuvazinin gücü kalıtsal değildir; gücü, toprak dışı mülkiyet ile parasal zenginlikten almaktadır. Bu açıdan burjuvaları tanımlayan temel özellik, sermayeye ve üretim araçlarının mülkiyetine sahip olmalarıdır. Yeni Çağ'la ve yeni koşullarla birlikte ortaya çıkması elbette tesadüf değildir. Burjuva sınıfı, Batı'nın dünyaya açılması ve sömürüsüyle birlikte, Batı'ya akan zenginliğin gerçek mimarları olmuşlardır. Feodal düzenin sınırlı üretim çerçevesi dışında ilişkiler geliştirmiş, bunun için eski düzenin ayrıcalıklı sınıflarına (soylulara, kiliseye) karşı özgürlükler elde etmek için kimi zaman açıkça mücadele vermiş kimi zaman da uzlaşarak belli ayrıcalıklar elde etmişlerdir.

Demek ki yeni düzen öncelikle tüccarlar ve bu tüccarların toplanma merkezleri olarak modern kentlerin doğmasıyla şekillenmeye başlamıştır. Bu durum tabii olarak geleneksel dünyada tüccarlara karşı olan algının değişmeye başlaması demektir. Bilindiği üzere geleneksel dünyada tüccarlar, hiçbir şey üretmemeleri ve toplumsal faaliyetlere ancak küçük bir katkılarının olması nedeniyle ve yine bir aracı olarak yakın zamana kadar sadece çok küçük seçkinler grubunun taleplerine cevap vermelerinden dolayı değersiz addedilmişlerdir. Bu nedenle tüccarlar halkın gözünde bir asalak, seçkinlerin gözünde de, gerekli ama alt düzeyde bir varlık olarak görülmüşlerdir. Hatta Bizans İmparatoricesi Teodora'nın mal yüklü gemisinin Bizans İmparatoru Teofil (829–842) tarafından yakılması, ticaretin bu değersizliğine bir misal olarak anlatıla gelmiştir (Baecher, 1994: 123). Peki, şimdi değişen nedir? Tüccar ve zanaatkârları yeni bir *burgda* toplanmaya ve yeni bir sınıf olmalarına yol açan sebepler nelerdir?

Burjuvazinin hem bir sınıf olarak ortaya çıkışı hem de ilericiliği/öncülüğü Batı'nın belli sorunlarına yanıt getirmesi, Batı'nın karşılaştığı olanakları değerlendirmesi nedeniyledir. Burjuvanın feodal beyleri yerinden etmesi ve Yeni Çağ ve yeni düzenin bayraktarlığını yapması, önerdiği yeni ilişkilerin Batı'ya feodal düzenden daha kârlı olmasıyla ilişkilidir. Burjuva artık varlığını sürdürmesi mümkün olmayan feodalizm yerine Batı'ya yeni bir düzen önermiş (kapitalizm) hem de Batı'nın 1500'den sonra elde ettiği olanakları, zenginliği¹⁰ sermayeye dönüştürerek (Endüstri Devrimi) Batı'ya dünya egemenliğinin kapılarını açmıştır. Bu süreç tabii ki hemen olup biten bir şey değildir. 16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar süren oldukça sancılı bir süreçtir.

Açıkça görülen husus, endüstrinin temeli olan sermayenin Batı'da burjuvalar eliyle oluşturulması ve bu sermayenin kaynağının da Doğu ve Yeni Dünya sömürüsüne, buralardaki zenginliğin ele geçirilip Batı'ya aktarılışına dayanmasıdır. Buraya kadar özetlemeye çalıştığımız, Batı'daki zenginlik birikiminin kaynağının ne olduğudur. Ancak Batı'ya akan bu zenginlik yeni sorunlara neden olmuştur. Birincisi, Batı bu zenginlik akışını sürekli kılma sorunu ile karşılaşmıştır. Zenginlik akışını sürekli kılamadığı sürece Batı üstünlüğü geçici bir üstünlük olmaktan öteye geçemeyecektir. İkincisi, Batı bu zenginliği kullanabilme sorunu ile karşılaşmıştır. Söz konusu dönemde Batı toplum yapısı en az olanaklarla geçinme düzeni üzerine kuruludur. Bu akan zenginliği feodal düzen ve ilişkiler içinde değerlendirebilme olanağı bulunmamaktadır (Sezer ve Diğerleri, 2001: 29). Zenginlik ise toplumsal ilişkilerin dile getirilişinden başka bir şey değildir ve ancak toplumsal ilişkiler içinde bir anlam taşıyabilir. Batı'ya akan bu zenginliğin toplumsallaştırılması, topluma kazandırılması gereklidir (Sezer, 1994: 135). Bu nedenle Batı, kendi toplum yapısını (feodal) ve ilişkilerini değiştirme ihtiyacı duyacaktır.

⁹ Özgür insandan kastedilen feodal ilişkilerin dışında, kentte yaşayan insandır.

¹⁰ Her zenginlik sermaye değildir. Tarihte efsanevi zenginlikler bulunmaktadır. Darius'un hazinesi, Roma'da birikmiş zenginlik, Doğu'da Hint racalarının, Abbasi hilafeti sırasında Bağdat'ın zenginliği bilinen örneklerdir. Zenginliğin sermayeye dönüşmesi ise ancak belli koşullar altında gerçekleşmiştir (Sezer-Eğribel-Özcan, 2005: 391).

Batı'da toplum, kendi ürünü olmadığı için bu zenginliği değerlendirmekte güçlük çekmiştir. Bu nedenle de zenginliğin toplumsallaşması ya da sermayeye dönüşmesi gereği yeni bir toplum tipini, endüstri toplumunu ortaya çıkarmıştır.

İşte Endüstri Devrimi, Batı'ya akan bu zenginliği hem sürekli kılmamanın hem de bu zenginliği toplumsal ilişkiler içine katmanın adı olmuştur. Bu ifadeyi biraz daha açmak gerekecektir. Şöyle ki Batı, 16. yüzyıldan sonra elde ettiği yeni olanakları sürekli kılmak için endüstri çözümünü bulmuştur. Endüstri Devrimi'ne kadar Batı'nın yaptığı dış talan/yağma/sömürünün Batı'ya aktarılışındır. Fakat Endüstri Devrimi ile birlikte Batı bir anlamda üretimin sorumluluğunu¹¹ alarak eldeki zenginliği sermayeye dönüştürmüş ve bu sayede zenginlik akışını sürekli hale getirmiştir. Böylece Batı'da merkantilist dönemde biriken zenginlik sermayeye dönüşerek sürekli hale gelmiş ayrıca yine bu sermayenin kapitalist endüstriyi ve toplumu meydana getirmesiyle de bu zenginlik toplumsal dolaşıma girmiştir.

Burada yeri gelmişken hemen ifade etmek gerekir ki Batı; Endüstri Devrimi'ni yaptığı için dışa açılmış, endüstriye pazar bulma gayesiyle Batı dışına yönelmiş değildir. Aksine Batı, dışa açıldığı, dış soyguna başladığı için ve bu soygunu toplumsallaştırabilmek gayesiyle Endüstri Devrimi'ni yapmak zorunda kalmıştır. Dışa açılmak endüstrinin sonucu değil, sebebidir. Dolayısıyla endüstri, dış ilişkilerde kazanılan olanak ve başarıların toplumsallaştırılması olayıdır (Sezer ve Diğerleri, 2001: 59). Bu bakış açısından hareketle Endüstri Devrimi'ni Batı yayılcılığının kaynağı olarak göstermek anlamsızdır. Çünkü Endüstri Devrimi tam tersine Batı yayılcılığının sonucu olarak meydana gelmiştir. Hatta Endüstri Devrimi'ni feodal düzenin bir çelişkisi olarak değerlendirmek de, feodalizmin bir iç dinamiğinin ürünü olarak görmek de aynı derecede anlamsızdır. Çünkü endüstrinin kendisi ve ortaya çıkardığı endüstriyel/kapitalist toplum, feodal düzenin dışında, onun yanında gelişmiştir. Bu konuda bize ışık tutacak temel tez, endüstrinin yeni bir sınıf olan burjuvaların elinde, *burglarda* –yani şimdiki kentlerde– gelişmiş olmasıdır. Fransız Devrimi'ne kadar eski (feodalizm) ve yeni (kapitalizm) düzenin yan yana olduğu bilinmektedir. Fransız Devrimi'yle artık Batı, eski düzeni tasfiye etmiş ve yeni düzeni tek düzen olarak kabul etmiştir.

Burjuvazi Endüstri Devrimi ile birlikte sadece eldeki zenginliği değerlendirecek bir çözüm üretmemiş aynı zamanda Yeni Çağ'la birlikte var olan ek bir nüfus sorununu da çözüme kavuşturmuştur. Batı'da Endüstri Devrimi öncesi dönemde ve çoğunlukla gittikçe büyüyen kentlerde feodal ilişkilerin dışına çıkmış ek bir nüfus vardır. Endüstri Devrimi ile birlikte Batı'daki bu ek nüfus emek gücüne dönüşmüş bu sayede hem bu ek nüfus endüstriyle birlikte topluma katılırken hem de kapitalizmin zorunlu önkoşulu meydana gelmiş olur. Çünkü Ernesto Laclau'unun da (Mooers, 2000: 35) belirttiği gibi kapitalizm, *“zorunlu önkoşulu doğrudan üreticinin üretim araçlarının sahipliğini yitirmesi olan, özgür işçinin emek gücünü satmasıyla oluşan temel ekonomik ilişki”* ile tanımlanır.

Şimdiye kadar tartışıklarımızı toparlayacak olursak Batı endüstri toplumlarını açıklayan üç önemli koşul vardır (Sezer, 1997: 65-66):

1. Zenginlik Birikimi: Yeni Çağ'ın merkantilist döneminde, Endüstri Devrimi öncesi Batı Avrupa'da büyük bir zenginlik birikimine tanık olduğunu ve zenginlik birikiminin geleneksel Batı kaynakları ile açıklayabilmek olanağının olmadığını ifade etmiştik. Tekrar edelim; zenginlik kaynağı Doğu soygunu ve yeni ticaret yollarıdır. Fakat Doğu soygunu, Batı'nın zaten özünde bulunmaktadır. Bu durumda Endüstri Devrimi'ne yol açan yenilik nedir? Buna verilecek en anlamlı cevap, yeni ticaret yollarının Batı'ya yeni Doğu uygarlıklarını, Batı soygununa karşı dirençli olmayan ülkeleri tanıtmış olmasıdır. Bugün Amerika ve Avustralya yerli halkları Batı tarafından bire kadar kırılmış¹² ve bu ülkeler

¹¹ Batı'da üretimin sorumluluğunu ilk üstlenen toplum Amerika'dır. Yağmalanacak altın kaynağı bittikten sonra, Amerika'da pamuk üretilip Batı'ya aktarılmıştır. Bu olay bize hem pamuğa beyaz altın denmesinin sebebinin hem de Amerika'nın yeni düzendeki yer ve önemini belirtir (Sezer, 1997: 61).

¹² Ülkelerinde Müslümanlara (Endülüs Emevileri'ne) karşı yürüttükleri siyaseti denizaşırı ülkelerde de uygulamaya kalkışan ilk sömürgeci güçler İspanyol ve Portekizler, Amerika kıtasında büyük bir katliama girişmişlerdir. Yine aynı siyasetin sonucu olarak tüm Hıristiyanlaştırma ancak Katolik İspanya ve Portekiz'in Güney

Batı'nın sınırları içerisine dâhil olmuşlardır. Yine Batı, kendisine karşı direnci zayıf olan Uzakdoğu'nun büyük zenginliklerini de talanla birlikte Batı'ya aktarmıştır.

2. Biriken Zenginliğin Batı'da Sermaye Birikimine Dönüşmesi: Zenginlik, kendi başına var olmayan ve ancak toplum ilişkileri içinde anlamını bulan bir kavramdır. Yeni Çağ'la birlikte toplanmaya başlanan zenginlik, Batı'da önemli yerleri bulunmayan kişilerin elindeydi. Bu kişilerin ellerindeki zenginlikleri değerlendirebilmek için toplumsal ilişkiler ağına sokmak isteyecekleri kuşkusuzdu. Bu işin en kestirme yolu, soyluluk unvanları satın alarak ya da soylularla yapılacak evliliklerle eldeki zenginliği Batı'nın kurulu düzeni içine sokmaktır. Bu durum kesin bir çözüm yolu olmayınca zenginliğin değerlendirilebilmesi için toplumda yeni ilişkiler gerekliliği ortaya çıkmıştır. Önce bu yeni ilişkilerin siyasi iktidarla desteklenmesi zorunluluğu bulunmaktadır. Bu da ancak burjuvazinin Batı'ya eski düzenden daha geniş olanaklar getirdiğini kanıtlanması ile mümkün olabilecektir. Burjuvazi bir yanda Batı adına dünya egemenliğini geliştirerek ve öte yanda Batı'nın elinde bulunan yeni gücü en iyi biçimde değerlendirerek (Endüstri Devrimi ile) Batı'ya gerekli güvenceyi vermeye çalışmıştır.

3. Özgür İşçi Emeğinin Kendisini Piyasaya Sunması: Batı toplumlarındaki bu gelişmeler bazı çözümlere yol açmıştır. Önce feodalizm, artık Doğu karşısında tek olası tutum olmaktan çıktığı gibi Batı için en elverişli olanı da değildir. Halkı toprağa bağlamak ve şatolar çevresinde belli sayıda kişinin beslenmesini sağlamak, yeni koşullara karşılık vermekten uzaktır. Feodal Batı'nın dışında yeni bir Batı kurulmaktadır. Feodal düzen içine katılmamış kişiler de artık çok büyük tehlikelerle karşılaşmadan yaşamlarını sürdürmeye başlamışlardır. Batı'da iş peşinde koşan geçim kaygısında büyük bir kalabalığın ortaya çıkması yalnızca feodal düzenin gevşemesiyle açıklanamaz. Burjuvazinin çözümü ile birlikte Batı'da ek bir nüfus olarak ortada olan, feodal düzen dışında yaşayan bir nüfusun Batı'ya katılması mümkün olmuştur.

Endüstri Devrimi, terimi ilk kez kullanan Arnold Toynbee'ye göre ilk defa 1750–1850 arasında İngiltere'de gerçekleşmiştir. Freyer'e göre ise Endüstri Devrimi ilk olarak, Orta İngiltere, İskoçya, Doğu Fransa ve Ren Bölgesi gibi Batı Avrupa ülkelerinin kömür ve maden bölgelerinde meydana gelmiştir (Freyer, 1968: 8). Her ne kadar ilk kez İngiltere'de gelişmiş olsa da kapitalist endüstri, ulusal sınırların dışında da etkisini süratle hissettirmiştir.

Endüstri Devrimi, aslında bir başlangıcı ve bir sonu olan bir olay değildir. Ne zaman tamamlandığını sormak saçmadır; çünkü onun özü, o tarihlerden sonra devrimci değişimin bir kural halini almasıyla tanımlanır. Hâlâ da sürmektedir ve nereden bakılırsa bakılsın Endüstri Devrimi, en azından tarımın ve kentlerin icadından bu yana dünya tarihinde gerçekleşmiş en önemli olaydır (Hobsbawm, 2008b: 38). Zira dünya tarihinde bütün yeryüzünü kaplamış olan hiçbir hareket olmamıştır. En kuvvetli politika enerjileri (Moğol istilası gibi), hatta büyük dünya dinleri bile (Budizm, Hıristiyanlık) çok geniş alanlara nüfuz etmişler ve bu alanlara izlerini basmışlardır, ama bütün dünyayı kendilerine çekememişlerdir. Endüstri hareketinin bunu yapmış olduğu bugün artık söylenebilir. Bu, bütün yeryüzünün alinyası olmuştur. En uzak bir çiftlikten, en mütevazı ev idaresine kadar, her biri ayrı ayrı dünya ticaretinin, dünya alışverişinin, dünya pazarlarının büyük örgüsü içine kaçınılmaz bir şekilde katılmıştır: Üretici ve tüketici olarak. Endüstri bölgelerinde üretilen kütle halindeki eşya en uzak kulübelere kadar yol bulur, bulamadıkları takdirde, bu yol onlara modern reklam metotlarıyla açılır. Sınırlı, kendi kendine yeter hayat çevreleri sistemi yerine, büyük bir balık ağı gibi, bütün insanları, bütün çalışma usullerini, bütün ihtiyaçları içine alan, evrensel bir bağlantılar sistemi geçmiştir (Freyer, 1968: 6-8).

Endüstri Devrimi'nin 18. yüzyılda ve Batı Avrupa'da gerçekleşmesinin tesadüf olmadığını açıkladık. Aynı şekilde kapitalist endüstrinin ilk olarak İngiltere'de gelişmesi de tesadüf değildir.

Amerika sömürgelerinde görülmektedir. İspanya ve Portekiz'in bu kıyıcılığı ve dinsel katılığı, ancak Batı'nın ilk savunuculuğu üstlenmeleriyle anlaşılabilir. Fakat bu kıyıcılık ve zenginliğin birden talanı, zenginliğin sürdürülmesine engeldir. Oysa yeni koşullara, deniz korsanlığına ve soygunculuğuna dayanan İngiltere ve Hollanda, Batı adına daha iyi bir çözüm getirmişler, Batı dışının yok edilmesi değil, sistemli bir şekilde soyulmasıyla ilgilenmişlerdir (Sezer, 1997: 63).

İngiltere koşulları itibarıyla bu devrimi yapacak tek ülkedir. Yine Hobsbawm'ın (2008a: 33-36) belirttiğine göre İngiltere'de 18. yüzyılda; sanayi öncesi toplumların çoğunu geleneksel koşullar ve faaliyetler içinde hareketsiz bırakan iktisadi, toplumsal ve ideolojik bağlar zayıf ve kolaylıkla koparılabilir durumdadır. Rostow (1966: 31) ise İngiltere'nin devrimdeki öncülüğünü diğer Avrupa ülkeleriyle kıyaslayarak ortaya koymak ister. Ona göre Hollandalıların yurt içinde yeterli hammaddeye sahip olmayışları ve sanayicilerden ziyade sermayedar ve tüccarların bu ülkeye hâkim oluşu; Fransızların ise bir kast cemiyeti gibi hareket ediyor olmaları, Protestanlara kötü muameleleri, iktisadi bir inkılâptan ziyade siyasi/sosyal/dini inkılâplar üzerinde durmaları ve kaynaklarını Avrupa içi savaflara harcamaları, bu ülkelerde sanayi devrimini İngiltere'ye kıyasla geciktirmiştir. Böylece Hollanda'dan daha fazla endüstriyel kaynaklara, Fransa'dan daha çok gemiye ve Protestana sahip olan; 1688'e kadar siyasi, sosyal ve dini inkılâbını yapmış bulunan İngiltere, pamuk sanayi, kömür ve demir teknolojisi, buharlı gemi ve dış ticaret gibi unsurları bir araya getirecek durumdaki yegâne memleket olmuştur. Fakat İngiltere'deki iktisadi gelişmenin başlaması sadece sermaye birikmesi ve ziraat ve sanayideki teknolojik inkişaf değil, aynı zamanda iktisadi modernizmi gayet ciddi ve yüksek seviyeli bir faaliyet telakki eden bir siyasi grubun iktidarda olmasıyla da alakalıdır. Bu durum İngiltere'nin devrimden önce en azından iki yüzyıllık bir iktisadi gelişmenin ardından ve onun hazırladığı temeller üzerinde geliştiğinin göstergesidir. Dolayısıyla İngiltere, endüstrileşmeye/sanayileşmeye, örneğin 19. ve 20. yüzyıl Rusya'sından farklı olarak, hazırlıklı girmiştir.

Endüstrinin varlığı için gereken sermayeye dönüşebilir zenginlik ile özgür emek gücünün kendisini serbest piyasaya sunmasından sonra, bir ülkede sanayileşmenin gelişmesi için üç önemli aracın varlığı gereklidir. Bunlar: İç pazar, dış pazar ve devlettir. İç pazarı büyütmek için birincisi, nüfus artışı ve dolayısıyla daha çok ve daha ucuz işgücüyle birlikte daha çok tüketicinin yaratılması gereklidir. İkincisi, insanların para dışı gelirlerden parasal gelirlere kayması ve kişi başına ortalama gelirin arttırılmasıyla birlikte daha iyi bir müşteri kitlesinin yaratılmasıdır. Örneğin endüstrileşmenin bu ilk döneminde birçok İngiliz'in yeni ihtiyaçlar edinmeyi ve yeni beklenti düzeyleri oluşturmayı öğrendikleri, bir yandan insanların üretkenlikleri artarken bir yandan da boş zaman ve tüketimlerini arttırdıkları bilinmektedir.¹³ Üçüncü olarak da eski tür imalat ürünleri veya ithal mallarının sanayi ürünleriyle ikame edilmesi sayılabilir. Bunlar iç pazarı genişleten gelişmelerdir fakat endüstrileşmenin bir devrime dönüştüğü 18. yüzyılın ikinci yarısında bu olağanüstü gelişme potansiyelinin temelinde, ihraç sanayilerinin bir ülkenin iç talebinin mütevazı doğal artış hızına bağımlı olmamaları yatmaktadır. Bu sanayiler, hızlı gelişme yanılması başlıca iki yoldan sağlamışlardır: Bir dizi ülkenin pazarlarını ele geçirerek, savaş ve sömürgeleştirme gibi siyasi ve yarı-siyasi yöntemlerle bazı ülkelerin iç pazarlarındaki rekabeti ortadan kaldırarak. 18. yüzyıl İngiltere'si hem makul ucuzlukta ve basit yeniliklerle üretimini hızla arttırabilen imalatçıları ödüllendiren bir endüstriye hem de büyük oranda tek bir üretici ülkenin (kendisinin) tekelinde bulunan bir dünya pazarına sahiptir (Hobsbawm, 2008a: 39-45; 2008b: 42). İngiltere yine bu dönemde dünya sömürgelerinin büyük bir oranını elinde tutmakta ve bu sömürgelerdeki zenginliği sadece merkantilist dönemdeki gibi yağmalamakla ve talanlamakla yetinmemekte, bizzat yerli halk ya da kölelerle birlikte bir üretim gerçekleştirmektedir. Bu açıdan İngiltere yeterince güçlü bir endüstriye (pamuk endüstrisi)¹⁴ ve rakiplerinin pazarını ele geçirecek kadar saldırgan bir devlete sahiptir. İngiltere pamuklu ihracatının yüzde doksanını, bu şekilde sömürge pazarlarına, daha çok da Afrika'ya yapmıştır. Pamuk, hammaddesini 1790'lara kadar Batı Hint

¹³ Sezer'in (1997: 40-41) belirttiği gibi Batılı bir kişi, topluma bağlılığın bilincini, belli bir üretim birimine işi dolayısıyla katılmakta değil; belli marka, belli çeşit malları yine belli bir birleşim içinde tüketmekle kazanmaktadır. Yine Batı'da tüketim toplumuna yönelme eğiliminin endüstri devriminden önce bulunup bulunmadığı Sezer'e göre mutlaka üzerinde düşünülmesi gereken ilgi çekici bir konudur. Batı'da asalak sınıflar her zaman bulunmuştur ve Batılılığın esas, gerçek sözcülüğünü de bu asalak sınıflar yapmıştır.

¹⁴ Rostow'un (1966: 51) bildirdiğine göre 1781-1791 yılları arasında İngiltere'de pamuk ithali %319,5'ti. İngiltere'de pamuklu dokuma sanayisi en gelişmiş sanayi koluydu ve üretimin büyük bir kısmı ihraç ediliyordu ki bu oran 1820'lerde %60'lardaydı. İç piyasa ile yetinilseydi büyüme olmazdı. Bu iş kolundaki gelişme doğal olarak diğer kolları da özellikle kömür, demir, demiryolu, nakliyatı besliyordu. Demiryolları da kömür, demir ve makine sanayine o da çelik sanayine yol açıyordu.

adalarındaki köle emeğine dayalı plantasyonlarda, bu tarihten sonra ise Amerika'nın güneyindeki yine köle emeğine dayalı plantasyonlardan sağlamıştır (Hobsbawm, 2008a: 54).

İngiltere'nin bu biricik örneğini sergilediği ilk kapitalist endüstri, bu şekilde ortaya çıkmıştır. Bunda İngiltere'nin tarihi ve toplumsal koşulları da yadsınmaz.¹⁵ Özellikle yeni doğan burjuva sınıfı ile feodal beylerin uyumu, tarım devrimini daha erken çağda gerçekleştirerek endüstriye zemin hazırlaması, İngiliz devletinin gelişmekte olan kapitalist sınıfın gereksinimlerine hızlı cevap vermesi gibi etmenler bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Burada belki de İngiltere'yi diğer Avrupa ülkelerinden ayıran en önemli hususiyet Alexis de Tocqueville'nin (2004: 149-169) işaret ettiği gibi feodal sistemin, Avrupa kıtası üstünde yerleşmiş olduğu her yerde kastlara ulaşması, bir tek İngiltere'de aristokrasiye dönüşmüş olmasıdır. Orta çağdan itibaren soyluluğun bir kast haline geldiği, yani alâmetifarikasının doğum olduğu bilinen bir gerçektir. İngiltere ise bu dönemde, kast sisteminin değiştirildiği değil de, gerçekten ortadan kaldırılmış olduğu tek ülkedir. Soylular ve soylu olmayanlar bu ülkede aynı işleri beraberce sürdürmekte, aynı meslekleri seçmekte ve çok daha anlamlısı da birbirleriyle evlenmektedirler. En büyük senyörün kızı, bu ülkede daha o zamanlar, hiç utanç duymadan yeni yetme bir adamla hayatını birleştirebilmektedir.¹⁶ Dolayısıyla hem İngiltere'deki orta sınıflar (burjuvalar) aristokrasiye savaş açmak şöyle dursun, onunla birleşmiş bir haldedirler hem de yine İngiltere'deki soylu sınıflar diğer Avrupa ülkelerindekinin aksine servetlerini korumakta ve daha çok zenginleşmektedirler. Bu ve benzer gelişmelerle birlikte İngiltere, Marx'ın kapitalizme giden gerçek devrimci yol olarak tanımladığı şeyin en saf örneğini bize sunar.

En belirgin olarak İngiltere Lancashire'de görülen yeni sistem, zamanın gözlemcilerine göre, üç unsurdan oluşmaktadır. Bunlardan birincisi, sanayi nüfusunun, bir yanda kapitalist işverenler, diğer yanda ücret karşılığında sattıkları emek güçlerinden başka hiçbir şeyleri olmayan işçiler olmak üzere ikiye bölünmüş olmasıdır. İkincisi, uzmanlaşmış makinelerle uzmanlaşmış işgücünün bir bileşimi olan ve Dr. Andrew Ure tarafından şu şekilde anlatılan fabrika üretimidir: "*Kesintiye uğramadan, bir ahenk içinde hareket eden... hepsi de kendi işleyişini kendisi düzenleyebilen bir güce tabi olan, çeşitli mekanik ve zihinsel organlardan meydana getirdiği çok büyük bir organizma*". Üçüncüsü ise, ekonominin tümüne –hatta tüm yaşama– kapitalistlerin kâr peşinde koşmalarının ve kâr birikiminin egemen olmasıdır (Hobsbawm, 2008a: 61).

Sonuç olarak Endüstri Devrimi'ni maddi unsurların eşlik ettiği bir zihniyet devrimi ya da geleneksel kıymet sisteminin köklü değişimi olarak ele almak mümkündür. Daha ziyade toprak sahiplerinin ellerinde toplanan asgari tüketim seviyesinin üstünde bulunan gelirin, bu parayı sayfiye evlerine, hizmetçilere, şahsi süse ve mabetlere harcayanlardan ziyade, demiryollarına, okullara ve fabrikalara harcayanların ellerine geçmesi; insanların cemiyet içinde bağlı oldukları klan veya sınıfa hatta sahip oldukları loncaya göre değil, fakat gittikçe ihtisaslaşan bir takım işleri yapabilme kabiliyetine göre değerlendirilmeleri ve hepsinin üstünde, insanın kendi muhitine tabiat tarafından tayin edilen bir faktör olarak değil de üretimi değiştirecek ve bir dereceye kadar gelişmeye imkân verecek şekilde kullanılması mümkün olan bir faktör nazariyle bakması, bu zihniyet değişiminin görüntüleridir (Rostow, 1966: 18).

Şimdi ise Batı'da bu zihniyet değişiminin ana aktörleri olan burjuvaların, toprağa dayanan eski soylu tabakanın elindeki siyasi ve sosyal otoriteyi nasıl aldıkları üzerinde duralım.

Fransız Devrimi

Batı toplumunun geçirdiği değişim/dönüşümün en önemli merhalelerinden birini Endüstri Devrimi oluştururken bir diğerini de Fransız Devrimi oluşturmuştur. Fransız Devrimi aynı zamanda Yeni Çağ'a son veren ve Yakın Çağ'ı başlatan olaydır. Tekrar belirtmekte fayda var: Tüm dünyayı

¹⁵ Bu konuyla ilgili olarak bkz.: Mooers, Colin (200). *Burjuva Avrupa'nın Doğuşu*. Ankara: Dost Kitabevi.

¹⁶ Oysa devrimin ortaya çıkacağı Fransa'da durum tam tersidir. Hem soyluluk bir kasta dönüşmüştür ve dolayısıyla sınıflar arası fark belirginleşmiş ve geçişkenlikler ortadan kalkmıştır. Bu da doğal olarak çatışmayı beraberinde getirecektir. Hem de soyluluk, yeni dönemin şartlarına ayak uyduramadığından yoksullaşmaktadır.

değiştirip/dönüştüren böylesi olaylara küçük ölçekte yaklaşip bir günle sınırlamak konunun anlaşılmasını engeller. Sezer'in (2006c: 59-60) belirttiği gibi, Fransız Devrimi'nin açıklamasını yalnızca 14 Temmuz 1789 günü ile sınırlarsak, devrimin nedeni olarak o gün ortaya çıkan bazı olayları öne çıkarmamız gerekecektir. Birkaç yıl daha geriye gitmek, Fransız monarşisinin açmazları ve kötü yönetimini incelememizi gerektirir. Gerekli zaman dilimini kapsayan bir incelemede ise Fransız Devrimi'ni feodalizmin iç çelişkilerine kadar götürmek mümkün olacaktır.¹⁷ Dolayısıyla Fransız Devrimi'ni, Yeni Çağ'la birlikte Batı'nın yeni olanaklarını çok iyi değerlendiren ve bir çözüm öneren, "eski düzen" içinde ekonomik üstünlüğü ele geçiren, geniş halk kitlelerinin de bilinçli ve örgütlü katılımıyla kendilerine destek verdiği ve Batı içinde yeni rol ve görevi ile bir sınıf görüntüsüne bürünen burjuvazinin, politik iktidarı ele geçirmesi olarak değerlendirmek gerekir. Fransız Devrimi'ni anlamak ve tarih içine yerleştirmek, hem Endüstri Devrimi'ni ve endüstri toplumlarını hem de Batı'nın bu aşamadan sonra dünya egemenliğini nasıl ele geçirdiğini anlamamızı kolaylaştırıcaktır. Bu üç olayı, Endüstri Devrimi, Fransız Devrimi ve her iki devrimin sonucu şekillenen Batı dünya egemenliğini kavramak ve sosyolojiyle bağlantılarını ortaya çıkarmak ise sosyolojinin doğuş bağlamını aydınlatmaya yardımcı olacaktır.

Konumuz açısından önemli olan ve açıklığa kavuşturmak istediğimiz bir husus da şudur ki; endüstri olayının ve Batı yayılcılığının sosyoloji üzerindeki etkisi yadsınamaz olduğu halde bu olayların en geniş bir biçimde yaşandığı İngiltere, neden sosyolojinin gelişmesine öncülük yapmamıştır? Buna karşın özellikle ilk dönemlerinde belli başlı sosyologlar ve sosyoloji akımları neden Fransa'da görülmüş ve uzun süre Fransa bu konuda öncülüğü elinde tutmuştur? Bu sorulara cevap vermek için öncelikle Fransız Devrimi'ni ve devrime giden süreçte Fransa'nın tarihi ve toplumsal koşullarını anlamamız gerekecektir.

18. ve 19. yüzyıl ekonomisinin esas olarak İngiliz Endüstri Devrimi'nin etkisi altında şekillendiğini görmüştük. Diğer taraftan Fransız Devrimi'nden sonra 19. yüzyıl siyaseti ve ideolojisi de Fransızlar tarafından biçimlendirilmiştir. İngiltere, Avrupalı olmayan dünyanın geleneksel ekonomik ve toplumsal yapılarında çatlak açacak ekonomik dinamiti sağlamış, çağın dünyasının demiryolları ve fabrikaları için bir örnek sunmuştur; bununla birlikte Fransa da onun devrimlerini gerçekleştirmiş, ona düşüncelerini vermiştir. O kadar ki üç renkli bayraklar yeni doğan her ulusun amblemi olmuştur. Dünyanın çoğu yerinde liberal ve radikal demokrat siyasetin tartışma konularını ve sözcük dağarcığını Fransa sağlamıştır. Pek çok ülkeye hukuk kurallarını, bilimsel ve teknik örgütlenme modelini ve metrik ölçüm sistemini getirmiştir (Hobsbawm, 2008b: 63).

Fransız Devrimi, başlı başına yalıtılmış bir olgu olmamakla birlikte zamanındaki diğer olaylardan çok daha özlüdür ve bu bakımdan çok daha köklü sonuçlar doğurmuştur. Her şeyden önce, Rusya hariç, Avrupa'nın en güçlü ve en kalabalık devletinde ortaya çıkmıştır. Bu dönemde her beş Avrupalıdan biri Fransız'dır. İkincisi, kendinden önceki ve sonraki devrimler içinde kitlesel nitelikteki tek toplumsal devrimdir ve benzeri herhangi bir başkaldırıdan çok daha radikaldir. Özellikle İngiliz ve Amerikan devrimleriyle kıyaslandığında bu durum açıkça görülmektedir. Üçüncü olarak ise, tüm çağdaş devrimler içinde yalnızca Fransız Devrimi dünyayı kapsama niteliği taşımaktadır. Orduları, dünyayı devrimcileştirmek için yola koyulmuş ve bunu gerçekten yapan fikirleri olmuştur (Hobsbawm, 2008b: 64). Tocqueville (2004: 59), bütün sivil ve siyasal ihtilallerin, içinde kapalı kaldıkları bir vatanı olmasına rağmen Fransız Devrimi'nin kendine özgü bir toprağı olmadığını ifade etmiştir. Bunun da ötesinde Fransız Devrimi'nin etkisi, bir bakıma bütün eski sınırların haritadan silinmesi şeklinde ortaya çıkmıştır. Yasalara, geleneklere, kimliklere ve dile rağmen, insanları yakınlaştırdığı ya da böldüğü, bazen aynı vatanın insanlarını düşman ve yabancıları kıldığı görülmüştür; ya da daha doğrusu bütün tikel ulusallıkların üstünde, bütün uluslardan insanların yurttaşları haline gelebilecekleri ortak bir

¹⁷ Sezer, değişik bir ölçek kullanıldığında sorunların değiştiğini, aynı sorunların farklı anlamlar kazandığını ve farklı çözümleri gerektirdiğini belirtir. Dolayısıyla farklı ölçeklerde sorunun anlamı yalnızca nicelik bakımından değil, nitelik bakımından da önemli bir değişikliğe uğramaktadır. Bu nedenle ele aldığımız konuyu en geniş ölçekle değerlendirmek gerekir.

entelektüel vatan oluşturmuştur. Bu sayılan özellikleri dolayısıyla Fransız Devrimi biriciktir ve türdeşleriyle kıyaslanamaz.

Devrimin fikirleri, Latin Amerika'dan Hindistan'a kadar nerdeyse tüm dünyayı etkisi altına almıştır. Osmanlı özelinde de durum aynıdır. Batı'nın Osmanlı savunusu altındaki İslam dünyasına ilk gelişi devrimden hemen sonra 1798'de Napoleon'la olmuştur. Bu ise Batı'yla sıcak temas kurmakta olan ilk toplumları Mısır ve Osmanlı örneğinde gördüğümüz gibi Batılılaşmaya zorlayan temel nedenler arasında en önemlilerindendir. Hatta Bernard Lewis (2004: 41) Fransız Devrimi'ni, "*Batı Hıristiyan dünyasının, İslam dünyası üzerinde herhangi gerçek bir etkiye sahip olan ilk büyük fikir hareketi*" olarak tanımlamıştır.

Fransız Devrimi, çağdaş anlamda bir parti ya da hareketin ya da sistemli bir programı uygulamaya girişen insanların gerçekleştirdiği yahut öncülük ettiği bir devrim değildir. Bununla birlikte, oldukça uyumlu bir toplumsal grup içinde genel fikirler üzerinde oldukça uyumlu bir uzlaşmanın varlığı, devrimci harekete etkin bir birlik sağlamıştır. Bu grup, burjuvazidir; fikirleri de, filozoflar ve iktisatçıların ifade kazandırdığı, farmasonluğun yaydığı ve gayri resmi birlikler içinde gelişen klasik liberalizmin fikirleridir. Bu açıdan bakıldığında, filozoflar haklı olarak devrimden sorumlu tutulabilirler. Devrim, onlarsız da gerçekleşebilirdi; ancak eski bir rejimin salt yıkılmasıyla, yerine etkin ve hızlı bir biçimde yenisinin konması arasındaki farkı onlar yaratmıştır (Hobsbawm, 2008b: 68-69).

Devrimin sonuçlarına geçmeden önce devrimi hazırlayan nedenler ve koşullar üzerinde kısaca durmakta yarar var. Fransız Devrimi'nin bize göre iki temel nedeni vardır: Bunlardan ilki, içsel neden dediğimiz, burjuvanın feodal kalıntıları temizleyerek yeni düzeni tek düzen olarak kurması ve Batı'da Yeni Çağ'la başlamış olan ve Endüstri Devrimi ile doruk noktasına ulaşan değişim/dönüşümü tamamlamasıdır. Devrimin ikinci temel nedeni ise dışsal nedenlerle ilişkilidir. Fransız Devrimi, Batı dünya egemenliğini elinde tutma çekişmesinin bir sonucudur. Çünkü devrim, aynı zamanda İngiltere'nin dünya egemenliğine verilen bir cevaptır.

Fransa, devrim öncesi dönemde, Avrupa'da mutlak monarşik düzenin biricik ve en güçlü örneğine sahiptir. Feodal düzenin (eski rejim) temsilcileri hâlâ devleti elinde tutmaktadır ve yükselen yeni toplumsal güçlerle (yeni rejim taraftarları) çatışma, başka ülkelerde olduğundan çok daha şiddetlidir. İngiltere örneğinde yaşanan ve İngiltere'yi Endüstri Devrimi'ni yapmaya götüren süreçlerle Fransa'da karşılaşılmaz. İngiltere bir soylu sınıf-burjuva çatışması yaşamadan kapitalist toplum dönüşümünü sağlamıştır. Endüstriyel gelişimin temel gereçlerinden biri devletin koruyuculuğu veya devletin dış pazar saldırganlığıdır. Devletin bu fonksiyonunu en iyi şekilde İngiliz Devleti sergilerken aynı anlayışa Fransa'da rastlanmaz. Yine İngiltere'de toprak sahibi soylular, İngiliz kapitalist tarım devrimiyle topraklarını endüstriyel üretime açarken aynı sürece Fransa'da rastlanmamıştır. Bu ve benzeri birçok nedenden dolayı Endüstri Devrimi, İngiltere sınırları içerisinde gerçekleşmiştir. İngiltere ile Fransa, aynı zamanda eski ve yeni rejimler arasındaki çatışmanın da sembolüdürler. Çünkü ticarete ve sömürgelerde kaydettiği hızlı ilerleme yüzünden İngiltere'ye düşmanlık besleyen Fransa, aynı zamanda, sözcüğün klasik anlamında en güçlü, seçkin ve etkili bir aristokratik mutlak monarşidir (Hobsbawm, 2008b: 34).

Orta Çağ toplum örgütlenmesinde üç temel sınıfın varlığından söz etmiştik. Bunlar; soylular, din adamları ve serf/köylülerdi. İlk iki sınıf dışında kalan herkesi içeren ve 15. yüzyıldan başlayarak kullanılan "üçüncü sınıf" deyimine, zamanla bu çalışan sınıfların yanında burjuvazi de girmiştir. Fakat burjuvalar üçüncü sınıf içerisinde olsa da onlardan farklı olarak ciddi bir zenginlik birikimini ellerinde bulundurmaktadırlar. Zamanla burjuvalar, bu zenginliği toplumsal ilişkiler içine sokmak için soylu unvanlar satın almaya başlamışlardır. Fakat gerek zenginlik akışını sürekli kılmak gerekse de bu zenginliği sermayeye dönüştürüp toplumsal ilişkiler içerisine katma düşüncesi, burjuvayı, tüm toplumu değiştirip dönüştürme ve bununla birlikte politik iktidarı da ele geçirmeye zorlamıştır. Bu süreç, uzun bir dönemi kapsadığı gibi Avrupa'nın her tarafında aynı anda ve aynı tarzda gerçekleşmemiştir. Burjuvanın politik iktidarı ele geçişi İngiltere'de çok daha erken dönemde ve sancısız gerçekleşmişken, Fransa'da kanlı ihtilallere sahne olmuştur.

İngiltere, 16. yüzyılla birlikte gelişen ve dış sömürüye dayanan merkantilist ekonomi anlayışını ve bu anlayışın sürdürücüleri olan yeni yükselen sınıf burjuvaziye destekleyen bir devlete sahiptir. Çünkü merkantilizmin 16. ve 17. yüzyıllardaki ana kaygısı, Sezer'in (2006c: 67) ifadesiyle hükümdarı ve onun mülkü sayılan ulusu güçlendirmektir. Başarılı olmak için ulusun tüm enerjisi, mekân içinde yoğunlaştırılmalıdır. Devlet, ekonomik, siyasi ve askeri tüm stratejilerin yönlendiricisidir. Merkantilistler için özel ve kişisel girişim, savaş sırasında her askerin kendi manevrasına kendisinin karar vermesi kadar saçmadır. Yine 17. yüzyılın sonlarına doğru İngiltere'de gelişmekte olan bir tarım kapitalistleri sınıfının gereksinimlerine giderek daha çok karşılık gelen, aynı dönemde Fransa'da var olan vergi/makam devletinden kökten farklı toplumsal temellere dayanan, yeni tipte bir devlet ortaya çıkmıştır. Kıtanın mutlakçı devletlerinden farklı olarak İngiltere Devleti, artık vergi ve görev satışı gibi yollarla köylü uyruklardan ekonomik artık çekmesi için aristokrasinin bir aracı olmaktan çıkmıştır (Moors, 2000: 192). Dolayısıyla İngiliz Devleti, yeni dönemde ne toprak sahibi sınıfların ne de yükselen burjuvanın rakibidir, daha ziyade toplumun kapitalist dönüşümü ile ilgilenir. Tek derdi sermayenin gelişmesi ve büyümesi ve bununla paralel olarak dünya üzerindeki etkililiğini sürdürmektir. Bu açıdan ekonominin yapılandırılması ve sermayenin işlerine karışmak gibi bir alışkanlığı olmamıştır. Aynı zamanda bunu yapacak bürokratik kaynaklara da sahip değildir (Moors, 2000: 217).

Fransa'da ise İngiltere'de görülen aristokrat-burjuva uyumu ve zenginliğin paylaşılmasında burjuvaya olan güven yoktur. Aristokratlarla uzlaşmayan ve ekonomik çıkarlarını, siyasi iktidarı da ele geçirerek taçlandırmak isteyen Fransız burjuvazisi, tüm gücü ile eski rejimin kalıntılarını ortadan kaldırmak ve yerine kendi sınıf ideallerini en iyi şekilde formüle edecek yeni rejimi ikame etmek istemektedir (Kaçmazoğlu, 2010: 26-27). Bu ise ancak devrimle mümkündür. Fransız burjuvazisi, bunu ancak geniş halk kitlelerini yanına alarak yapmasının mümkün olduğunu bildiğinden devrim, bir halk ayaklanmasıyla meydana gelmiştir.

Burjuvazi, sermaye birikimi ile Orta Çağ feodalite düzeninde gedikler açarak onun kapitalizme dönüşmesinin ancak kapitalist kurumları kurarak mümkün olabileceğinin farkındadır. Elde edilen çıkarların korunması ve sürekliliğinin sağlanması için burjuvazi, ideolojik kurumları devamlı olarak kurmaya ve bu yapıya uygun düşen mevcutları yaşatmaya çalışmıştır. Kapitalizm gelişirken bu kurumların bilinçli olarak kurulması da şart değildir. Üretim güçlerinde gelişme, toplumda bu kurumların kurulması yönünden itici olmuştur. Bu değişim/dönüşüm sürecinde bir önceki toplumsal sistemin kurumları ancak bu yeni düzene uyacak biçimde değiştikleri takdirde geçerli olacaklardır. Yeni düzenle/egemen sınıfın çıkarlarıyla çelişen kurumlar ise kaldırılacak, yasaklanacaktır. İşte Fransa örneğinde gördüğümüz feodalite kurumları, burjuvaların sermaye birikimini ve daha büyük üretimi engelleyici daha doğrusu feodalite düzeninin kapitalist düzene dönüşümünü, gelişen üretim güçlerinin gerektirdiği yeni sosyal organizasyonuna dönüşümünü köstekleyici bir tutum içindedirler. Fakat bu durum yine de kapitalist sınıfın gelişmesini durduramamıştır. Bugünün başlıca Batı kurumlarının kökü, Batı'da bu tamamen durdurucu olamayan engelleme ile beliren çelişmeden doğmuştur (Küçükömer, 2009: 25-28).

Fransız Devrimi'nin ortaya çıkardığı ve devrimin ilkelerinin evrenselleşmesini sağlayan *İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'*ndeki hakların kazanımı ve kurumsallaşma süreci Fransa'da 17. yüzyıldan beri devam eden gelişmelerin ürünüdür. Bugün övgüyle ifade edilen insan haklarının ilk gelişiminin temel gayesi toplumun kapitalist dönüşümünün araçları olmasıyla ilgilidir. Seyahat hakkının bireylere tanınması, bireyi toprağa bağlayan bağın koparılması ve bu sayede hem endüstri için ucuz (ama ülke içinde hür insan olarak dolaşan) emek gücünün sağlanması hem de gelişen manufaktur için kırsalın kalkındırılması, toprağın kapitalist bir anlayışla az sayıda güçlü insanın elinde toplanmasıyla ilgilidir. Mülkiyet hakkı burjuvanın giderek büyüyen mülkiyetini koruma isteğinden, politik haklar yine ülke çapında politik yetkileri olmayan burjuvaların diğer toplumsal üst sınıfların yanında bazı politik hakları elde etme isteğinden başka bir şey değildir. Fakat bunlar ve dahası ile birlikte hepsi, devrimle birlikte hem kurumsallaşmış hem de evrensel bir nitelik kazanmıştır.

Devrimin içsel nedeni olarak ezcümle söylenecek şudur ki; Fransa'nın birbiriyle tamamen çelişik iki üretim ilişkileri dizisinin çarpışmasından kaynaklanan bunalımı, burjuvaziye izlenecek tek bir yol

bırakmıştır: Senyörlüğün kaldırılması, yasal eşitliğin kurulması ve mülkiyet haklarının güvence altına alınması ile Fransa'nın tek bir ekonomik pazar halinde birleştirilmesi (Mooers, 2000: 124). Fransız Devrimi'nin hedefi yalnızca eski bir hükümet biçimini değiştirmek değil eski toplum düzenini de yıkmak olduğundan, ihtilal aynı anda bütün yerleşik erklere saldırmak, bilinen bütün nüfuzları ortadan kaldırmak, gelenekleri silmek, örf ve adetleri yenilemek ve bir bakıma o güne kadar saygının ve itaatin temelleri olan bütün fikirleri zihinlerden kazımak zorunda kalmıştır. Devrimin tuhaf bir şekilde anarşik olan kimliği buradan kaynaklanmaktadır. Belki de devrim hakkında doğru olarak söylenebilecek şey, devrimin, eski toplumdaki aristokratik ve feodal kurumlardan kaynaklanan her şeyi, herhangi bir şekilde onlara bağlı olan her şeyi, hangi derecede olursa olsun onların en ufak izini taşıyan her şeyi yok ettiği, ya da yok etmekte olduğudur (Tocqueville, 2004: 56-63).

Devrimin dışsal nedenleri ile ilgili olarak ilk etapta üzerinde durulan nokta, Fransız monarşisinin 18. yüzyılda katıldığı bütün Avrupa-içi savaşları kaybetmiş olmasıdır. Sadece uzaktaki Amerikan bağımsızlık savaşında İngiltere'ye karşı bir zafer kazanılmıştır fakat bu zaferin maliyeti ise Fransız Devleti'nin iflas etmesine sebep olmuştur. Savaş bozgunlarının yarattığı aşağılanma, savaşlar yüzünden gelirleri arttırmanın sıkıntısıyla da birleşince, ülkenin kurumlarının temelden bir onarıma gereksinmesi olduğunu söyleyen eleştirmenlerin savları itibar kazanmıştır (Mooers, 2000: 83).

Fakat devrimin dışsal faktörü olarak asıl öne çıkarılması gereken hatta Amerikan Bağımsızlık Savaşı'na da ülke ekonomisini tehlikeye atacak düzeyde destek vermenin arkasında Fransa'nın, İngiltere'yle olan güç mücadelesi yatmaktadır. İngiltere, Fransız Devrimi'ne gidilen süreçte dünyanın en gelişkin kapitalist endüstrisidir. Dünyanın zengin hammadde kaynaklarını sömürge yoluyla elde eden ve bu hammaddeyi işleyerek tekrar dünya pazarlarında satan, açık denizlere hâkim bir imparatorluk konumundadır. Oysa Fransa'da durum tam tersidir. Fransa ağırlıklı olarak bir tarım ülkesiydi ve İngiltere'ye göre sömürge edinme, endüstride dünya pazarlarına egemen olma konusunda geri kalmıştı. Fransız burjuvazisi bu geri kalmışlıkta kendisini yeterince desteklemediği için eski rejimi, feodallerin kontrollerindeki devleti suçluyordu. Dolayısıyla yapılması gereken bu geri kalmışlığın asıl nedeni olarak görülen aristokraziyle İngiltere'deki gibi anlaşmak, onlarla ittifak kurmak, iktidara ortak etmek değil; eski rejimi tüm kalıntıları ile tarihten silip atmaktı (Kaçmazoğlu, 2010: 27). Fakat bu durumu daha önce de ifade ettiğimiz gibi tedricen anlamak gerekir. Fransız Devrimi zaten kapitalist dönüşümü sağlama yolunda epey yol kateden bir toplumun, bu dönüşümü kurumsal anlamda tamamlamasını ifade eder.¹⁸ Aksi halde Fransız Devrimi'ni sadece Fransız monarşisinin iç çelişkileri ve son on yılıyla değerlendirmek bizi yanlışla sürükler ki böylesi bir açıklama konunun anlaşılmasına engeldir.

Fransız burjuvazisi, eski rejimle uzlaşmanın ve İngiltere benzeri bir rejiminin kurulmasının mümkün olmadığını anladığı ihtilale giden bu süreçte dünyaya, İngiltere'nin önerdiğinden farklı bir siyaset önermenin gerekliliğinin farkındadır. Ancak yeni bir siyasetle dünya arenasında İngiltere ile hesaplaşılabilir (Kaçmazoğlu, 2010: 27). Fransa'nın bu siyaseti ise devrim sonrası ortaya koyduğu söylemdedir. Bu söylem, içerisinde liberal/bireyci fikirler barındıran ve *İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi* ile de resmileşen ve evrenselleşen düşüncelerdir. Yurttaşların yasa önünde hukuksal eşitliği, doğum karşısında yeteneğin öne çıkarılması, belli bir temsili hükümetin varlığı gibi liberal siyasal amaçlarla birlikte özel girişim önündeki engellerin kaldırılması, toprakta/emekte ve diğer mallarda serbest pazar fikri gibi liberal ekonomik amaçlar, devrimle birlikte birleştirilmiştir. Bu siyasal ve ekonomik amaçların birleştirilmesi sonucunda burjuva sınıfı, tüm ayrıcalıklara son vermiş ve halka, anayasaya dayalı bir *cumhuriyet* yönetimi getirmiştir.

¹⁸ Tocqueville'ye (2004: 12-13) göre devrim, her şeyden önce bir kopuş değil bir sürekliliği temsil etmektedir; çünkü devrimin yerleştirdiği düzeni Fransız toplumu devrim öncesinde zaten oluşturmuştur, aksi takdirde öylesine bir oluşumu kabul etmesi ve özümlemesi olanaksızdır. Burjuvazinin devrim sırasında getirdiğini söylediği her şey aslında XV. Louis'nin yönetiminde mevcuttur. Demek ki devrim, yeni bir Fransa yaratmamış, o zamana kadar zaten ortaya çıkmış olan kurumlara düzenlemiş ve bunlara uygun bir hukuk düzeni getirmiştir.

Fransız Devrimi'nin sonuçlarını birçok açıdan değerlendirmek mümkündür. İlk olarak devrimle birlikte Fransa, İngiltere'ye karşı yürüttüğü büyük-güç mücadelesinde bir aşama kat etmiştir. Bilindiği gibi İngiltere'nin sistemi, yağmalamak ve Avrupa'da satmak üzerine kuruludur. İlk defa Napoleon¹⁹ bu sistemi yıkmaya girişmiş ve "Kıta Avrupası" siyasetiyle İngiltere'nin Avrupa'ya mal satmasını engelleyerek İngiliz sistemine ağır darbe vurmuştur (Sezer ve Diğerleri, 2001: 32). Avrupa'da yeni bir düzen kurmaya ve İngiltere'ye karşı Kara Avrupa'sının çıkarlarını birleştirmeye çalışan Napoleon yönetimindeki Fransa, bu amaçla gündelik yaşamı kapsayan ve etkileyen çeşitli standartlar oluşturmaktan da geri durmamıştır. Metrik sistemin kabul edilmesi ve trafiğin sağdan akışı gibi birçok gündelik yaşam standardı değiştirilerek İngiltere ile Kara Avrupa'sının bağları koparılmaya çalışılmıştır (Kaçmazoğlu, 2010: 33).

İngiltere'ye karşı sadece Avrupa içerisinde bir mücadele yoktur, Fransa yeni bir Doğu siyasetiyle de dünya egemenliği tartışmasında İngiltere'nin karşısındadır. İngiltere'nin bir dünya imparatorluğu olmasının arkasında yatan temel etken, uzak doğunun sistemli sömürsü ise, Fransa'nın yapması gereken bellidir: Yeni bir siyasetle İngiltere'nin bu egemenliğini kendi lehine çevirmek. Bunun için Napoleon iki temel siyaset önermiş ve her ikisini de uygulama imkânı elde etmiştir.²⁰ Bunlardan ilki deniz yollarını ele geçirerek denizlerde üstünlük kurmak ve ticaret yollarının kontrolünü sağlamaktır. Bu amaçla Mısır seferi yapılır. Mısır seferinin öncelikli nedeni zannedildiği gibi Osmanlı'nın işgali değil İngiliz sistemine karşı yeni bir toplumlara ilişkiler önermektir.²¹ Fakat diğer neden de yabana atılır değildir. Çünkü ilk defa Mısır'ın işgaliyle Batı, halkı Müslüman olan ve Osmanlı için stratejik ve ekonomik önemi büyük bir vilayeti işgal etmektedir. Bu aynı zamanda Osmanlı'ya karşı kazanılmış bir psikolojik üstünlüktür. Napoleon'un Mısır işgali başarısızlıkla sonuçlanır ama bu olay birçok açıdan da uluslararası bir dönüşümün habercisi olmuştur. Fransa'nın bir diğer siyaseti ise yine uzak doğu zenginlik kaynaklarına fakat bu defa Rusya üzerinden inme üzerinedir (Kaçmazoğlu, 2010: 31). Fakat bu siyasette başarısız olmuş ve Fransa artık siyasal ve ekonomik etkililik açısından, İngiltere ile birlikte yükselen yeni güç Amerika'nın ve hatta ilerleyen yıllarda Almanya'nın da gerisine düşmüştür. Fransa'nın, İngiltere'nin dünya egemenliğine karşı yeni bir siyaset ürettiğini yine devrimle birlikte ortaya çıkan milliyetçilik düşüncesinde görmek olasıdır. İlginç olan husus, Fransız Devrimi'nin ulusal bir burjuva hareketi olarak ortaya çıkmasına karşın evrenselleşmesidir. Bu ulusal karakterli düşünceyi Fransa, bir dünya siyasetine dönüştürerek, İngiltere'nin sömürgelerinde ulusal bağımsızlık hareketlerinin ortaya çıkması için kullanmış ve başarılı olmuştur.

Devrimin en önemli sonuçlarından bir diğeri ise artık tek bir ülkedeki devrimin Avrupa'ya yayılabileceği, öğretilerinin sınırları aşabileceği ve daha da kötüsü, devrimin haçlı ordularının, bir kıtanın siyasal sistemlerini silip süpürebileceğinin bilinmesidir (Hobsbawm, 2008b: 104). Devrimden hemen sonra Fransız orduları bunu gerçekleştirmek için yola koyulmuşlardır. Aslında devrimin dışı açılımının iki temel nedeni vardır. Bunlardan birincisini yukarıda da bahsettiğimiz dünyaya İngilizlerden farklı yeni bir siyaset önermektir. Bu siyaset önerisi bir yanıyla İngiltere sistemini hedef alırken bir yanıyla da burjuvazinin dünya görüşünü yaymak derindedir. Dolayısıyla genç Fransız Cumhuriyeti, devrim ordularıyla sadece Fransa'nın değil tüm Batı'nın çıkarlarının pekişmesi ve yeni düzenin temel kurumlarının yayılmasından kendini sorumlu tutmuştur. Tüm bu amaçlar ise -her zaman olduğu gibi- insan hakları, demokrasi ve özgürlük sloganlarıyla örtülmüştür. Devrimden sonraki yirmi yıllık süreçte Avrupa'da feodalizm kaldırılmış, birçok ülkede Fransız yasaları uygulanmaya başlanmış, laik bir devlet

¹⁹ Fransız Devrimi'nin gerçek kahramanı Roseppierre, Sieyes ya da Danton değil, devrimin ortaya çıkardığı fikirleri bir dünya siyasetine dönüştüren Napoleon'dur. Yine Napoleon, Avrupa'da yeni gelişmelerin dışında kalmış diğer toplumların da kahramanıdır. Bunun en güzel örneklerinden biri, Beethoven'in *Eroica*'sının Napoleon'a atfen kaleme alınmış olmasıdır.

²⁰ Her iki siyaset de Fransa'dan sonra Almanya tarafından yine İngiltere'ye karşı yürütülmüştür.

²¹ Mısır'ın işgali birçok yeni gelişmeyi de beraberinde getirmiştir. Batı'nın ilk gelişi olarak kabul edilen Napoleon'un bu seferi, Mısır ve Osmanlı'nın modernleşmesinin de bir anlamda kilometre taşlarından biridir. Bir diğer önemli husus ise ilk defa Napoleon'la birlikte Batı, Doğu toplumları ile olan ilişkisinin tarzını değiştirmiş ve yerel uygarlıkları anlama çabası sergilemiştir. Napoleon yalnızca askerle değil onlarca bilim adamıyla Mısır'a girmiştir.

anlayışı gelişmiştir. Bu değişikliklerden geri dönmenin ise sınırları değiştirmekten daha zor olduğu zamanla anlaşılmıştır. Devrimin etkisi sadece Avrupa sınırlarıyla kalmamış tüm dünyayı ve özellikle de Doğu toplumlarını ve özelde Osmanlı'yı derinden etkilemiştir. Dolayısıyla tüm bu söylenenlerden hareketle Fransız Devrimi'ni sadece İngiltere'ye karşı bir siyaset olarak görmek yerine burjuvazinin dünya egemenliğini ele geçişi'nin bir simgesi olarak görmek gerekecektir. Devrimin dışı açılımının ikinci nedeni ise Fransa'nın bu bunalım döneminde, toplumsal kaosu kanalize etmek ve toplumsal enerjiyi zenginliğe dönüştürmek için topyekûn savaşı keşfetmesiyle yahut icat etmesiyle ilgilidir. Burjuvaların barışa gönülden bağlı olmadıkları bir yüzyılda ve Fransa'nın günbegün toplumsal bunalımlarla yüz yüze geldiği bir dönemde, tüm toplumu savaş için seferber etmek, en rasyonel eylem biçimidir.

Yine, artık toplumsal devrimin mümkün olduğu; ulusların devletlerden, halkların yöneticilerinden, hatta yoksulların hâkim sınıflardan bağımsız birimler olarak var oldukları devrimle fark edilmiştir. Fransız Devrimi, geleneksel siyasi karar merkezlerinin dışına çıkması, bir başka deyişle inisiyatifin sokağa taşması ve bu sayede geniş halk kitlelerinin gelişmelerde söz ve pay sahibi olması gibi özelliklerden dolayı da oldukça dikkate değerdir ve özellikle sosyolojinin ilgisini hak etmektedir (Sezer ve Diğerleri, 2001: 36). Fransız Devrimi üçüncü sınıfın tüm kesimlerinin yani burjuvalarla geniş halk kitlelerinin ortak bir başkaldırısıdır. Ayrıcalıklı sınıflara karşı birlikte verilen bu mücadele sonrasında soydan gelen tüm farklılıklar ortadan kaldırılmış, devrimin temel ilkeleri olan eşitlik, kardeşlik ve hürriyet ideallerini gerçekleştirecek parlamenter sistem kurulmuştur. İlerleyen yıllarda, karşı karşıya gelecek ve Batı'nın temel iki sınıfı haline alacak olan burjuvazi ile işçi sınıfının devrimdeki bu dayanışması, eşitlik ve özgürlük gibi kavramların etrafında dönen bir dizi gevşek yapıda idealden oluşmaktadır.²² Daha sonra eşitlikten kastedilenin değerli meslek sahiplerinin eşitliği, özgürlükten kastedilenin ise özgür emek gücünden başka bir şey olmadığı açıkça görülmüştür.

Sonuç: Batı'da Sosyolojiyi Bir Bilim Olarak Ortaya Çıkaran Nedenler

Sosyolojinin bir bilim olarak ortaya çıktığı 19. yüzyılı temellendiren iki olayı, Endüstri ve Fransız devrimlerini detaylı bir şekilde inceledikten sonra şimdi de sosyolojiye bir bilim hüviyetini kazandıran etmenleri maddeler halinde sıralayarak çalışmayı sonlandıralım.

1. Batı'nın Dünya Egemenliğini Ele Geçirisi ve Sosyoloji: Batı'da 19. yüzyılda sosyolojiyi bir bilim olarak ortaya çıkaran olay, Batı'nın bu yüzyılda dünya egemenliğini ele geçişiyle birebir ilişkilidir. Batı bu yüzyılda, daha önceden var olan ve bilinen sorunlarını, ulaşılmış olduğu uygarlık düzeyi içinde çözümlenebileceği inancındadır. Hatta Sezer'e (1989: 3) göre Batı'da toplum düşünce tarihini felsefi/ütopik ve bilimsel olarak iki döneme ayırma alışkanlığının temelinde de bu düşünce yatmaktadır. 19. yüzyıla gelindiğinde Batı, hem endüstri devrimini gerçekleştirerek zenginlik birikimini sürekli kılmış ve bu birikimi sermayeye dönüştürerek toplumsallaştırmış hem de Fransız Devrimi'yle birlikte endüstri toplumunun gerekli gördüğü kapitalist kurumların dönüşümünü sağlamıştır. Her ne kadar Batı kendi içerisinde bir takım sınıf çatışmalarına ve belli merkezlerin büyük-güç olma çekişmesine sahne olsa da dünya egemenliği kesinkes Batı'dadır. Ve Batı dünya üzerinde edindiği bu üstünlükten yararlanmak isteyecek ve bunu da bilimsel bir yolla yapacaktır. Bu ise sosyoloji bilimini ortaya çıkaracaktır.

Burada belki Batı'nın bunu neden ideolojiler ya da dini doğma şeklinde değil de bilimsel bir yolla yapmak istediği sorgulanabilir. Batı'nın 19. yüzyıl düşüncesinin temel özellikleri bilimsellik, evrensellik ve Batı toplumlarının kendi sorunlarına nihai çözümü kendi bünyesinde taşıdığı görüşüdür. Dönem itibarıyla bilimsellik iddiası o kadar baskındır ki örneğin Marx'ın sosyalizm düşüncesi bile bu referanstan kendini kurtaramamış ve "bilimsel sosyalizm" olarak adlandırılmıştır. Sosyolojinin ilk kullanımının "sosyal fizik"²³ olarak ifade edilmesi ve ilk sosyoloji ekollerinin ve kurucularının (A. Comte

²² Bu durumun en güzel örneğini köleliğin kaldırılmasında görmek mümkündür. Kölelik İngilizler tarafından Batı Hint Adalarında 1834'te kaldırılmıştır. Buna karşın Fransız Devrimi köleliği ilke olarak silip süpürmesine rağmen kölelik, Fransa'da ancak 1848'de resmi olarak kaldırılmıştır.

²³ "(...) son iki yüzyılda derece derece ilerleyerek böylesine gelişen pozitif felsefe bugün bütün olayları kucaklıyor mu? Hayır. Pozitif felsefeyi son durumuna getirmek, ona dünya çağında bir değer kazandırmak için yapılacak

ve F. Le Play) tamamen bilimsel bir temelde toplumsal olayları ele aldıklarını biliyoruz. Zaten sosyolojinin kuruluşu da, *sosyal fizik* olarak tamamen doğa bilimleri örneğinde temellendirilmiştir. Muhtemeldir ki sosyoloji özelinde tüm sosyal bilimlerin bilimsellik iddiası; hem Batı'nın yeni düzeninin rasyonalizm ve pozitivizm temelli yeni bir bilgi paradigması üzerinde inşa edilmiş olmasıyla hem de bu yolla yani bilimsel bir tarzda toplumsal olayları ele almak, toplum olaylarını denetlemek ve hızlı/kesin sonuçlar elde etmek için elzem kabul edilmektedir. Zaten Comte da (1964-1966: 239) *Pozitif Felsefe Dersleri*'nde bu gerçeği açık bir şekilde ortaya koymuştur: "*Bilimin yardımıyla olayları önceden görürüz, olayları önceden görerek de eyleme geçebiliriz.*" Yine özelde sosyolojinin genelde sosyal bilimlerin bilimsellik iddiaları, Batı'nın kendine duyduğu güvenle de alakalıdır. Batı'nın bu yüzyıldaki gücü ve güveni, olayları ele alma tarzını da değiştirmiştir. Doğanın sınırlayıcılığından sıyrılan Batılı insanın, doğa karşısındaki bu tutumunu, toplumsal olaylar önünde de sergilemeye başlaması şaşırtıcı olmasa gerektir.

Yine Batı'nın 19. yüzyılda elde ettiği güç ve üstünlükle ve Doğu dışında sadece kendisinin geliştirdiği toplumlar arası ilişkilerle ilgili ortaya çıkan bir sonuç da Batı'nın kendisini sorunların çözümünde tek merci kabul etmesidir. Batı, üstünlüğünü hem mutlak hem de tarih-üstü kabul ettiğinden, bu durumu bilimsel bir şekilde açıklama çabası içerisindeydi. Sosyolojinin bir görevi de işte bu mutlak ve tarih-üstü olan Batı toplum yapılanmasını bilimsel bir şekilde açıklamak, Batı toplumlarının sorunlarını toplumlar arası ilişkilerle değil sadece kendisiyle açıklamak ve çözüm önermektir.

2. Toplum Olaylarının Kontrol Altına Alınması İsteği ve Sosyoloji: Sosyolojinin bir bilim olarak ortaya çıkmasını sağlayan bir diğer neden de toplum olayları üzerinde bir egemenliğin kurulabileceğine ve bu sayede toplum olaylarının istendik şekilde yönlendirilebileceğine olan inancın gelişmeye başlamasıdır. Fransa'daki burjuva devrimleri bunun en açık göstergesidir. İlk defa Fransız Devrimi'yle geniş halk kitlelerinin eylemleriyle karşılaşılıyor değiliz. Fakat devrimin özgüllüğü, halkın taraf olan ve olaylara yön veren bir şekilde ortaya çıkmasıdır. Fransız Devrimi'yle ortaya çıkan en önemli hususlardan biri de devrimin, Batı toplumların içinde büyük bölünme ve çelişkilerin açık biçimde ortaya çıkmasına izin veren bir olay olmasıdır. İç bölünme ve çatışma ilk kez Fransız Devrimi'yle birlikte çok önemli boyutlara ulaşmıştır. İlk kez 19. yüzyılda ve özellikle Fransız Devrimi'yle geniş halk kitlelerinin kendi adlarına ve kendi örgütleri içinde toplum içinde ağırlıkları görülmeye başlanmıştır. Bunun anlamı, geniş halk kitlelerinin kendi adlarına yeni bir siyaset sahibi olma bilincine eriştikleridir. Kitleler var olan sorunlar karşısında kendi çözüm önerilerini belirginleştirmeye ve öne sürmeye başlamışlardır. Başka bir deyişle kitleler siyasete katılmaya, sahip oldukları farklı çözüm önerilerini dile getirmeye yönelmişlerdir (Sezer ve Diğerleri, 2001: 71-73). Halkın toplum gelişmelerine yön vereceğinin görülmesi ise, burjuva açısından aynı zamanda tehlikeli bir gelişmedir. Her ne kadar devrim sırasında çeşitli idealler etrafında burjuvalar ve diğer üçüncü sınıf kesimleri/işçi sınıfı birleşmiş olsa da devrim sonrasında burjuva ile işçi sınıfının karşı karşıya geleceği öngörülebilir bir durumdur. Bu durumda burjuvanın yeni düzeninin devamı için toplum olaylarını önceden hesaplayacak ve kontrol altına nasıl alınacağını yollarını gösterecek bilimsel verilere dayanan bir bilime ihtiyacı vardır.

Açıkça görüldüğü üzere bir yandan "*halkın kendi adına ve kendi gücüyle tarihe yön verebileceği ve bunu bilinçli bir şekilde yapabileceği inancı*" diğer yandan da burjuva sınıfının çıkarlarını savunacak ve hızlı toplumsal değişim/dönüşümü açıklayacak bir bilime duyulan ihtiyaç, sosyoloji biliminin doğmasına yol açmıştır. Bunun en güzel örneğini sosyolojinin kurucularından Comte'un "*düzen içinde ilerleme*" formülasyonunda görmek mümkündür. Sosyolojiye düşen görev, Fransa özelinde tüm Batı'nın kaos içindeki toplumsal yapısını düzene kavuşturmak, aynı zamanda da burjuva sınıfının yeni toplum tasavvuru olan endüstriyel/kapitalist toplumun sürekliliğini sağlamaktır.

---

büyük bir iş daha var. Tabiat olaylarının en esaslı dört kategorisini saydık: Astronomi, fizik, kimya, fizyoloji. Bu kategoriler arasında bir tanesi, sosyal olaylar kategorisi eksik... Gözleme dayanan bilimlerin sisteminin bitmesi için 'sosyal fizik'in kurulması yeterli' (Comte, 1964-1966: 223-224).

3. Endüstrinin Gelişimiyle Birlikte Ortaya Çıkan Batı İçi Çelişkiler ve Sosyoloji: 19. yüzyılda Batı, elinde tuttuğu dünya egemenliğine karşılık kendi içinde bazı sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Bu iç sorunlar iki farklı şekilde karşımıza çıkmaktadır: İlkinde Batı'nın endüstriyle birlikte nüfusunun, burjuva-işçi şeklinde ayrılmaya başlamasıdır. Batı zenginliğinin devam edebilmesi için kendilerinin ne denli gerekli olduğunun farkında olan ve yeni bir sınıf görüntüsü kazanmaya başlayan işçiler, Batı'daki zenginlikten pay almak isteyeceklerdir. Bu durumun sınıf çatışmalarına yol açması ise öngörülebildiği üzere kaçınılmazdır. Bir de bu duruma halk kitlelerinin özellikle Fransa'daki devrimlerde oynadığı rol ve gelişmelere yön verebildikleri inancı eklenince, mevcut politik ve toplumsal gelişmelerin ve dönüşümlerin burjuvazi için vahameti daha iyi anlaşılabilir.

Endüstrinin gelişmesi ve kapitalist sermayenin sürekli artması için insanları yeni işlere/endüstriye çekmek gerekliliği malumdur. Eğer ilk etapta insanlar endüstriye karşı ilgisiz ve geleneksel yaşam tarzlarını terk etmeye istekli değilseler, mecbur edilmeleri gerekir. En etkili kamçı, ekonomik ve toplumsal sıkıntılar ve zorluklardır; yüksek parasal ücretler ve kentin sağladığı özgürlükler de havuç işlevi görmektedir (Hobsbawm, 2008b: 59). Fakat Endüstri Devrimi'nin getirdiği bu ekonomik ve toplumsal sıkıntılar, kitlelerin kendi adlarına gelişmelere yön verebileceği inancıyla birleştiğinde, yeni devrimlere de kapı aralamış olmaktadır. 1830 devrimleri son derece genel vahim bir dönemin, yaygın ekonomik ve toplumsal rahatsızlığın ve hızla değişen toplumsal koşulların ilk ürünleridir. Bunu başlıca iki sonuç izlemiştir. Birincisi; 1789 örneğine uygun olarak, kitlelerin siyasi yaşama girmeleri ve kitle devriminin bir kez daha olanaklı hale gelmesidir. İkincisi, kapitalizmin gelişmesiyle halkın ve çalışan yoksulların işçi sınıfı olarak giderek endüstri proletaryasıyla özdeşleşmeleridir. O nedenle ortaya bir proleter-sosyalist devrimci hareket çıkmıştır (Hobsbawm, 2008b: 131).

İlk defa 19. yüzyılda Batı, Endüstri Devrimi ile üretimin sürekliliğini kendi içinde sağlamıştır. Bu mekanizmanın işleyişinde emekçi sınıf önemli bir rol oynamaktadır. Eski dönemde çalışan sınıfın, düzenin işleyişinde kendi rol ve payının tam olarak bilincine varması söz konusu değilken veya ataerkil bir anlam dünyasında²⁴ bu durumu kabullenmişken; 19. yüzyılda işçi sınıfı, sistemin işleyebilmesi için kendi rolünün önem taşıdığını açık bir biçimde fark etmiş veya yine bu ataerkil zihniyetin dışına çıkmıştır. Yeni toplum ilişkileri içinde kendi rolünün belli bir ağırlık kazanması sonucunda işçi sınıfı, Batı zenginliklerinden daha büyük bir pay istemeye başlamıştır. Aslında işçi sınıfının çok farklı bir çözüm önerisi yoktur. Yeni bir toplum örgütlenmesi (sosyalizm)²⁵ önerse bile dünya için yeni bir siyaset önerisine sahip değildir. Önemsediği sadece Batı içindeki bu zenginliğin nasıl paylaşılacağı, mevcut sorunun kendi lehlerine çözümdür. Bunun böyle olduğunun tarihteki örneklerinden belki de en önemlisi, I. Dünya Savaşı'nda Alman ve Fransız proletaryalarının kendi burjuvalarının peşinde savaşa katılmasıdır (Sezer ve Diğerleri, 2001: 76-77). Dolayısıyla bu farklı sınıflar toplum içinde amansız bir çekişme görüntüsü vermelerine karşın, toplumlararası ilişkiler söz konusu olduğunda, birlikte hareket etmektedirler.

İşte Batı'da büyük kaygılara yol açan bu işçiler, sınıf olarak genel düzeyde ve soyut olarak bir varlık taşısalar bile günlük yaşamda belli ilişkiler ve bu ilişkilerin oluşturduğu sınırlı ve küçük kesitler içinde ortaya çıkmaktadırlar. Bu sınırlı ve küçük, dolayısıyla denetim altına alınabilir kesitler üzerinde egemenlik kurulabildiği zaman Batı'da endüstrileşme ile başlayan toplum olaylarına istenilen yönün verilmesi sağlanabilecek sanılmıştır. Bu konuda ilk girişim, sosyolojinin kurucularından biri olan Le Play'den gelmiştir. Le Play, işçi yaşamını yakından kayıtlayan ve denetim altına alınması en kolay kesit olarak aileyi görmüştür (Sezer, 1997: 3-4). İşçi ailelerinin yakından tanınması ve aile yapılarının kayıtlanması, Batı toplumlarının temel çelişkilerinden biri olan ve Batı sistemini tehlikeye

²⁴ Ataerkil anlam dünyasından kasıt, farklılaşmaya kapalı, toplumsal sınıfların mevcut konumlarının sürdürüldüğü bir dünyadır.

²⁵ Sosyalizmin ve kapitalizmin piyasa ekonomisine bakışları aynıdır. Sosyalizm piyasa dışıyken kapitalizm piyasa düşmanıdır. Sosyalizm Batı'nın elindeki gücü bilinçli kullanmasını, kapitalizm ise Batı çıkarı devam ettiği sürece olurlarına bırakılmasını öğütler.

atacaklarından endişe duyulan işçi sınıfına egemen olmak kaygısından ileri gelmektedir. Sosyoloji bu kaygının bir ürünüdür.

4. Batı'nın Batı Dışı Topluları Egemenlik Altına Alması ve Sosyoloji: Yeni Çağ öncesi dünyadaki egemenlik ilişkileri Doğu-Batı çatışması ve çekişmesinin bir sonucu olarak ortaya çıkmaktaydı. Fakat Yeni Çağ ile birlikte Batı'nın ele geçirmeye başladığı dünya egemenliği, bu çatışmanın dışında ve Batı'nın kendi girişimleriyle düzenlediği bir egemenliğe bürünmüştür. Bunda asıl neden ise Batı'nın tarih dışı kalmış topluları tarih içine alması ya da Batı'nın bir uzantısı konumuna getirmesidir. Batı'nın yenedünyayı keşfi ile başlayan ve sonunda Batı'nın dünya egemenliğini ele geçişi ile tamamlanan bu süreçte Batı, "yenedünya egemenlik ilişkilerini" bizzat kendisi kurmak zorunda kalmıştır. Bu ilişkileri kendi çıkarlarına en uygun bir biçimde yoktan düzenlemek zorunda olduğundan Batı, konuya bilinçli ve elden geldiğince de bilimsel bir biçimde eğilmek zorunda kalmış ve sosyolojinin doğuşuna zemin hazırlamıştır (Sezer, 2006a: 36).

Tarihte uygarlıkların birbirleriyle karşılaşmaları, birbirlerini etkilemeleri ve birbirleri üzerinde üstünlük kurmaları rastlanılmayan bir olay değildir. Bu duruma Mısır, Sasani, Bizans ve Osmanlı'dan örnekler vermek mümkündür. Fakat yakın bir gözlem Batı'nın son dönem dünya egemenliğinin, tarihin daha önce karşılaştığı egemenlik türlerinden tamamen farklı bir nitelikte olduğunu ortaya koyar. Bu yeni durumda Batı dünya egemenliği daha öncekilerden oldukça farklı bir biçim ve anlama sahiptir. Tarihte ilk kez bir dünya egemeni, kendi çözümünü, kendi dışındaki toplumlara dayatmıştır. Bu dayatmanın adı *çağdaşlaşma*dır. Geleneksel dönemde Doğu uygarlıklarının da Batı uygarlıklarının da kendi çözüm ve üstünlüklerini dayatmaları söz konusu değilken yeni dönemde değişen nedir? Bu durum ancak Batı'nın geleneksel Doğu-Batı ilişkileri dışında bir çözümle bu dünya egemenliğini ele geçirdiği teziyle anlamlı hale gelebilir. Batı, yeni dönemde yeni toplumlara ilişki kurmuş ve yeni bir egemenlik biçimi geliştirmiştir. Bu yeni egemenlik biçimini de kendi dışındaki toplumlara dayatması dışında bir önerisi yoktur.

Tekrar etmekte fayda var; Batı ilk defa 19. yüzyılda geleneksel Doğu-Batı çekişme ve çatışmasının dışında bir dünya egemenliği elde etmiştir. Bu ise Batı'nın tarih dışı toplumlara kurduğu ilişki nedeniyledir. Batı yeni ilişkiler geliştirmek zorundadır ve aynı zamanda da elde ettiği güç ve üstünlükle Doğu'yu denetim altına almak istemektedir. Hem Doğu'nun yakından tanınması hem de Batı'nın kendi başına kurduğu ilişkilerin Doğu'ya dayatılması gerekmektedir. İşte bu noktalarda sosyoloji yine işbaşındadır. Her ne kadar Batı, sosyoloji disiplinini sadece Batı toplumlarının anlaşılması ve sorunlarına çözüm getirilmesi çerçevesinde geliştirmiş ve Doğu topluları içinse antropoloji ve oryantalizm gibi yeni disiplinler önermiş olsa da, yine de ilk sosyologların Batı dışı toplumlara ilgili çalışmaları olduğunu bilinmektedir. Sosyolojinin belli başlı kurucularının hemen hepsi Doğu toplum yapıları ve dinleri ile ilgilenmişler ve bu konularla ilgili eserler kaleme almışlardır.²⁶ Sezer (2011: 7), Batı sosyolojisinin rasgele bir eğilimle din konusuna eğilmediğini, bu durumun endüstri ile paralellik gösterdiğini bildirmiştir. Sezer'e göre bütüncül görüşler, endüstri olayının doğurduğu sorunları yalnızca Batı topluları sınırları içinde çözmek imkânsızlığını anladıklarından, endüstri ilişkilerinin Batı toplumlarında mevcut iç ilişkilerle değil Batı'nın dünya üzerinde sürdürdüğü ilişkilerle ancak açıklanabileceğini sezeceklerdir. Bu ilişkileri daha iyi anlayabilmek için de, Batı dışı topluları tanımanın önemi hissedilecek ve bu şekilde Batı dışı toplum yapıları ve dinleri, sosyolojinin konuları arasına girecektir. İlk sosyologlar, dikkat edileceği gibi endüstri toplumlarının sömürgeci olarak girdikleri veya girmeyi planladıkları Asya ve Afrika ülkelerinde görülen ilkel dinleri kendilerine konu alanı olarak seçmişlerdir. Sadece bu bilgiler ışığında bile, sosyolojinin önemli işlevlerinden birinin Doğu'nun denetim altına alınması işi olduğu söylenebilir.

²⁶ Emile Durkheim'in *Dini Hayatın İkel Biçimleri*, Max Weber'in *Çin Dini: Konfüçyizm ve Taoizm* isimli kitapları ile Karl Marx'ın Doğu toplum yapılarının tanımlamaya dönük çalışmaları ve *Asya Tipi Üretim Tarzı* (ATÜT) kavramsallaştırması bu duruma örnek gösterilebilir. Yine Emile Durkheim'in uzun yıllar editörlüğünü yaptığı *L'Annee Sociologique*'deki din konulu çalışmalar (özellikle de Doğu toplumlarının ilkel dinleriyle ilgili çalışmalar) buna örnek gösterilebilir.

19. yüzyıl geleneksel Doğu-Batı ilişkileri dışında Batı'nın Doğu'ya kendi ilişkilerini dayatma dönemidir (Sezer ve Diğerleri, 2001: 78). Bu süreçte sosyoloji değindiğimiz gibi çok önemli bir işlev görmüş ve Batı dışı toplumlara, Batı sömürüsüne hazırlamıştır. Gerçekten de çifte devrimin dünya tarihi açısından en göze batan ve dünya tarihinde bir benzeri daha olmayan sonucu, batılı birkaç rejim, özellikle İngiltere tarafından yerkürenin egemenlik altına alınmasıdır. Eskiçağ uygarlıkları ve dünya imparatorlukları, batının tüccarları, buharlı makineleri, gemileri ve silahları karşısında teslim olmuş ve çökmüşlerdir. Hindistan, İngiltere'nin genel valileri tarafından yönetilen bir eyalet haline gelmiş; İslam devletleri, bunalımın pençesine düşmüş; Afrika, doğrudan fethe açılmıştır. Hatta büyük Çin İmparatorluğu, 1839-42'de kalelerini Batının sömürüsüne açmak zorunda bırakılmıştır. 1848'e gelindiğinde, Batılı yönetimlerin ve iş adamlarının işgal etmeyi yararlı bulabilecekleri herhangi bir ülkenin Batı tarafından fethedilmesinin önünde hiçbir engel kalmamıştır (Hobsbawm, 2008b: 12). Bu durumu ise sadece teknik üstünlükle açıklamak, sosyal bilimlerin bu konudaki işlevlerini görmezlikten gelmek oldukça sığ bir bakış açısı olacaktır. Çünkü 19. yüzyılda Batı için giderek dünyayı tanıma-tanıtma en önemli işlerden biri olacaktır. Yine bu tanıma-tanıtma belli bir macera olmaktan çıkıp dünyayı kendi denetimleri altına alma çabasının ayrılmaz bir parçası haline gelecektir. Bu dönemde kurulan coğrafya enstitüleri, bilim dernekleri ve araştırma merkezleri ile belli sonuçlara bağlı olarak artık olaylara bilimsel yönden açıklama getirme döneminin başladığı/başlatıldığı malumdur. Bilimperestlik dönemi başlayacak, Batı her şeyi bilimle açıklamaya girişecektir (Sezer ve Diğerleri, 2001: 71).

5. Fransa'nın Dünya Egemenliği Mücadelesi ve Sosyoloji: Sosyoloji, yalnızca Endüstri Devrimi sonrası Batı içi çelişkilerin veya 1789 Fransız Devrimi'yle Avrupa'da bütün bir yüzyıl süren halk ayaklanmalarının değil, 1789 Fransız Devrimi'ni izleyen Napoleon yönetiminin de ürünüdür. Napoleon yönetimi, 1789 Fransız Devrimi'yle Fransa'nın kazandığı bazı üstünlüklerin kurumlaştırılmasına ve bu üstünlüklerden dünya siyasetinde yararlanmaya yönelmiştir. Sosyoloji de, bu durumda öncelikle elde edilmiş bu üstünlüklerin anlaşılmasına, kurumlaştırılmasına yönelik bir çabanın ürünü olarak ortaya çıkmıştır (Sezer, 2006a: 82).

Endüstri Devrimi bahsinde ayrıntılı bir şekilde anlatıldığı gibi Yeni Çağ'la birlikte Batı'nın elde etmeye başladığı güç ve üstünlükten en çok faydalanan ülke İngiltere olmuştur. İngiltere endüstri alanında ve Batı yayımlıcaılığında en önde olan ülkedir. Ayrıca gelişmelerden gerekli sonuçları çıkarmaktan geri durmamıştır. Başta Adam Smith, Ricardo ve Maltus olmak üzere Batı düşüncesinin en büyük iktisatçıları Batı tarihinde görülen yeni gelişmeyi açıklamaya koşmuşlar, ancak iktisat biliminin sınırlarını zorlamaya, yeni bir bilim dalı geliştirmeye gerek duymamışlardır. 19. yüzyıl Batı düşüncesinin ana akımları İngiltere'den kaynaklanmasına rağmen sosyoloji bu ülkede önemli bir ilgi uyandırmamıştır. Fransa'da ise durum çok değişiktir. 1789'dan bu yana büyük bir çalkantı içine düşmüştür. Bu çalkantı, bazı şeyleri değiştirme fırsatını getirmiştir ama Fransa aynı çalkantı içinde değiştirilmesi başarılı konuları, elde edilen üstünlükleri koruyabilmek sorunuyla karşılaşmıştır. Söz konusu olan yalnızca elde edilen üstünlüğün en verimli biçimde kullanılması değildir. Elde edilecek üstünlüklerin korunabilmesi de gerekmektedir. Bu durumda Fransa, iktisat ilminin öğretileriyle yetinmemiş, sosyolojinin kuruluşuna da ön ayak olmuştur (Sezer, 2006a: 82). Fransa bir yandan Batı içi büyük-güç mücadelesindeki merkezlerden biridir ve İngiliz hegemonyasına karşı yeni bir siyaset üretmenin tasasındadır. Bir yandan da 19. yüzyılda Batının bütün belli başlı toplumsal bunalımlarının (1789 İhtilali, 1830 Temmuz İhtilali, 1831 Lyon İşçi Ayaklanması, 1848 İhtilali, 1871 Paris Komünü) başladığı ülkedir. Bu iki neden, 19. yüzyılda başta Saint-Simon, Comte, Le Play ve daha sonra Durkheim olmak üzere belli başlı sosyologlar ve sosyoloji sistemlerinin Fransa'da ortaya çıkma nedenlerini de anlamamızı kolaylaştırmaktadır.

KAYNAKÇA

- Baecher, J. (1994). *Kapitalizmin Kökenleri*. (çev. Mehmet Ali Kılıçbay). Ankara: İmge Kitabevi.
- Childe, G. (2006). *Kendini Yaratan İnsan*. (çev. Filiz Ofluoğlu). İstanbul: Varlık Yayınları.
- Comte, A. (1964-1966). Pozitif Felsefe Dersleri. (çev. Ümid Meriç). *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 19-20, 213-258.

- Coşkun, İ. (1997). *Modern Devletin Doğuşu*. İstanbul: Der Yayınları.
- Duran, H. (2002). *Endüstri Çağının Dinamikleri*. İstanbul: Değişim Yayınları.
- Ekin, N. (1987). *Endüstri İlişkileri*. İstanbul: İÜ İşletme Fakültesi Yayınları.
- Freyer, H. (1968). *İçtimai Nazariyeler Tarihi*. Ankara: Ayyıldız Matbaası.
- Gimpel, J. (2004). *Ortaçağda Endüstri Devrimi*. Ankara: Tubitak Yayınları.
- Hobsbawm, E. (2008a). *Sanayi ve İmparatorluk*. Ankara: Dost Yayınları.
- Hobsbawm, E. (2008b). *Devrim Çağı 1789–1848*. Ankara: Dost Yayınları.
- Kaçmazoğlu, H. B. (2010). *Türk Sosyoloji Tarihi I: Önkoşullar*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Küçükömer, İ. (2009). *Batılılaşma ve Düzenin Yabancılaşması*. İstanbul: Profil Yayıncılık.
- Lewis, B. (2004). *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Marshall, G. (2009). Endüstriyalizm, Sanayileşme Maddesi. *Sosyoloji Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- McNeil, W. (1998). *Dünya Tarihi*. İstanbul: İmge Yayınları.
- Mooers, C. (2000). *Burjuva Avrupa'nın Kuruluşu*. Ankara: Dost Kitabevi.
- Pirene, H. (2005). *Ortaçağ Avrupa'sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*. (çev. Uygur Kocabaşoğlu). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Rostow, W. W. (1966). *İktisadi Gelişmenin Merhaleleri*. Ankara: Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği Matbaası.
- Sezer, B. (1989). Türk Sosyologları ve Eserleri I. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 3. Dizi, 1. Sayı, 1–96.
- Sezer, B. (1994). *Amerika'nın Bulunuşu ve Endüstri Devrimi. 500. Yılında Amerika*. Haz. R. Ertürk & H. Yazıcıoğlu. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Sezer, B. (1997). *Batı Dünya Egemenliği ve Endüstri Devrimi*. Ankara: TTK Basımevi.
- Sezer, Baykan ve Diğerleri (2001). *19. Yüzyıl. Sosyoloji Yıllığı Kitap 8: Türkiye Sosyolojisi 2*. İstanbul: Kardeşler Matbaası.
- Sezer, B. & Eğribel, E. & Özcan, U. (2005). *Endüstrileşme ve Yükselen Burjuva Sınıfı. Sosyoloji Yıllığı Kitap 12: Tarihte Doğu-Batı Çatışması*. Haz. Ertan Eğribel & Ufuk Özcan. İstanbul: Kızılelma Yayıncılık.
- Sezer, B. (2006a). *Sosyolojinin Ana Başlıkları*. İstanbul: Kızılelma Yayıncılık.
- Sezer, B. (2006b). *Türk Sosyolojisinin Ana Sorunları*. İstanbul: Kızılelma Yayıncılık.
- Sezer, B. (2006c). *Sosyoloji ve Coğrafya Ders Notları. Sosyoloji Yıllığı Kitap 15: Sosyoloji ve Coğrafya*. Haz. Ertan Eğribel & Ufuk Özcan. İstanbul: Kızılelma Yayıncılık.
- Sezer, B. (2011). *Toplum Farklılaşmaları ve Din Olayı*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Tocqueville, A. (2004). *Eski Rejim ve Devrim*. (çev. Turhan Ilgaz). Ankara: İmge Yayınları.
- Weber, M. (2011). *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhunu*. Ankara: Bilgesu Yayıncılık.

XVI ve XVII. ASIRLARDA AKDENİZ'İN İKTİSADİ YAPISI ve OSMANLI DEVLETİ

The Economic Structure of the Mediterranean in the 16th and 17 th Centuries and Ottoman Empire

Hüseyin GÜNEŞ

ORCID: 0000-0003-1713-8316/Inönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü Doktora Öğrencisi

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 25 Mart 2019

Düzeltilme tarihi: 13 Mayıs 2019

Kabul tarihi: 25 Mayıs 2019

Anahtar Kelimeler:

Akdeniz, Osmanlı, İktisat, Avrupa, Ticaret.

ÖZ

Avrupa, Asya ve Afrika kıtaları ile çevrili olan Akdeniz uzunca bir süre siyasi ve iktisadi faaliyetlerin merkezinde yer alarak insanlık tarihinde önemli bir rol oynamıştır. Akdeniz'e hâkim olmak ekonomik ve siyasi bakımdan önemli avantajlar sağladığından pek çok uygarlık burayı hâkimiyet altına almak istemiştir. Dolayısıyla Akdeniz'e temas eden her uygarlık burayı hem etkilemiş hem de buradan etkilenmiştir. XV. asrın sonlarından itibaren Avrupa kıtası iktisadi, dinsel ve kültürel alanlardan büyük değişim ve dönüşümler yaşamıştır. Zikredilen zaman dilimi adeta tarihin dönüm noktalarından biri olacaktır. Avrupalılar tarafından gerçekleştirilen Coğrafi Keşifler uzun vadede Akdeniz'in iktisadi ve siyasi yapısı üzerinde köklü tesirler meydana getirmiştir. Bu etkiler, doğal olarak Akdeniz ekonomisinin önemli bir parçası olan Osmanlı Devleti'ni de etkilemiştir. Bu çalışma, XVI ve XVII. asır ve sonrasında Akdeniz'in dünya ekonomisindeki rolünün ne olduğu hakkında bir iddiayı tartışmaktadır. Yerleşik kaniya göre Akdeniz'in iktisadi kıymeti Coğrafi Keşiflerin hemen sonrasında azalmaya başladığı şeklindedir. Çalışmamız, Osmanlı ve Avrupa Devletlerinin, keşifler çağından sonra yaklaşık iki asır boyunca Akdeniz'de ticareti devam ettirdiklerini iddia etmektedir.

ABSTRACT

Surrounded by European, Asian and African continents, the Mediterranean has played an important role in human history, taking place at the center of political and economic activities for a long time. Many civilizations have wanted to dominate the Mediterranean as it provides significant economic and political advantages. Therefore, every civilization that touches the Mediterranean has influenced and influenced this place. Since the end of the XV century, the European continent has experienced great changes and transformations in economic, religious and cultural areas. The time frame will almost be one of the turning points of history. Geographical discoveries carried out by Europeans have established long-term influence on the economic and political structure of the Mediterranean. These effects have influenced the Ottoman state, which is an important part of the Mediterranean economy. This work, XVI. Centuries and later discusses an allegation of what the Mediterranean's role in the world economy is. According to the resident law, the economic value of the Mediterranean has begun to decline immediately after geographical discoveries. Our study claims that the Ottoman and European states have maintained trade in the Mediterranean for nearly two centuries after the age of discoveries.

ARTICLE INFO

Article history:

Received 25 March 2018

Received in revised form 13 May 2019

Accepted 25 May 2019

Keywords: Mediterranean, Ottoman, Economics, European, Trade.

Sorumlu yazar/Corresponding author.

e-posta: huseyingunes@gmail.com.

Giriş

Uzun tarihi süreçler içerisinde pek çok medeniyeti çevresinde barındıran Akdeniz coğrafyasının adı Latince'deki "*Mediterraneus/Mare Mediterraneum*" kelimelerinden gelmektedir. Bu terkip "*Medius: Orta, Terra: Toprak/Yer/Dünya ve Mare: Deniz*" kelimelerinin birleşiminden oluşmaktadır. Söz konusu kavram ve terkipten yola çıkarak buraya "*ortada yer alan deniz*" anlamının kastedildiği düşünülebilir. Türkler burayı *Akdeniz, Batı Denizi ve Bahr-ı Sefid*, olarak tanımlanmıştır. Osmanlı dönemi haritalarına bakıldığında buranın genellikle Bahr-ı Sefid olarak adlandırdığı görülmektedir. Araplar bu bölgeye "*El Bahre-l Ebyedu'l-Mutavassit*" demişlerdir. Bu tanımlama "*ortada bulunan ak/beyaz deniz*" anlamına gelmektedir. (Başol, 2014: 40). Romalılar *bizim deniz*, Yahudiler *büyük deniz* ve antik Mısırlılar *büyük yeşil deniz* şeklinde tanımlamalar yapmaktaydı. (Abulafia, 2012: 19).

Coğrafi olarak Akdeniz'in nereleri kapsadığı veya sınırlarının nereler olması gerektiği, üzerinde anlaşma sağlanamayan bir husustur. Eski Yunanlılara göre Akdeniz doğu-batı ekseninde, genel olarak kuzey ve güney hudutları düşünülmeden Kafkasya'dan Cebelitarık'a kadar uzanan coğrafyaydı. (Matvejeviç, 1999: 26). Fernand Braudel (2017: 274-275) bu konuda Antik dünyada yapılan "*kuzeyde zeytin ağaçlarının bulunduğu en son nokta ile güneyde palmiye ağaçlarının bulunduğu en son nokta arasındaki bölge*" şeklindeki tanımlamanın yeterli olmadığını belirtir. Ona göre Akdeniz, *tarihin gereklilikleri* açısından düzenli bir şekilde kıyıların ötesine ve aynı anda bütün yönlere doğru uzanan geniş bir alandan başkası değildir. Braudel Akdeniz'in Azorları ve yenedünyayı olduğu kadar Kızıldeniz, İran Körfezi, Baltık Denizi ile Nijer ağzını da ilgilendiren dünya çapında bir deniz olarak düşünmek gerektiğini belirtir (Braudel, 2017: 274-275).

Akdeniz'in İktisadi Yapısı ve Osmanlı

Osmanlı Beyliği batı Anadolu bölgesinde kurulduğunda, hiç kimse bu mütevazı beyliğin zamanla bir dünya imparatorluğuna dönüşeceğini tahmin etmiyordu (İnalçık, 2005: 225). Braudel, (2017: 451) Osmanlı Devleti'nin Anadolu ve Balkanlarda hızlı ilerleyişi için, "*üç yüz yıllık ısrarlı çabaları, uzun mücadeleleri ve mucizeleri saymak gerekir*" der. Mucize sadece Braudel'in değil aslında batılı pek çok tarihinin Osmanlıların ilerleyişi hakkında dile getirdikleri argümanlardan biridir (Braudel, 2017: 451).

Osmanlı İmparatorluğu'nun kurulduğu dönemde Akdeniz, başta Avrupa ekonomisi olmak üzere dünyanın geri kalan ekonomileri için de adeta bir merkez konumundaydı (Tabakoğlu, 2017, s. 395). Dolayısıyla Osmanlıların Akdeniz'e olan ilgileri, kuruluş döneminden itibaren başlamıştır. Bu bakımdan batı istikametinde sistematik olarak başlatılan fetihlerde önceliğin hangi bölgelere verildiği meselesi fikir vermesi bakımından önemlidir. Osmanlıların Anadolu'da, topraklarını fethetmek amacıyla yöneldikleri ilk beylik Karesioğulları'dır. Böylesi bir tercih tesadüf olmasa gerek. Zira Karesioğulları Çanakkale ve Balıkesir bölgesinde mukim olduğundan, Osmanlılar bu coğrafyayı ele geçirmekle iki konuda önemli kazanım elde edeceklerini biliyorlardı. Bunların ilki Balkanlara geçiş için önemli bir güzergâha sahip olmak, ikincisi ise denizle bağlantıya geçmektir. (Uzunçarşılı, 1988: 123-124).

Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarına denk gelen zamanda Akdeniz ve çevresindeki ticarete Venedik, Ceneviz, Floransa gibi İtalyan şehir devletlerinin etkili olduğunu görmekteyiz. Zikredilen devletler sadece Akdeniz'de değil aynı zamanda Ege ve Karadeniz ticaretine de hâkim durumundaydılar. Bu devletler Akdeniz'deki ticari faaliyetlerini genellikle doğrudan, Ege ve Karadeniz ticaretini ise ya doğrudan ya da buralarda kurdukları ticari temsilcilikler vasıtasıyla yürütmekteydiler. Osmanlıların da ilk dönemler itibari ile bu devletlerle ticari anlamda muhatap olduklarını biliyoruz (İnalçık, 1951: 644-645). Osmanlılar XIV. asırdan itibaren Akdeniz'in doğusuna hâkim olmaya başlayınca burada Venedik ile karşılaştılar. Venedik'in etkinliğini kırmaya çalışan Osmanlı zamanla Karadeniz ve Doğu Akdeniz devletlerinin Venediklilere verdiği ayrıcalıkları geri almaya başladı (Pamuk, 2005: 69).

XVI. asırda Akdeniz'in en önemli güçlerinden biri haline gelen Osmanlı İmparatorluğu, Akdeniz'in kendisi açısından ekonomik olarak ne kadar önemli olduğunun farkındaydı. Osmanlı, özellikle doğusuna hükmettiği Akdeniz'de sadece kendi çıkarlarına hizmet edecek bir ekonomi politikası uygulamaktansa Avrupalı devletlerin de iktisadi olarak kârlı çıkacakları bir ticaret örgüsü

oluşturmuştur. Bu durum ticari olarak her iki tarafın da faydasına olmuştur. Dolayısıyla eskiden beri Akdeniz ticaretinde yer alan devletlerin yanında İngiltere ve Hollanda gibi Avrupa devletleri de bu ticari faaliyete katılım göstermeye başlamıştır. Bu durum Akdeniz ticaretini zenginleştiren bir unsur olmuştur (Köse, 2011: 151).

Osmanlı Devleti'nin yöneticileri ticaretin doğu-batı istikametinde yürüdüğünü ve bu durumun kendileri için önemli bir ekonomik fayda sağlayacağını bilincindeydiler. Şimdiye kadar Hint Okyanusu, Kızıldeniz ve Akdeniz arasında yapılan ticaretin kendi denetimlerinde olması nedeniyle devletin elde ettiği ekonomik katma değeri ve bu işleyişi korumak gerekliliğinin farkındaydılar. Hatta bu ticari güzergâhın güvenlik sorunu yaşamaması adına denizciliğe ayrı bir önem veriyorlardı (Bulut, 2005/2006: 223).

XV. asırda Avrupa kendi içine kapalı ve yalıtılmış bir durumdaydı. Bu durumun pek çok sebebi olmakla birlikte iki tanesi önemli olduğu için zikredilmeye değer. Bunların birincisi 1348-1349 yıllarında kara ölüm olarak adlandırılan veba salgını Avrupa nüfusunun üçte birinden fazlasını yok etti. Bunun sonucunda Avrupa'da sadece nüfus yok olmadı, aynı zamanda bütün Avrupa'nın sosyal ve ekonomik yapısı büyük bir tahribat yaşadı. Avrupa nüfusunun veba salgını öncesine yükselmesi için iki yüz yıllık bir sürenin geçmesi gerekecekti.

Aynı dönemde Avrupa'nın uğraşmak zorunda olduğu başka önemli bir sorunu daha vardı. Bu da iklim meselesiydi. VIII. asır ile XIV. asır arasında Avrupa'da sıcak bir iklim hâkimdi. Ne var ki XV. asır itibarı ile Avrupa'da *küçük buzul* çağı adı verilen sert bir iklim görülmeye başlandı. Sıcak iklimin hüküm sürdüğü dönemde yapılan yerleşimler ve kurulan koloniler iklimin sertleşmesi ile bir anda devre dışı kaldı. Örneğin Vikingler, İzlanda ve Grönland'da koloniler kurmuşlar ancak buzul çağının neden olduğu buzulların güneye doğru inmesi sonucunda bu bölgelerle irtibatları kopmuştur (Arnold, 2001: 16-17).

Küçük buzul çağının Avrupa'ya egemen olması ile birlikte ortaya çıkan iklim değişikliği zamansız bir şekilde şiddetli yağmurlara ve daha sık kuraklıklara neden olmaktaydı. Dolayısıyla ekmeçlik tahıl hasadında ortaya çıkan zorluklar, kıtlıkların yaşanması anlamına geliyordu. Bütün bu durumların bir neticesi olarak köylüler buldukları bölgeleri terk etmeye başladı. Ekim alanlarının terk edilmesi süreci XVIII. asrın ikinci yarısına kadar devam etmiştir. Köylülerin buldukları yerlerden ayrılması ise üretimin düşmesi anlamına geliyordu (Tabak, 2009: 356).

XV. asrın sonları Avrupa ekonomileri adına önemli gelişmelerin yaşandığı bir çağ olarak dikkati çekmektedir. Ümit Burnu ve Amerika kıtasının Avrupalılar tarafından keşfi, Avrupa ve dünya ekonomilerini dönüşüme uğratan olayların başlangıcı olmuştur. Bundan sonra Avrupalılar bu keşiflerle yetinmeyerek dünyanın farklı bölgelerini keşfetmek adına büyük bir çabaya giriştiler. Elde edilen zenginliklerin değerlendirilmesi için klasik tarım ve ticaret ekonomisi işleyişinin dışında yeni bir iktisadi oluşuma ihtiyaç duyulmaktaydı. Zikredilen yeni iktisadi zihniyet kapitalizm olarak şekillendi (Özcan, 2013: 105-106).

Avrupalılar keşfettikleri yeni yerlerden ürün ve ham maddeyi kendi kıtalarına taşıırken Amerika'dan aldıkları altın ve gümüş, Akdeniz ticaretinin kaderini etkileyecek bir sürecin başlangıcı oldu. Keşifler çağının ilk aktörleri İspanya, Portekiz ve İtalya olacaktır. Söz konusu devletler keşiflerin ilk kazanımlarını elde ettiler. Bu dönem Güney Avrupa devletlerinin altın çağı olarak görülebilir.

Büyük coğrafi keşifler, Osmanlı Devleti açısından da önemli neticeler ortaya çıkarmıştır. Ancak çokça dile getirildiği gibi keşifler Osmanlı ve Akdeniz ticareti açısından hemen olumsuz bir değişime neden olmamıştır. Keşiflerden sonra Akdeniz bir asır kadar, Osmanlılar ise yaklaşık iki asır kadar daha dünya ekonomisindeki merkezi konumunu korumaya devam edecektir. Başka bir deyişle yeni ticaret yollarının keşfiyle Osmanlı'nın Akdeniz ticaretindeki önemini kaybetmesi uzunca bir süreç halinde vuku bulmuştur (Bulut, 2005/2006: 224-225). Aslında XVI. asrın başında Hindistan'dan gelen ve kervanlar marifeti ile Akdeniz Limanlarına ulaşan ticari faaliyetlerde kısmi bir duraksama olmuştur. Fakat yüzyılın ortasına doğru, 1540'tan itibaren, ticaret yine eski canlılığına kavuşacaktır. Akdeniz ticareti XVI. asrın sonlarına kadar da okyanuslardan geçen ticari yol ve güzergâhlarla rekabetini devam ettirmiştir. (Pamuk, 2005: 70). Bu dönemde Avrupalılar Akdeniz için "terkedilmiş okyanus" tanımlaması yapsalar

da burası Osmanlılarca hiçbir zaman tam olarak terk edilmedi. Akdeniz XVII. asırda bile hala çok hareketli bir gemi trafiğine sahipti ve yoğun trafiğin çok büyük bir bölümü Osmanlı Devleti tarafından kontrol altında tutulmaktaydı (Bradford, 2013: 395). Osmanlılar XVI. asır boyunca Portekizlilere karşı Kızıldeniz ve Basra Körfezi kıyılarını denetim altında tutarak ticarete hâkim olmayı sürdürdüler. Yüzyılın sonuna kadar Hindistan ve Güney Doğu Asya'dan batıya doğru giden ticari metalar (baharat, tekstil ürünleri ve boya maddeleri) Basra körfezi ve Kızıldeniz yoluyla taşınarak kervanlar aracılığıyla Akdeniz'e ulaştırıldı. Osmanlılar bu ticareten önemli oranda kâr sağladıkları gibi Asya'dan gelen ürünlerden yararlandılar. (Pamuk, 2005: 71).

Keşifler çağının üzerinden yaklaşık olarak bir asır geçtikten sonra, XVI. asrın sonlarına doğru, Kuzey Avrupa ülkeleri de Akdeniz ve dünya ticaretinde rol almaya başladılar. Bu dönemde Hollanda, Portekiz'in ticari alanlarına girerek Portekizlileri kademeli olarak tasfiye etmeyi başardı. Hollanda'dan sonra İngiltere ve Fransa'nın da ticarete katılması hem ilk dönemlerde etkili olan devletlerin ikinci plana itilmesine hem de ticaret yollarının Akdeniz'den Atlantik okyanusuna kaymasında önemli rol oynadı. Bu yeni düzene karşılık vermek üzere Osmanlılar, Kuzey Avrupa ülkelerini Halep, İstanbul, İskenderiye ve İzmir gibi İmparatorluğun Akdeniz kentlerine çekmek konusunda başarılı bir politikayı uygulamaya koydular (See, 2001: 74-75).

Braudel (2017: 339-352) bu dönemde Akdeniz ticaretinin kaderini değiştiren ticari metanın buğday olduğunu belirtmektedir. Zira Avrupa, tahıllar bakımından tarihin hemen hemen her döneminde sorunlar yaşamıştır. Bu nedenle Avrupalılar buğday başta olmak üzere birçok tahıl ürününü dışarıdan almak zorunda kalıyordu. Akdeniz ve çevresinde yoğun nüfus bulunmaktaydı. Bazı dönemlerde kuraklık güney Avrupa ve Osmanlı Devleti'ni buğday bakımından zor durumda bırakabiliyordu. Bu durumda kuzeyli tüccarlar buğdayın bol olduğu Baltık çevresinden aldıkları buğdayı Akdeniz limanlarına taşıyarak önemli kârlar elde ediyorlardı. Başta Hollandalılar olmak üzere kuzey Avrupa ülkeleri bu ticaret sayesinde önemli miktarda servet edinebiliyordu. Bu şekildeki ticaret XVI. asırdan ve XVII. asrın ortalarına kadar devam etmiştir. XVII. asrın ortası itibarı ile bu ticaret sona ermiştir. Bunun neticesinde Hollandalılar Akdeniz ticaretindeki etkinliklerini kaybetmişlerdir.

Yukarıda belirtildiği üzere yeni ticaret yollarının keşfinden sonra Avrupalı gemiciler Atlantik Okyanusu limanlarından aldıkları yüklerini Batı Akdeniz'deki limanlarda indirir ve sonra değerli madenleri yükleyip Doğu Akdeniz'deki Osmanlı limanlarına gelirlerdi. Burada Avrupa'dan yüklendikleri değerli madenler karşılığında dokuma (pamuk, ipek yapağı vs.) ürünleri hammaddelerini alarak tekrar Atlantik limanlarına gider ve orada satış yaparlardı. Dolayısıyla keşiflerden sonra Atlantik ve Akdeniz Limanları arasında yeni bir ticaret güzergâhı oluşmuş oldu. Bu durumun bir neticesi olarak Amerika'dan gelen altın ve gümüş gibi değerli madenler Osmanlı pazarına girmiş oldu. Yeni kıtadan gelen değerli madenler uzun vadede Osmanlı ekonomisinde önemli etkiler yapacaktır (Bulut, 2005/2006: 228).

Avrupa merkezli olarak başlayan keşifler ve bunun sonucunda ortaya çıkan yeni ekonomik işleyişin Osmanlı Devleti'ni etkilemesi kaçınılmaz bir durum olarak belirginleşmeye başlamıştır. Osmanlı bu durum karşısında bazı tedbirlere başvurmayı gerekli görmüştür. Osmanlı Devleti iktisadi politikasının temelinde ekonomik faaliyetleri sıkı bir denetim altında tutma gibi bir hassasiyet göstermesine karşın Avrupa merkezli olarak ortaya çıkan merkantilist modeli benimsemek yerine kendine has bir model geliştirmenin yoluna gitmiştir. Zikredilen modelin temel unsuru, iç üretimi yabancıların rekabetine karşı koruma altına alarak yerli tüccarlara çok sıkı olmayan bir denetim mekanizması oluşturmak ve bu surette üretim ve mal dolaşımı konusunda kontrollü bir serbestlik imkânı oluşturmaktır. Uygulamaya konulan bu politikanın en önemli neticesi kapitülasyonlardan da yararlanan İngiliz, Fransız ve Hollandalı tüccarların hammadde alımlarını Osmanlı'dan yapmaları olmuştur (İnalçık, 2016: 54-55).

Yukarıda belirtilen tedbirlerden ötürü, yeni keşfedilen yolların Osmanlı ekonomisine olumsuz etkisi uzunca bir süreye yayılarak bu konuda tüccar ve devletin göreceği zarar en aza indirgenmiştir. Avrupalıların hammadde talebinin artması neticesinde fiyatlar önemli oranda artış göstermiştir. Bu durumda da Osmanlı Devleti ve tüccarları kârlı çıkmıştır. XV, XVI ve XVII. asırlar boyunca Avrupalıların

Osmanlı'dan ithal ettikleri ürünler genellikle tekstil ürünleri ile buğday olmuştur. Dolayısıyla Osmanlı hammadde tedarikçisi, Avrupalılar ise bu hammaddeden mamul madde üreten konumunu devam ettirerek bu süre zarfında karşılıklı olarak bu kârlı ticareti devam ettirmişlerdir.

Atlantik limanlarından yük alan Avrupalı gemiciler Akdeniz'de bazı limanlara uğradıktan sonra XVI. asır ve devamındaki zamanlarda daha çok Halep ve onun etrafındaki limanlarda ticari faaliyet göstermişlerdir. Buna ilaveten İzmir limanının da bu dönemde etkin olduğunu belirtmek gerek.

Zikredilen dönem boyunca Avrupa ile Osmanlı arasında Adriyatik limanlarından gelen ürünlerin alışverişinin bir neticesi olarak Avrupa paraları Osmanlı hâkimiyetindeki Doğu Akdeniz bölgesinde sorunsuz bir şekilde tedavüle girmiştir (Bulut, 2005/2006: 228).

Sonuç

Üç kıtanın ortasında yer alan ve bu kıtaları birbirine bağlayan Akdeniz sadece bir deniz olmanın ötesinde bir anlam ifade etmektedir. Tarih boyunca çok farklı milletler, uygarlıklar ve devletler tarafından hâkimiyet altına alınma çabası, her toplumun burayı bir şekilde adlandırması buranın bir deniz olmanın ötesinde bir yer olduğunu anlamamız bakımından önemli bir veridir.

İbn-i Haldun'un *coğrafya kaderdir* sözünü herhalde en çok Akdeniz'in tarihi doğrular. Zira uzun tarihi süreçler içerisinde Akdeniz ve çevresine yerleşen, buraya hükmeden hemen hemen her medeniyet, Akdeniz'in kendisine sunduğu nimetlerden faydalandığı gibi buranın belirlediği şartlara da uymak zorunda kalmıştır.

Akdeniz coğrafi olarak daha çok Avrupa kıtasında kurulmuş olan medeniyetlerin kontrol ettiği bir alan olmuştur. Roma İmparatorluğu burayı tam manasıyla bir iç denize dönüştürmüştür. Onun bakiyesi olan Bizans ise Akdeniz'in daha çok doğu bölgelerine hâkim olmuştur.

XIV. asrın başlarında batı Anadolu'da kurulan Osmanlı beyliği çok kısa bir süre içerisinde genişleyerek bir imparatorluğa dönüşmüştür. Osmanlı Devleti fetih siyasetinde önceliği batısında bulunan Bizans yönüne vermiştir. Osmanlı böyle davranmakla çok önemli kazanımlar elde etmiştir. Bir de bu politikanın getirdiği bazı kaçınılmaz durumlar ortaya çıkmıştır. Osmanlı için kaçınılmaz durumlardan biri Akdeniz'e temas etmek olmuştur.

Bilindiği gibi Türkler ana yurtları Orta Asya'nın bir hususiyeti olarak denizcilikle çok geç bir vakitte tanışmışlardır. Osmanlı Beyliği kuruluşundan kısa bir süre sonra Karesioğulları Beyliği'ni fethetmiştir. Denizci bir beylik olması itibarı ile bu beyliğin donanması ve denizcilik konusunda tecrübeli komutanları Osmanlı Beyliği'nin hizmetine alınmıştır. Böylece Osmanlılar ilk defa donanma sahibi olmuştur. Osmanlılar daha sonra donanmayı geliştirerek başta Akdeniz olmak üzere diğer denizlerde ticari ve askeri alanlarda etkinlik kurmaya başlamışlardır.

Osmanlıların tarih sahnesine çıktıkları dönemde Akdeniz ticaretini İtalyan şehir devletleri kontrol altında tutmaktaydı. Bu devletler doğudan gelen ürünleri Akdeniz'in Avrupa limanlarına taşıymaktaydı. Aynı şekilde Karadeniz ile Akdeniz arasındaki ticaret de bu devletlerin denetimi altındaydı. Osmanlıların belirgin bir deniz gücü olarak ortaya çıkması ile bu dönemin dengeleri değişmeye başlayacaktır.

Akdeniz tarihsel olarak pek çok defa inişli çıkışlı dönemler yaşamıştır. Osmanlı Devleti'nin doğu Akdeniz'e yerleşerek doğudan gelen ticari yolları kontrol etmeye başlamaları ile birlikte Avrupalılar ticari açıdan yeni güzergâhlar aramanın yoluna bakmışlardır. İşte bu çabanın bir sonucu olarak Avrupalılar coğrafi keşifleri yaparak Akdeniz ticaretine alternatif bazı yeni yollar bulmuşlardır. Bu durum Akdeniz ve Osmanlı ticareti için uzun vadede olumsuz bazı neticeler doğurmuştur. Coğrafi keşiflerin yapılmasından sonra yaklaşık olarak bir asır boyunca Osmanlı Devleti Avrupa ile Akdeniz'de ticari faaliyetlerini belli bir seyir içinde yürütmüştür. Ancak XVIII. asırdan itibaren Akdeniz ticareti zayıflamaya başlamış ve ticari faaliyetler daha çok Atlantik kıyılarına kaymıştır.

KAYNAKÇA

Kitaplar:

- Abulafia, D. (2012). *Büyük Deniz*. İstanbul: Alfa.
- Arnold, D. (2001). *Coğrafi Keşifler Tarihi*. İstanbul: Yöneliş.
- Bradford, E. (2013). *Akdeniz-Bir Denizin Hikâyesi*. İstanbul: Köprü.
- Braudel, F. (2017). *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*. İstanbul: Doğu Batı.
- İnalçık, H. (2016). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi-I*. İstanbul: İş Bankası.
- Matvejeviç, P. (1999). *Akdeniz'in Kitabı*. Çev: Tolga Esmer, İstanbul: Yapı Kredi.
- Pamuk, Ş. (2005). *Osmanlı-Türkiye İktisat Tarihi 1500-1914*. İstanbul: İletişim.
- See, H. (2001). *Modern Kapitalizmin Doğuşu*. İstanbul: Yöneliş.
- Tabak, F. (2009). *Solan Akdeniz*. Çev: Nurettin Elhüseyni, İstanbul: Yapı Kredi.
- Tabakoğlu A. (2017). *Türkiye İktisat Tarihi*. İstanbul: Dergâh.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Makaleler:

- Başol, R. Ö. (2014). Akdeniz Çalışma Kültürü, *Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1, 38-49.
- Köse, M. (2011). Yeniçağda Akdeniz ve Avrupa Tarihi Kaynağı Olarak Galata Şeriyeye Sicilleri, *Osmanlı Dönemi Akdeniz Dünyası*, 151-173.
- Özcan, U. (2013, Mayıs-Haziran). 1492 Coğrafi Keşifler ve Günümüze Yansımaları: Küresel İspanyol Hâkimiyetinin Yükselişi ve Çöküşü, *Tarih ve Uygarlık İstanbul Dergisi*, 3, 101-110.
- İnalçık H. (2005). Osmanlı Devleti'nin Doğuşu Meselesi, *Söğüt'ten İstanbul'a*, Derleyenler: Oktay Özel-Mehmet Öz, 225-240.
- İnalçık, H. (1951, Ekim), Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti Üzerine Bir Tetkik Münasebetiyle, *Bellekten*, 60, 629-684.
- Bulut, M. (2005/2006, Kasım/Aralık/Ocak). Merkez Akdeniz'den Atlantik'e Kayarken Avrupalılar ve Osmanlılar, *Doğu-Batı Dergisi*, 34, s. 223-230.

İSTANBUL'DAN PARİS'E GÖNDERİLEN İLK OSMANLI TALEBELERİNDEN EDHEM EFENDİ'NİN EĞİTİM HAYATI

The Educational Life of Edhem Efendi: One of The First Ottoman Students Sending From İstanbul to Paris

Dr. Salih Erol

ORCID: 0000-0002-3274-0770/Milli Eğitim Bakanlığı

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 27 Nisan 2019

Düzeltilme tarihi: 20 Mayıs 2019

Kabul tarihi: 27 Mayıs 2019

Anahtar Kelimeler:

Edhem Efendi, Talebe, Tahsil, Paris,
Modernleşme.

ARTICLE INFO

Article history:

Received 27 April 2018

Received in revised form 20 May 2019

Accepted 27 May 2019

Keywords: Edhem Efendi, Student, Education,
Paris, Modernization.

ÖZ

Bu makalede İstanbul'dan Paris'e ilk kez öğrenim amacıyla gönderilen talebe kafilesinin bir üyesi olan Edhem Efendi'nin eğitim hayatı incelenmiştir. Öncelikle, bu kafileyi gönderen Mehmed Hüsrev Paşa kısaca tanıtılmıştır. Ardından, talebelerin Paris'e gönderilmeden önceki kısa hayat hikâyelerine yer verilmiştir. Giriş mahiyetindeki bu bilgilerin ardından esas konumuz olan Edhem Efendi'nin öğrencilik sürecine odaklanılmıştır. Başta Osmanlı arşiv belgeleri olmak üzere yerli ve yabancı kaynaklara dayanılarak hazırlanan bu makalede güdülen esas amaç, Osmanlı modernleşmesinin eğitim alanındaki başlangıç aşamalarından birisine spesifik bir örnek üzerinden ışık tutmaktır.

ABSTRACT

In this article it is researched the educational life of Edhem Efendi. He is a young member of a small group which sent from İstanbul to Paris for education. Firstly, we introduced an Ottoman Pasha, Mehmed Hüsrev Pasha, briefly. Because sending these students owing to him. After that, we gave place short life stories of students before they sent to Paris. Following introductory informations, it was focused on our main topic, the process education of Edhem Efendi. Our study, which based on The Ottoman document, domestic and foreign sources, we aims to enlightened one of the beginning procces in The Ottoman educational modernization.

Sorumlu yazar/Corresponding author.

e-posta: drsaliherol@gmail.com.

E-ISSN 2602-3377. © 2017-2018 TÜBİTAK ULAKBİM DergiPark ev sahipliğinde. Her hakkı saklıdır.

GİRİŞ

Edhem Efendi'nin Koruyucusu Hüsrev Paşa'nın Hayatına Özet Bir Bakış

Edhem Paşa'nın eğitim hayatına geçmeden önce, onu koruması altına alıp, konağında bir evlat gibi büyüten, yetiştiren Mehmed Hüsrev Paşa'dan biraz bahsetmek gerekir. Aslen Abhazya taraflarından olup, küçük yaşlarda İstanbul'a köle olarak getirilmiş olan Hüsrev Paşa, Osmanlı Devleti'nde bir tür saray okulu işlevini gören Enderun'da yetişmiş ve devlet hizmetlerinde yükselme imkânını bulmuştur (İnalçık, 1979:35; Aynı yazar, 1997:609).

XVIII. yüzyılın ortalarından başlayarak XIX. yüzyılın ortalarına dek sürmüş olan bir asırlık yaşamı boyunca Hüsrev Paşa (1756? – 1855) Osmanlı Devleti'nin en önemli devlet adamlarından biridir. Özellikle II. Mahmud'un padişahlığında "reform çağı" olarak adlandırabileceğimiz 1826-1839 yılları arasındaki dönemde, "Koca" Hüsrev Paşa'nın devletin içindeki nüfuzu zirveye çıkmıştır. Padişah üzerinde büyük bir etkiye sahip olan Hüsrev Paşa, bu etkisini, padişahın 1 Temmuz 1839 tarihindeki ölümünden sonra da sürdürmek istemiş; sadaret mührünü zorla alarak, yeni ve genç Padişah Abdülmecid'in ilk sadrazamı olmuştur. Dönemin kaynaklarında Hüsrev Paşa'nın sadrazamlığa adeta kendi kendisini ataması gerçeği üzerinde genel bir görüş birliği vardır. Tarih-i Ata'nın yazarı bu olayı şöyle dile getirmektedir:

"Mühr-i hümayunu selefi Rauf Paşa'dan misl-i nâ-mesbuk bir muamele-i garîbe-i nâ-şenide ihtiyar ve ibraz ile bizzat istirdâda cesaret ve haris u câh ve ikbâl olduğunu bütün âleme irâeye mübâderet etti" (Ata, Tarihsiz: 119)

Temmuz 1839'dan Haziran 1840'a kadar yaklaşık bir yıl süren bu sadaret döneminde Hüsrev Paşa devlet yönetiminde en üst mertebeye ulaşmasına rağmen, sadareten azledildikten sonra bir daha eski gücüne kavuşamamıştır. Tanzimat Döneminin açtığı yeni reform sürecinde iktidarı ellerine almaya başlayan genç kuşak reformcu bürokrasiye – ki bunların başında Mustafa Reşid Paşa gelmektedir- yenik düşmüştür. Tanzimat'ın ilk yıllarında, önce rüşvet aldığı iddiasıyla yargılanıp başkent İstanbul'dan uzaklaştırılan Hüsrev Paşa, Tekirdağ'da bir yıl sürgün hayatı yaşadı. Sürgün hayatından sonra İstanbul'a dönmesine izin verilse de, bir süre resmî görevlere getirilmedi. 1845 yılında Meclis-i Vükelâ'ya tayin edilmesine ve ertesi yıl da seraskerliğe getirilmesine rağmen, hiçbir zaman devlet kademesinde eski nüfuzunu kazanamadı (Seyitdanlıoğlu, 1999: 119). İlerleyen yaşı ve devlet tecrübesi nedeniyle "Paşa Baba", "Koca Hüsrev Paşa", "Şeyhül Vüzerâ" gibi unvanlarla anılan Hüsrev Paşa, 3 Mart 1855 tarihinde yaklaşık bir asır süren bir hayatın ardından vefat etti (*Takvim-i Vekâyi*, 518: 1; *Ceride-i Havâdis*, 726: 1).

Onun evlatlık olarak alıp büyüttüğü, yetiştirdiği, devlet dairelerine yerleştirdiği kölelerinden onlarca paşalık, vezirlik gibi yüksek rütbelerle seraskerlik, nazırlık ve hatta sadrazamlık gibi önemli mevkilere getirildiler. Örneğin, Hüsrev Paşa'nın kölelerinden biri olan Gürcü Reşid Mehmed Paşa, 1829'da sadrazamlığa kadar yükselmiştir (Süreyya, 1996: 1381). Hüsrev Paşa, saray üzerindeki nüfuzunu daha da arttırmak gayesiyle bu köle paşalarından bazılarının hanım sultanlarla evlenmelerini bile sağlamıştır. Konuyla ilgili iki örnek şöyle verilebilir: Hüsrev Paşa'nın yetiştirmelerinden olup, 1834 yılında II. Mahmud'un kızlarından Saliha Sultanla evlenen, seraskerlik, kaptanıderyalık gibi çok önemli görevlere getirilen Halil Mehmed Rifat Paşa ile 1836 yılında II. Mahmud'un diğer bir kızı olan Mihrümah Sultanla evlendirilen Said Mehmed Paşa "*Damad-ı Hazret-i Şehriyari*" unvanını almışlardır (Sakaoğlu, 2008: 402-405).

Üstlendiği kritik görevlerle II. Mahmud'un askeri ve idari reformlarının önünü açan Koca Hüsrev Paşa, Tanzimat döneminin hukuki reformlarının arkasında kalmış; yeni döneme ayak uyduramamıştır. Tanzimatçı bakış açısının ekseninde geliştirilen modern tarih yazıcılığımızda Hüsrev Paşa, askerî reformlardaki önemli rolüne rağmen, modernleşme karşıtı eski düzen yanlısı bir devlet adamı olarak nitelendirilmektedir.

Nitekim kimi araştırmacılar, II. Mahmud'dan bahsederken, onun açık-seçik bir reform programına ve yeterli yenilikçi kadrolara sahip olmadığını; askeri reformları yürütecek olan Hüsrev Paşa'nın bile gizli bir tutucu olduğunu belirtmektedir (Ortaylı, 2004: 41).

Hüsrev Paşa Konağı'nda Eğitim-Öğretim ve Edhem Efendi

Hüsrev Paşa'nın hayatını ve onunla ilişkili olayları ayrıntılarıyla işlemek bu araştırma konusunun dışındadır. Burada özel olarak Hüsrev Paşa'nın kalabalık ve geniş konağında yetişen – ve aynı zamanda çalışmanın asıl konusu olan- Edhem'in konakta nasıl yetiştirildiği; ya da nasıl bir eğitim gördüğü ile ilgilenilecektir.

Kölelikten yetişme biri olarak Hüsrev Paşa'nın, kendi kölelerini hangi amaçlarla, nasıl yetiştirdiğine ilişkin- aslında birçok bakımdan ilginç ve önemli- bir soru henüz tam anlamıyla cevaplandırılmamış; ayrıntılı olarak akademik bir araştırmaya tabi tutulmamıştır.

Hüsrev Paşa Konağından yetişen Edhem'in, çocukluk dönemini incelemekle bu konaktaki eğitim hayatı konusunun bir ölçüde aydınlatılmasına katkıda bulunabileceğine inanılmaktadır.

Kendi öz evlâdı bulunmayan Hüsrev Paşa, devletin üst kademelerinde daima tutunmanın bir aracı olarak köle evlâd tedârikine başladı. Osmanlıda adam yetiştirmede bir mekân olarak hâne-konak ve bir usul olarak himâye sisteminin önemine dikkat çeken tarihçi A. Haluk Dursun'un şu tespitleri ile bu sistemin amacı şöyle açıklanabilir:

“Hânesinde adam yetiştirip himâye edenlerin en belirgin özelliği daha önce himâye görmüş olmalarıdır. Çoğunlukla siyâsette iddia ve ihtirâs sahibi olan, gizli veya açık iktidar üzerine oynayan bu zevâtta aynı zamanda öğrenme-öğretme azmi kuvvetle hissedilir. ... Bu kişiler, bir taraftan adam yetiştirmenin lezzetini tatmak, öbür taraftan da yetiştirdikleri adamlarla klik hareketi oluşturarak bir nevi kadro harekâtı meydana getirmek yoluyla iktidardaki hâkimiyetlerini arttırmak düşüncesindedirler” (Dursun, 1995: 74).

Konağına aldığı çoğu çocuk yaştaki köle-evlatlarını okutarak, onları yetenekleri doğrultusunda eğiterek devletin idari ve askerî makamlarına yerleştirmeye hazırlayan Hüsrev Paşa, Osmanlı'da köle yetiştirme geleneğinin son büyük temsilcisi olarak kabul edilir (Findley, 1996: 80). Onu gulam sisteminin son büyük temsilcisi olarak nitelendiren araştırmacılar da çıkmıştır (İnalçık, 1999: 45).

XIX. yüzyılın başlarından itibaren başlayan Hüsrev Paşa'nın köle/evlatlık edinme faaliyeti onun devlet kademesinde rütbesinin artması ve özellikle reformcu padişah II. Mahmud'un gözde adamı olmasına paralel olarak arttı. Edhem Paşa'nın henüz küçük bir çocuk iken Hüsrev Paşa konağına getirildiği 1820'li yılların başlarında oldukça genişleyen konak, içerisinde farklı yaş gruplarından onlarca evlatlığı barındırıyordu.

Edhem'in tam olarak ne zaman ve ne şekilde Hüsrev Paşa Konağı'na alındığı hakkında kesin bir malumat bulunamamıştır. Sakız İsyanı'nı bastıran Osmanlı askerleri tarafından alıkonulduktan sonra bir şekilde İstanbul'a getirilip orada Hüsrev Paşa tarafından alınmış olabilir. Ya da 1823 – 1824 yıllarında Paşa'nın kaptanıderyalık göreviyle donanma ile birlikte Ege Adaları'nı dolaştığı sıralarda alınmış olma ihtimali de bulunmaktadır. Sonuçta, akla gelebilecek en yakın iki olasılıktan hangisi doğru olursa olsun kesin olan bir şey var ki, o da Hüsrev Paşa Konağı'nda eğitim-öğretime başladığıdır.

Konağa getirilen köleler –Sicil belgesinde tahminî 1232/1818 doğumlu Edhem Paşa örneğinde olduğu gibi- çok küçük yaşta iseler, bunlar Hüsrev Paşa'nın eşleri ya da cariyelerinden biri tarafından sahiplenilir ve anne-evlat ilişkisi çerçevesinde büyütülürdü (DH.SAİDd. 2:218). Hüsrev Paşa'nın küçük eşi Huriye Hanım tarafından *“evlâd gibi sevilerek büyütülen”* Edhem, ilk eğitimini konak içinde almaya başladı (Çelik, 2005: 421-422; İnal, 1957: 600). Burada konağın sahibi olan Paşa, konağa alınan çocuklar için hem efendi hem de bir bakıma baba rolünde iken; paşanın eşleri de bu kimsesiz küçük çocuklar için birer anne konumundadırlar.

Hüsrev Paşa'yı tanıyan ve onun konağındaki yaşam tarzına bizzat şahid olan Mehmed Memduh Paşa, *“Esvât-ı Südü”* adlı eserinde Hüsrev Paşa'nın konağındaki eğitimin mahiyeti ve paşanın eğitimciliği üzerine şunları söylemektedir:

“Dâiresini bir mekteb-i irfân haline koyduğundan kölelerinin tahsil-i ilim ve marifet etmelerine fevk al gâye himmet göstermiştir. Kendisinin evlâdı olmadığından kölelerini evlâdı addederek terbiye ve tefeyyüzlerine peder-âne ve müşfik-âne delâlet eylemiştir” (Memduh, 1328: 8).

Hüsrev Paşa'nın, müstakbel devlet ricâli olarak yetiştirmek istediği kölelerine eğitim-öğretim vermek maksadıyla çok sayıda hususi hoca görevlendirdiğini dönemin vakanüvisi Ahmed Lütfi Efendi başta olmak üzere birçok kaynak işaret etmektedir.

Hüsrev Paşa'nın konağındaki çocuklara ve gençlere verilen eğitim, Paşa'nın kısa vadede elde etmek istediği resmi kadrolara adam yerleştirmek gibi pragmatik hedefler dolayısıyla, teorik ve akademik boyutlarda değil de daha çok pratik ve teknik konular üzerinde yoğunlaşmıştır. Hüsrev Paşa, belirli bir yaşa, fiziksel ve zihinsel olgunluğa erişen kölelerini özellikle askeri alana sevk etmekte idi. Böylece onları Osmanlı ordusunun veya donanmasının müstakbel paşaları olarak yetiştiriyordu.

Özellikle 1826 yılından itibaren, yani Yeniçeri Ocağının kaldırılması (Vaka-yı Hayriye) ve ardından Asâkîr-i Mansûre'nin kurulması ile birlikte Hüsrev Paşa'nın devlet içerisindeki nüfuzu iyice arttı. Paşa, adam yetiştirme işine daha sıkı bir biçimde sarıldı. Yeni baştan kurulan ordu teşkilatının içerisinde daha çok yetişmiş kölelerinin olması onun başlıca hedefleri arasında idi.

Askerî reformların hız kazanmaya başladığı böyle bir dönemde Hüsrev Paşa'nın kölelerinden olan Edhem, yaş bakımından henüz küçük olduğundan orduya alınamazdı. Hüsrev Paşa tarafından onlarca köle-evladının içerisinde seçilerek özel bir tahsil hayatı için yurt dışına gönderilmesine bakılırsa, onun aynı zamanda çok zeki olduğu; yıpratıcı bir meslek olan askerliğe pek de uygun olmadığı anlaşılmaktadır.

Dikkat çekici bir husus olarak belirtilmelidir ki Hüsrev Paşa, kölelerinin yeteneklerini ve bir bakıma zekâ yapılarını dikkate alarak ona göre bir tür meslekî yönlendirme yapmaktadır. Askerî sanatlardan ziyade kalem-kitâbet işlerine yatkın olanların daha fazla öğretim almalarını sağlamakta iken; askeri alana yatkın, fiziksel bakımdan daha güçlü olanları, okuma faaliyetleri ile çok fazla uğraştırmadan, bir an önce orduya kaydırmaktadır.

Fakat her iki yönlendirme durumunda da esas gâye dönemin vakanüvisi Mehmed Esad Efendi'nin deyiimiyle *“teveccühât-ı şâh-âneyi”*; padişahın teveccühünü kazanmaktır (Esad,2000: 778). Padişahın teveccühünü kazanmanın en etkili yolu da yetiştirdiği adamların çeşitli merâsimler vesilesi ile padişaha takdim edilmesi idi. Kendi kölelerinden oluşturduğu, modern usullerle ve yeni kıyafetlerle eğittiği birliklere padişahın önünde yaptırdığı gösterişli resmi geçitlerle dikkat çeken Hüsrev Paşa, 1827 yılında serasker rütbesi ile ordunun başına tayin edilmiştir (Çelik, 2005: 257).

Köle evlatlarına verdiği eğitim-öğretimle ve bu çocukların/gençlerin kazanmış oldukları hünerlerle dikkat çeken Hüsrev Paşa'nın konumuzla doğrudan ilgili sayılabilecek bir girişimi de şöyledir: Yetiştirdiği çocuklar içerisinde en zeki olanlardan seçtiği küçük bir grubu Aynalıkavak Kasrı'nda Padişah II. Mahmud'un huzuruna çıkarmıştır. İşte bu grubun içerisinde henüz on/ on bir yaşlarında bir çocuk olan Edhem de bulunmaktadır. Paşanın konağında hususi hocalar marifetiyle yetiştirilen bu çocuklar, öğrenme sonucunda elde ettikleri becerileri padişah huzurunda sergilemiş ve padişahın takdir görmüşlerdir.

Edhem Paşa'nın hayatını konu edinen biyografi kaynaklarının çoğunda Hüsrev Paşa'nın çocuklarını padişahın huzuruna çıkarması olayına yer verilmiştir (Pakalın, 1942: 404; Gövsâ: 125; İnal, 1957: 602). Yalnız, bu kaynaklardan biri olan Pakalın'ın eserinde *“O tarihte Kaptan Paşa olan Hüsrev Paşa”* cümlesiyle bir bilgi yanlışlığı yapılmıştır. Doğrusu, 1827'den sonra gerçekleşen bu olay sırasında Hüsrev Paşa, kaptanıderya değil; serasker olarak görev yapmaktadır. Kesin tarihi tam olarak bilinmese de 1820'lerin sonlarında, padişahın huzurunda gerçekleşen bu özel takdim olayında Hüsrev Paşa'nın amacı sadece padişahın takdirini kazanmak değildir. Yetiştirdiği zeki çocuklarının gelmiş oldukları seviyeyi padişaha göstermenin ötesinde onların daha ileri düzeydeki eğitimleri için Avrupa'ya gönderilmelerini sağlamaktır. Zira bilinmektedir ki; bu takdimin hemen sonrasında Serasker Hüsrev

Paşa, çocuklarının husûsî suretle Avrupa'ya gönderilmesi için padişahın iznini istemiş ve gereken izni de almıştır.

Mühendishane örneği hariç, çağdaş eğitim kurumlarının henüz açılmadığı bir dönemde, 1826 öncesi İstanbul'unda, akademik ve teknik anlamda üst düzey bir eğitim alma olanağı oldukça sınırlıydı. Buna karşılık Osmanlı Devleti'nin özellikle askeri teknik bakımından Avrupa ve Rusya'nın hayli gerisinde bulunduğu hemen herkesin farkında olduğu bir gerçektir. Böyle bir durumda Osmanlı padişahının ve Hüsrev Paşa gibi bazı devlet adamlarının kafasında Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi fikrinin belirmesi kaçınılmazdı.

Özellikle Mora'daki Rum ayaklanması sırasında Osmanlı'nın yardımına gelen Mısır kuvvetlerinin Avrupa orduları tarzındaki modern dizilişi, içlerinde Avrupa'da eğitim görmüş yerli subayların bulunması ve ayrıca komuta kademelerinde Avrupalı subayların varlığı gibi hususlar Hüsrev Paşa'nın dikkatini çekmiş ve bu vesileyle Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın reformlarından etkilenmesine yol açmıştır.

Mısır valisinin bir dizi reformlar yoluyla göstermiş olduğu etkileyici çağdaşlaşma hamlesi bizzat padişah II. Mahmud'un da dikkatini çekmiştir ve hatta kimi kaynaklara göre Padişah, Mehmed Ali Paşa örneğinden etkilenerek Avrupa'ya öğrenci göndermiştir (Kuran, 1990: 107-111; Zürcher, 2000: 70).

Hayatı boyunca en büyük rakiplerinden olan Mehmed Ali Paşa ile iktidar kavgası yapmış olan Hüsrev Paşa, 1826'dan sonra bu kez rakibi ile özellikle askeri modernleşme sahasında rekabet etmeye kalkışmıştır. Mehmed Ali Paşa'nın reformlarının bir dereceye kadar taklidi niteliğinde başlayan ve ancak zamanla kapsamlı bir biçimde gelişen Osmanlı askeri- eğitim reformlarının en dikkat çekici yönlerinden birisi ise yurt dışına öğrenci gönderilmesi olayıdır.

Öğrenim Amacıyla Fransa'ya Talebelerin Gönderilmesinde Karşılaşılan Bazı Güçlükler

XVIII. yüzyıldan başlayarak, Avrupa'nın askerî ve teknik alanlarındaki üstünlüğünü kabul eden reformcu Osmanlı padişahları, modern tekniklerin ancak iki şekilde memlekete getirilebileceğini düşünmüşlerdir. Bunlardan ilki yabancı uzmanların, hocaların İstanbul'a getirilmesidir. Osmanlı Devleti daha 1730'larda, I. Mahmud Devrinde bu tür girişimlerde bulunmuştur. Ancak bu girişimden bir asır sonrasına, 1830 başlarına gelindiğinde Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi gibi Batılılaşma tarihimizde üzerinde önemle durulması gereken bir başka projeye girişilmiştir.

II. Mahmud Avrupa'daki teknik okullara öğrenci gönderme konusuna oldukça önem vermekte idi. Daha 1830 yılı başlarında bu konuda bir girişimde bulunduğunu Vakanüvis Lutfi Efendi'nin tarihinden öğreniyoruz. "*İrsâl-i şâkirdân be-cânib-i Avrupa*" başlıklı konuda padişahın Müslüman aile çocuklarından yüz elli kişinin Avrupa mekteplerine gönderilmesi için irade çıkardığı, ancak bu teşebbüsün halkın gözüne pek çirkin görüldüğü, hatta padişaha birçok yenilik hareketinde destek vermiş olan dönemin vakanüvisi Esad Efendi'nin bile açıkça karşı çıktığı belirtilmiştir (Lutfi, 1999: 444).

Hıristiyan Avrupa'ya devlet eliyle kalabalık gruplar halinde öğrenci gönderilmesinin doğurabileceği olası büyük tepkilerden çekinen II. Mahmud geri adım atmış ancak yine de ilk etapta pek dikkat çekmeyecek surette daha küçük gruplar halinde öğrenci göndermeyi tercih etmiştir. Bu tercih doğrultusundaki ilk girişimi ise Hüsrev Paşa gibi bir devlet adamının sorumluluğunda Avrupa'ya öğrenci gönderilmesini sağlamak olmuştur.

Padişahın Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi konusunda izin alan Serasker Hüsrev Paşa, 1830 yılı boyunca bu gönderilme işleminin nereye ve nasıl yapılacağına ilişkin ayrıntıları belirlemekle uğraştı. Hüsrev Paşa ilk olarak konağındaki kölelerin arasından gönderilecek olan talebeleri seçti ve yukarıda da izah edildiği üzere bunları padişaha takdim etti. Hüsrev Paşa'nın kölelerinden en zeki olanları arasından seçtiği ve yaşları on-on iki civarındaki dört çocuğun isimleri şöyledir: Abdülatif, Ahmed, Hüseyin ve Edhem. Paris'e İstanbul'dan gönderilen bu ilk öğrenci kafilesini gösteren ve bir örneğine eklerde yer verdiğimiz toplu fotoğraf yıllar sonra, 10 Nisan 1914'te, İkdâm Gazetesi'nde yayımlanmıştır (İkdâm, 6154: 1)

Sayıları hayli kalabalık olan köle-çocuklarının arasından Avrupa'ya tahsil için gönderilecek olan birkaç kişiyi seçmek gibi görece daha kolay bir işlemi gerçekleştirdikten sonra Hüsrev Paşa'yı asıl bu konuda daha da zorlayacak olan işler beklemekte idi. Bir kere bu talebeler nereye, nasıl ve kimlerin vasıtasıyla gönderileceklerdi? Onlara gidecekleri ülkede iyi eğitim olanakları, uygun bir barınma yerinin temini gibi sorunların çözülmesi gerekiyordu.

Bir başka zorluk ya da belirsizlik de Osmanlı'nın siyasi ve sosyal ortamının ve devletlerarası konjonktürün böyle bir projeye müsaade edip etmeyeceği konusu idi. Osmanlı'nın felaketine ve Mora'daki Rumların Osmanlı'dan ayrılmasına yol açan 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşı daha yeni bitmişti. Ancak savaşın yol açtığı yıkımların izlerinin silinmesi biraz zaman alacaktı. Böylesine hassas bir dönemde Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi ise hemen mümkün görünmüyordu.

Bütün bu zorluklara rağmen Avrupa'ya öğrenci göndermek kararından vazgeçmeyen Hüsrev Paşa, uygun fırsatları kollamaya devam etti. 14 Eylül 1829 tarihli Edirne Antlaşmasından bir süre sonra Avrupa devletlerinin ve Rusya'nın temsilcileri İstanbul'a gelerek Osmanlı ile yeni Yunan Krallığının kesin sınırlarının çizilmesi konusunda Osmanlı delegelerinin de dahil olduğu bir komisyon kurarak çalışmaya başladılar. Sınırlar konusundaki pürüzlerin ortadan kaldırılması için çalışan komisyon 1830 yılı boyunca İstanbul'da faaliyetlerini devam ettirdi. Söz konusu bu komisyonun çalışmalarını yakından takip eden Hüsrev Paşa, Avrupa'ya göndereceği çocuklara refakat edecek olan kişiyi komisyon üyeleri arasından seçti. Çocukların Fransa'ya gönderilmesine karar veren Paşa'nın bulduğu refakatçi ise, meşhur Fransız seyyah ve şarkiyatçı Pierre Amédée Jaubert (1779-1847) idi. Jaubert, Osmanlı memleketini kültürel coğrafi boyutlarıyla yakından tanımakta ve -Semavi Eyice'ye göre- ajanlık yönü de bulunmaktadır (Eyice, 1956: 831-834; aynı yazar, 2001: 576-578).

Kendi döneminde Avrupa'nın en saygın şarkiyatçılarından başında gelen Jaubert, Doğu dillerini öğrenmiş; 1798'de ilk olarak Mısır'da ve daha sonraki yıllarda ise birkaç kez Osmanlı memleketinde ve İran'da bulunmuş bir bilim adamı ve diplomattır. Yayımladığı çevirilerle birçok Doğu klasiğinin Batı'da tanınmasını sağlamıştır. Ayrıca XIX. asrın hemen başlarında Osmanlı ve İran topraklarında gerçekleştirdiği seyahatini kaleme alarak (*Voyage en Arménie et en Perse*) adıyla bir eser olarak yayımlamıştır. Bunun dışında Türk dilini Fransızlara öğretmek amacıyla eserler hazırlamakla Türkçeye ne denli hâkim olduğunu ortaya koymuştur.

Nitekim 1831 yılında İstanbul'a gelen Amerikalı yazar De Kay, bu konuda şöyle yazmaktadır: "*Türkçe üzerine en iyi gramer kitabı, yıllarca Fransız elçiliğinde başarılı bir dragoman olarak çalışan ve şimdi Paris Üniversitesinde Doğu Edebiyatı profesörü olan Jaubert'indir*" (De Kay, 2009: 110).

Fransız kralı X. Charles tarafından Osmanlı-Yunan sınırının belirlenmesi için hazırlanacak olan uluslararası sınır protokolüne ilişkin yapılacak olan görüşmelerde bulunmak üzere görevlendirilen Jaubert hakkında hem Vakanüvis Lutfi Efendi tarihinde hem de Osmanlı belgelerinde bilgiler mevcuttur. Lutfi Tarihindeki yazıldığı şekli ile "*Jobert*"den "*O aralık Fransa sefiri tercümanı; Fransa memuru*" şeklinde bahsedilmektedir (Lutfi, 1999: 457-474).

İçinde Edhem'in de bulunduğu ve yukarıda isimleri zikredilen ilk Osmanlı talebelerinin Fransa'ya gönderiliş tarihlerinin tam tespiti ve aynı zamanda onları Fransa'ya götürecek olan Jaubert'in İstanbul'daki konumu hakkında ipucu verebilecek Osmanlı arşiv belgesi de mevcuttur. Buna göre dönemin Fransız büyükelçisi Guillemont, Jaubert'in öneminden bahsederek, onun da kendisi ile birlikte padişahın huzuruna çıkmasını istemiştir (HAT,1188: 46803). Ancak Bâb-ı âli'den Fransız elçiliğine gönderilen cevapta padişahı ziyareti esnasında elçi ile beraber kalabalık bir heyetin bulunmasının mevcut usule muhalif olacağı gerekçesiyle kabul edilmemiştir. Elçi ilk başlarda hiç olmazsa Jaubert'in huzura kabul edilmesinde ısrar etmiştir. Bu ısrarının nedeni olarak da Jaubert'in o sıralarda Paris'e dönecek olmasını göstermiştir. Osmanlı devleti bu özel ricayı kabul etmeye meyilli iken, Elçi bu kez tercümanını göndererek ricasından vazgeçmiştir. Gerekçe olarak da Osmanlı Devleti'nin teşrifat kurallarının çiğnenmesini istemediğini, Jaubert'in dahi İstanbul'dan ayrılmak üzere bulunduğunu, yol hazırlıkları ile meşgul olduğunu belirtmiştir. Fransız elçisinden gelen bu yazıya not düşen sadrazam,

Jaubert'in bu son görevi süresince Osmanlı Devleti'ne hayırhahlık suretinde görüldüğünü, şahsen oldukça nazik-edepli ve kendi devleti nezdinde de muteber bir adam olduğunu vurgulayarak, padişahın huzuruna çıkma konusundaki ricasının baştan kabul edilmemesinin ve daha sonra elçinin bu isteğinden vazgeçmesinin onu üzmüş olabileceğini belirterek hiç olmazsa taltif edilmesini istemiştir. Hazineden üç-dört bin kuruş, kıymetli bir adet şal ve yahud bir kutu satın alınarak – Saraydan verilmiş gibi gösterilerek- hediye edilmesi için izin istenmiştir. Bu istek padişah tarafından kabul edilmiş ve böylece Osmanlı öğrencilerini Avrupa'ya götüreceği olan adamın gönülü alınmaya çalışılmıştır.

Osmanlı arşiv vesikalarına dayanarak Jaubert'in İstanbul'daki son günleri hakkında bu detayları vermemizin nedeni Paris'e gönderilecek olan Osmanlı talebelerinin nasıl bir şahsa emanet edildiği hakkında fikir edinmektir.

1830 yılının sonlarına doğru Fransa'ya dönüş hazırlıkları yapmaya başlayan Mösyö Jaubert, İstanbul'daki son günlerinde bir yandan tarihî şehri bir bilim adamı gözüyle inceleyip notlar alıyor; diğer yandan memleketindeki dostlarına gönderdiği mektuplar aracılığı ile Paris'e götüreceği Osmanlı talebeleri için hazırlık okulu ve kalacak yer temin etmeye çalışıyordu.

Nitekim Fransa'ya gidişinden kısa bir süre sonra İstanbul'daki gözlemleri hakkında bilimsel bir tebliğ sunmuştur. Bu tebliğinde Serasker Hüsrev Paşa'dan ve Osmanlı'da eğitimin durumundan da bahsetmiştir. Jaubert'in 4 Kasım 1831 tarihinde l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres'e sunduğu bu tebliğ, daha sonra yayımlanmıştır. İstanbul'un Bizans'tan Osmanlı'ya tarihi yapılarından Osmanlı dönemindeki sosyal yapısına kadar birçok alanda gözlemler içermektedir (Jaubert: 1835, 137-151).

Osmanlı talebelerinin Fransa'ya gidişi sırasında burada nasıl bir siyasi ve sosyo-ekonomik atmosferin hâkim olduğunu özetlemekte yarar vardır. Bilindiği üzere 1830 yılında önce Fransa'da sonra Avrupa'nın birçok ülkesinde ihtilal hareketleri çıkmış ve Fransa'da X. Charles'ın devrilmesi ile Louis-Phillipe 9 Ağustos 1830'da resmen kral olmuştur. Bu taht değişikliğinin sonrasında görevine devam izni alan Fransız büyükelçisi Guillemont, yeni kralının itimadnâmesini sunmak üzere Padişah II. Mahmud'un huzuruna bir kez daha çıkmıştır (Almanach, 1837: 1; Armaoğlu, 1997: 117).

İstanbul'daki diplomatik misyonunu ve ardından ilmi incelemelerini tamamlayan Jaubert, yanında götüreceği dört talebe için gerekli olan yatılı okul işini de halettikten sonra 14 Aralık 1830 tarihinde Marsilya'ya hareket eden yelkenli bir gemi ile İstanbul'dan ayrıldı (Şişman, 2004: 5; Eldem, 2006: 50).

Talebelerin yurtdışına gönderilmesi ile ilgili kesin tarih konusuna özellikle değinmemizin bir nedeni de bu konuda birçok kaynakta tarihlendirme yanlışlarının birbirini takip eder tarzda sıralanmış olmasıdır. Yukarıda kaynak olarak kullandığımız İkdâm Gazetesi başta olmak üzere birçok kaynak yurt dışına öğrenci gönderilmesinin tarihi olarak 1827 yılını vermişlerdir ki bu erken tarih doğru değildir. "1827'de kuvvetli muhalefete rağmen Sultan, Paris'e dört öğrenci göndermek gibi devrimci bir adım attı" diyen Bernard Lewis de tarih konusunda aynı hatayı tekrarlamıştır. (Lewis, 2000: 84; Kuran, 1986: 993; Zürcher, 2000: 70).

Osmanlı Tarihinde ilk kez İstanbul'dan Paris'e –resmi bir kanalla olmasa da- 1830 yılının son günlerinde öğrenci gönderilmiş oldu. Sadece dört kişilik bu talebe grubunun Fransa'nın başkenti Paris'e varmaları ve orada okula yerleştirilip, tahsil hayatına başlamaları 1831 yılı ilkbaharının başlarını buldu. Paris'teki öğrencilik yıllarında Edhem Paşa'nın arkadaşlarından biri olan A. Debidour, Osmanlı öğrencilerinin Paris'e 1831 yılı başlarında getirildiğini teyit etmektedir. Edhem'in çağdaşlarından Fransız Gustave Vapereau da aynı bilgiyi teyit etmektedir (Debidour: 15; Vapereau, 611). Talebelerin -daha doğru bir ifade ile Hüsrev Paşa kölelerinin- bütün masrafları Hüsrev Paşa tarafından karşılanacak ve eğitimleri ile ilgili bütün hususlara Jaubert nezaret edecekti. Hamiyet Sezer, Avrupa'ya gönderilen öğrenciler hakkındaki bir tebliğinde Fransa'ya gönderilen ilk dört öğrencinin öğrenim masraflarının devlet tarafından karşılandığını belirtmekle yanlış bir bilgi vermektedir. Yine söz konusu tebliğde bu talebelerin Avrupa'ya ilk olarak 1830'larda gönderildiği şeklinde tarihsel bir kesinlikten yoksun ifade kullanılması da ayrı bir eksiklik olarak göze çarpmaktadır (Sezer, 2001: 689).

Edhem'in Paris'teki İlk Durağı: Institution Barbet'da Hazırlık Eğitimi (1831-1835)

1830 yılının son günlerinde yelkenli bir gemi ile İstanbul'dan ayrılan Jaubert ve refakatindeki dört Osmanlı talebesi, yaklaşık kırk günlük bir deniz yolculuğunun ardından Fransa'nın Akdeniz'deki liman kenti olan Marsilya'ya ulaştılar. Buradan da Paris'e getirilen talebeler, özel bir hazırlık okulunun sahibi ve aynı zamanda öğretmeni olan Jean François Barbet'a teslim edildiler.

Osmanlı talebelerini Fransa'ya getiren ve Barbet Okuluna teslim eden Jaubert'in, bundan sonra özellikle öğrencilerin harcamaları gibi ekonomik konularda Hüsrev Paşa'nın ve Osmanlı Devleti'nin aracı temsilcisi sıfatı dolayısıyla konu ile ilgisini devam ettirdiğini, konu ile ilgili Osmanlı arşiv belgelerinden biliyoruz (C.MF, 51: 2521; HAT, 661: 32273-A). Böylece Hüsrev Paşa'nın özel girişimleri sonucunda 1831 yılının başlarından itibaren Avrupa'ya ulaşan bu ilk Osmanlı talebelerinin eğitim-öğretim hayatı «Institution Barbet» adıyla bilinen ve bu çalışmada daha çok «Barbet Okulu» olarak adlandırılacak özel bir hazırlık okulunda yatılı olarak başlamıştır.

İlk Osmanlı talebelerini kabul ettiğinde henüz altı yaşında (kuruluş tarihi 1825) genç bir eğitim kuruluşu olan Barbet'in okulu, kısa süre zarfında hızlı bir gelişim göstermiş ve Fransa'daki yüksek okullara öğrenci hazırlayan prestijli bir kurum haline gelmişti. Kurumsal anlamda 1860'ların ortalarına kadar popülaritesini devam ettiren bu okuldan oldukça memnun kalan Edhem, kendisinin Barbet'taki öğrenciliğinden yaklaşık otuz yıl sonra, 1860'ta, bu kez Ticaret Nazırı Edhem Paşa olarak, oğlu Osman Hamdi'yi Barbet okuluna emanet edecektir (Eldem, 2010: 84-87).

İlk kez Osmanlı'dan gelmiş olan Müslüman öğrencileri okulunda okutacak olan Barbet, Fransa ve Osmanlı açısından önem arz eden bu eğitim ve medeniyet projesine çok önem verdi. Nitekim Barbet, 1840 yılında yayımlanmış olduğu bir broşürde Osmanlı talebelerinin Fransa'da öğrenim görmelerinin özellikle Fransız Devletinin Osmanlı üzerindeki çıkarlarının devamı açısından ne kadar önemli olduğunu şu sözlerle dile getirmektedir:

“Paris'te eğitilen genç Türkler belki bir gün Bâbüâli'nin kurullarında yerlerini aldıklarında, eğitimlerinin ilk dönemlerini hatırlayacak ve dolayısıyla düşüncelerinde Fransa'nın lehinde bir hava oluşacaktır” (Barbet, 1840: 2).

Türk Modernleşme Tarihi'nde bir ilk olarak Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi olayı, Barbet gibi eğitimciler için aynı zamanda eğitim-öğretim kanalıyla açılan yeni bir pazar anlamına gelmekteydi. Bu ilk öğrencilerin başarılı olması; Osmanlı memleketinden bundan böyle başka öğrencilerin de gönderilmesinin önünü açacak ve serbest piyasa mantığı ile özel bir eğitim veren Barbet Okulunun öğrenci sayısını arttıracaktır. Kendi okuluna yönelik olarak Osmanlı padişahının ve devlet adamlarının (Özellikle Hüsrev Paşa ve Paris'te iki kez sefirlik yapan Mustafa Reşid Paşa'nın) teveccühünü kazanmaya çalışan Barbet'in bu amacına bir ölçüde ulaştığını söylemek mümkündür. Hüsrev Paşa, hem yeni öğrenciler, hem de taltif edici mektuplar göndermekle memnuniyetini göstermiştir. Dönemin Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa ise 1840 yılında Sultan Abdülmecit'ten Barbet'a, yaptığı hizmetlerden dolayı, bir iftihar nişanı verilmesini sağlamıştır.

Barbet, kendisine Hüsrev Paşa'dan, Mustafa Reşid Paşa'dan gönderilen mektuplara ve Sultanın verdiği iftihar nişanının kopyasına bir önceki dipnotta zikrettiğimiz broşüründe yer vermiştir (Barbet, 1840: 3-7). İftihar Nişanının verilmesinden kısa bir süre sonra, 15 Ocak 1841 tarihinde bu kez dördüncü rütbeden bir Mecidi Nişanı da Barbet'a verilmiştir. Ayrıca Hüsrev Paşa'nın Fransa'ya gönderdiği ilk öğrencilere ilaveten Barbet'in okuluna Reşid, Hafız Eyüp, Ali ve İbrahim adlarında yeni öğrenciler gönderilmiştir (HAT, 1422: 58137; C.MF., 51: 2521).

Öte yandan Avrupa'ya ilk kez öğrenci gönderilmesi olayının bütün sorumluluğunu üstlenen Serasker Hüsrev Paşa'nın Fransa'da, Barbet'in okulunda, öğrenim gören “evlatlarına” yazmış olduğu mektupların üzerinde durmak gerekir. Bu mektuplar, yaşlı Serasker Hüsrev Paşa'nın çağdaş eğitime ve tekniğe karşı ilgisini; gönderdiği talebelerin eğitimle elde edecekleri muhtemel sonuçlara karşı duyduğu heyecanı gözler önüne sermektedir. İlk olarak 4 Şubat 1832 tarihinde, ilk öğrencilerin gidişinden yaklaşık bir yıl sonra, gönderdiği mektupta çocuklara sıkı çalışmalarını; aksi halde, memlekete hiçbir şey

öğrenmeden döndükleri takdirde bunun hem kendisi hem de onlar için utanç verici olacağını belirtmiştir. Mektubun Fransız basınından alınmış ve İngilizceye çevrilmiş olan bir nüshası, 1830'lardan itibaren Osmanlı Toplumunu ile ciddi olarak ilgilenen Amerikan misyoner Board teşkilatının bülteninde yer almıştır.

Çocuklarının Barbet Okulunda geçen bir yıllık eğitimin ardından artık Fransızca öğrendiklerini düşünen Hüsrev Paşa, bu mektubu Fransızca yazdırmıştır. Söz konusu mektubun gönderiliş zamanı ile ilgili olarak Edhem Eldem'in bir makalesinde verilen tarih yanlışlıkla "4 Şubat 1831" olarak yazılmıştır. Bunu 4 Şubat 1832 olarak düzeltmek gerekmektedir. Zira 1831 yılı başlarında çocuklar, henüz Fransa'ya yeni varmışlardır. Dolayısıyla Fransızca bir mektubu okuyacak düzeyde değillerdir (Eldem, 2006: 51). Hüsrev Paşa, bu ilk mektuptan yaklaşık dört ay sonra, 15 Haziran 1832 tarihinde (Hicri 16 Muharrem 1248 tarihli) Edhem, Abdülatif, Ahmed, Hüseyin ve Mehmed Reşid adına gönderdiği bir başka mektup, Barbet Okulunun hocalarından biri (M. Lapiere) tarafından Fransız basınına dağıtıldı. Bu mektup ayrıca The Missionary Herald'da yayınlandı.

Hüsrev Paşa, bu mektubunda öğrencilerine şunları yazmaktadır:

"Evlatlarım, zannedersem benden haber almaktan ve tavsiyelerime kulak vermekten memnun olursunuz. Fransa'da eğitim görmeniz için sizleri gözlerimin önünde yetiştirdiğim bütün gençlerin arasından seçtiğimde, Müslüman gençliğinin eğitiminin bütün umutlarını sizlere emanet etmiş oldum. Devlet büyüklerimiz size bakarak benim örneğimi takip edip etmeyeceklerine ve çocuklarının geleceğini Avrupa'nın ilmine emanet edip etmeyeceklerine karar vereceklerdir. Sizler, birer model olacaksınız. Bu zor; ama şerefli bir görevdir. Sizler, Avrupa'nın teknik ve sanatının bir parçası olmaya karar vermiş olan bir milletin evlatlarıdır. Onlara (Avrupa'ya) milletimizin ne kadar zeki, yetenekli olduğunu göstererek hakkımızdaki ön yargılarını kırmalısınız" (The Missionary Herald, 1833: 347).

Hüsrev Paşa'nın yurtdışına öğrenci göndermekteki beklentilerini, Avrupa'nın gelişimine bakışını ve Osmanlı modernleşmesi hakkındaki görüşlerini ihtiva ettiği için alıntı yaptığımız bu mektup, Avrupa ve hatta Amerika'da yayımlanmış ilginç bir vesika olarak dikkat çekmiştir.

Göndermiş olduğu talebelerin başarılı bir biçimde Fransız eğitim sistemine adapte olduğuna ikna olan Hüsrev Paşa, Institution Barbet'in sahibi Barbet'a gönderdiği 26 Kasım 1832 tarihli teşekkür mektubunda ise, Fransız eğitimciye üstlendiği sorumluluktan dolayı şükranlarını sunmuş; bir kez daha Osmanlıların ilim ve irfandan nasiplerini almaktan aciz bir millet olduklarını iddia edenleri yalancı çıkarmanın ne denli şerefli bir görev olduğunu hatırlatmıştır (Eldem, 2006: 52).

Asıl amacı yüksek okullara giriş imtihanlarına öğrenci hazırlamak olan Barbet, Fransa'nın dışından gelen öğrencilere önce Fransız dilini esaslı bir biçimde öğretmek ve ardından da bu yabancı (étranger) öğrencileri yerli öğrenciler gibi yukarıda sözünü ettiğimiz imtihanlara hazırlamakla görevliydi. Dolayısıyla hem okulun eğitimci kadrosu ve hem de yabancı öğrenciler için normalin en az iki katı çalışmak gerekliydi. Edhem ve arkadaşları bu okulda yaklaşık dört yıl süren, disiplinli bir eğitimin sonucu olarak Fransız dilini ve kültürünü edindikten sonra yetenekleri doğrultusunda muhtelif mesleki yüksek okullara yönlendirildiler. Bu ilk Osmanlı öğrencilerinin tümünün Paris'in gözde yüksek öğrenim kurumlarına kabul edilmeleri Barbet'in vermiş olduğu hazırlık eğitiminin başarıya ulaştığının bir kanıtıdır.

Institution Barbet, yetiştirdiği talebelerin çoğunun daha sonraki yıllarda önemli mevkilere görevlere geldikleri, yaptıkları işlerle şöhret kazandıkları bir okul olarak tarihteki yerini almıştır. O talebelerden biri olan Edhem, Osmanlı'da sadrazamlığa kadar yükselmiştir. Edhem'in sınıf arkadaşı olan Ahmet, Barbet Okulundan sonra girdiği Denizcilik Okulu'ndan başarılı bir bahriye subayı olarak çıkmış ve Fransa ile Meksika -ve dolayısıyla İspanya- arasında yaşanan Saint Jean d'Ullua Savaşı'nda gösterdiği kahramanlıkla 1838'de Fransız Kralından Commandeur Nişanı'nı alan ilk Türk subayı olmuştur (Ubicini: 140). Onun bu dikkat çekici başarısı üzerine Osmanlı Devleti de yüzbaşı rütbesindeki Ahmet Ağa'ya iftihar nişanını vermiştir (İ. DH, 73: 3634).

Ancak bütün bunların içerisinde, bir dönem Barbet Okulu'nda okuyanlar arasında hiç şüphesiz ki en büyük şöhret Louis Pasteur'dur. Bu ismi zikretmemizin nedeni, kimi kaynaklarda Edhem Efendi'yle aralarında sınıf arkadaşlığı olduğu şeklindeki savlardır. Kuduz aşısını bulmakla dünya çapında şöhret kazanan Pasteur (1822-1895), Edhem'den birkaç yıl sonra, 1838'de Barbet Okulu'na girmiştir (Radot, 1900: 14). Burada aldığı kısa süreli eğitimin ardından Saint Louis Lisesi'ne girmiştir. Hatta mezun olduktan sonraki öğrenimi sırasında da Barbet Okulu'nda bir tür belletmen öğretmenlik de yapmıştır.

Edhem'in Barbet'teki öğrencilik dönemine çok yakın bir zamanda, ondan birkaç yıl sonra, Pasteur'un da bu okula kaydolması, bazı Türkçe kaynaklarda Edhem'le Pasteur'un sınıf arkadaşları oldukları şeklinde değerlendirilmiş; hatta bunun etrafında aralarında başarı konusunda rekabet yaşandığı şeklinde bir takım dayanaksız hikâyeler de uydurulmuştur (Es, 2009: 328; Avşaroğlu, 2001: 31-33; Karahan, 2010: 19). Hatta bu kaynaklarda Pasteur ve Edhem arasındaki rekabet sanki madencilik okulunda yaşanmış gibi gösterilmiştir ki, bu tamamen dayanaksız rivayetlerdir. Zira Pasteur, Paris Maden Okulunda hiç okumamıştır.

Barbet Okulunun meşhur mezunlarının son halkalarından biri olan Osman Hamdi Bey ise dikkat çekici bir ressam, arkeolog ve müzeci kimlikleriyle modernleşme tarihimizde iz bırakanlardandır. Konumuzun esas kahramanı olan Edhem Efendi'nin büyük oğlu olan Osman Hamdi'nin bizzat babası tarafından yıllar sonra (1860 yılında) Barbet'a kaydedilmesi bu okuldan ne kadar memnun olduğunun da kanıtıdır.

Sonuç olarak, İstanbul'dan Paris'e eğitime gönderilen dört Osmanlı öğrencisinden biri olan Edhem Efendi, 1831 yılının başlarından 1835 yılının yazına kadar Barbet Okulunda yatılı olarak okudu. Bu süre zarfında önce dil öğrenimi; ardından yüksek öğrenime geçmek için gerekli olan temel dersleri (Fen, Matematik, Geometri, Resim...gibi) aldı. Bu temel derslerin olgunluk sınavlarından (baccalauréat= bakalorya) yüksek dereceler alarak mezun oldu. Bu başarı, onun Paris'teki gözde bir yüksek okula girişini sağlayan en önemli etkidir. Barbet'tan mezun olan diğer üç arkadaş doğrudan askerî okullara kayıt yaparken, bir tek Edhem Efendi, sivil bir okul tercihi yaptı.

Edhem Efendi'nin Paris'teki İkinci Durağı: Madencilik Okulu (1835-1838)

Sanayi Devrimi'nin Avrupa'da giderek yaygınlaştığı ve madenlerin, özellikle de kömürün, enerji kaynağı olarak sanayide kullanılmaya başlandığı 1830'ların Avrupa'sında madencilik, maden mühendisleri yetiştirmek gibi hususlar önem kazanıyordu. Bu alanda giderek yükselen taleple birlikte madenciliğin artan önemiyetinin doğal bir sonucu olarak, madencilik okulları Avrupa'nın gözde eğitim kuruluşları haline gelmeye başladı. XIX. yüzyılın başlarında Avrupa'da en gözde meslek grupları arasında ilk sıralarda yer alan maden/jeoloji mühendislerini yetiştiren kurumların başında ise Paris'teki Madencilik Okulu (Ecole des Mines) gelmekte idi.

Genç bir Osmanlı talebesi olan Edhem Efendi'nin 26 Ekim 1835'te kayıt yaptırdığı Maden Okulu, 1783 yılında Paris'te kurulmuş bir yükseköğretim kurumudur. Bu okul günümüzde de "l'École Nationale Supérieure des Mines" adıyla bilimsel araştırma ve öğretim faaliyetlerini sürdürmektedir.

Fransızca'yı lâyıkı ile öğrenmiş; pozitif bilimlerde de sağlam bir temel edinmiş olan Edhem Efendi, Maden Okulu'nda dikkat çekici başarılar kazanarak, okulun en iyi öğrencilerinden birisi oldu. Edhem okulun "dâhili (interne)" öğrencilerinden farklı olarak "hârici (externe)" statüsünde eğitime devam ederek 12 Haziran 1836'da ikinci sınıfa, 26 Mayıs 1837'de ise son sınıf olan üçüncü sınıfa kabul edilmiştir.

Edhem Efendi'nin Barbet Okulunu bitirip de Maden Okulu'na başladığı yıllarda, 1834-1835 yıllarında, Osmanlı Devleti'nde, bu kez devletin resmi bir teşebbüsü olarak, Avrupa'ya – ilk sırada Fransa üzere- çok sayıda öğrenci gönderildi. Askeri teknik yüksek okullarda ileride öğretmen olmak ve nitelikli subaylar olarak orduda görevlendirilmek amacıyla, doğrudan devletin maddi desteği ile Paris, Viyana ve Londra'ya gönderilen bu gençler, bizzat Padişah II. Mahmud'un emri ile gönderildiler. Konuyla ilgili bazı kaynaklarda II. Mahmud Dönemi boyunca (1831-1839 arası) Avrupa'ya gönderilen talebe sayısı seksen beş olarak verilmiştir. Bunların otuz yedisi Fransa'ya gönderilmiştir

(Şişman, 1999: 965; Koçer, 1991: 39). Yine aynı dönemde (1834 yılı sonlarına doğru), Paris'e elçi olarak atanan Mustafa Reşid Bey de beraberinde Paris'te eğitim görmek üzere bazı gençler getirmişti ki; bunların en dikkat çekenlerinden Ahmet Vefik Efendi, Saint Louis Lisesine kaydettirildi (Pakalın, 1942: 47; Akün, 1989: 144).

Paris'e Osmanlı Devleti tarafından gönderilmekte olan bu yeni öğrencilere özellikle Fransızca öğrenimini geliştirmek konusunda yardımcı olmak; burada dördüncü yılını yaşayan tecrübeli Edhem Efendi'ye kalıyordu. Onun, geleceğin büyük devlet adamları olan Mustafa Reşid Paşa, Ahmet Vefik Paşa ile tanışıklığı Paris'teki bu yıllara dayanmaktadır. Öyle ki, Tanzimat Döneminde Edhem Efendi'nin devlet kademesinde yükselmesi, paşalık rütbesine yükselmesinde dönemin mimarı olan Mustafa Reşid Paşa'nın rolü büyüktür.

Avrupa'ya yeni gelen Osmanlı öğrencilerinin tamamının -Gayrimüslim Osmanlı çocukları da dahil- masraflarının bizzat devlet tarafından ödenmesi; öğrenci gönderme hususunda ilk teşebbüsün sahibi olan ve yıllardır öğrencilerin masraflarını kendi cebinden karşılayan Hüsrev Paşa'yı harekete geçirdi. Edhem Efendi'nin Maden Okulu'nda bulunduğu sıralarda Hüsrev Paşa, Paris'te yüksek öğrenim görmekte olan üç talebesinin (ki bunlar Edhem, Ahmed ve Abdülatif'tir) masraflarının bundan böyle devlet hazinesinden karşılanmasını talep etti. 23 Mayıs 1838 (Hicri 28 Safer 1254) tarihli belgede Paşa'nın söz konusu bu talebi şöyle özetlenmiştir:

“Reis-i Meclis-i Ahkâm-ı Adliye devletlu Hüsrev Paşa Hazretleri'nin mukademma tahsil-i fünûn etmek üzere Paris'e irsal etmiş oldukları bendegândan ikisi kesb-i malumât ile bu defa mümaileyhüma Dersaadet'e celb olunarak diğer üç nefer gereği gibi tahsil-i hüner etmeleri için biraz vakit daha ol tarafta tevkif kılınmış olduğu beyaniyle bunların saye-i şevket-vaye-i hazret-i şahanede yedi sekiz seneden beri masarifât-ı vakıaları müşarünileyh hazretleri tarafından rüyet olunmakta ise de, eltaf-ı seniyye-i hazret-i mülükane iktizasınca zikir olunan üç nefere şehri verilmekte olan 1400 frangın bundan böyle taraf-ı eşref-i cenâb-ı şehinşâhîden ihsan buyrulması...”(HAT, 694: 33474).

Eski mali ve idari gücünden uzaklaşmaya başlayan Hüsrev Paşa, göndermiş olduğu talebelerin mağdur olmaması ve tam anlamıyla devlet güvencesine kavuşturulmasını istiyordu. Yukarıda kısmen verilen bu belgede Paşa, eğitimlerinin ardından yurda dönmüş olan talebelerine de devlet kademesinde görev verilmesini talep etmektedir. Sonuçta, bu talep kabul edilmiş ve Maden Okulu'nun son sınıf öğrencisi Edhem Efendi ile diğer okullarda okuyan talebeler mağdur edilmemiştir. 1838 yılının Nisan ayından itibaren talebelerin bütün eğitim masrafları hazineден karşılanmıştır. Edhem Efendi'ye bundan böyle devlet hazinesinden aylık beş yüz frank civarında harçlık gönderilmiştir. Nitekim Edhem Efendi'nin sicil dosyasındaki belgede de bu gerçek: *“ba'dehu masârifi taraf-ı devletten verilerek...”* ifadesi ile belirtilmiştir(DH.SAİDd., 2: 218).

1835 Yılında başlayan ve üç yıl süren bir eğitimin ardından Edhem Efendi, 12 Temmuz 1838'de Paris Maden Okulu'ndan maden mühendisi olarak mezun oldu. Edhem Efendi'nin mezuniyet tarihi Adnan Şişman'ın eserinde yanlış bir biçimde İstanbul'a dönüş tarihi olarak, 1839 şeklinde, verilmiştir. Yazarın Edhem hakkında verdiği daha önemli bilgi yanlışlıkları ise *“yaptığı vazifeler ve eriştiği mertebeler”* başlığı altında yazılıdır. Bu bölümde Edhem'le hiçbir ilgisi olmayan; birkaç tıbbi eserin müellifi ve mütercimi olarak Edhem Efendi gösterilmiştir (Şişman, 2004: 113). Oysa ki, söz konusu bu eserlerin müellif ve mütercimi Edhem Pertev Efendi, aynı yüzyılda yaşamış başka bir kişidir (Kâhya: 250).

Edhem Efendi'nin Maden Okulundan mezuniyetine dair ilk olarak, II. Meşrutiyet Devri süreli yayınlarından Musavver Dairetül Maarif'te yer alan kısmen doğru; kısmen de yanlış bilgiler içeren bir anekdot, daha sonraları başta Mahmut Kemal İnal olmak üzere birçok kaynakta da tekrarlanmıştır. Konumuzla ilgili olan ve içerdiği detaylar bakımından kıymet atfettiğimiz bu anekdot yukarıda belirttiğimiz ilk kaynakta şu ifadelerle yer almıştır:

“Fransa'da sınıfının birincisi olarak ikmâl-i tahsile muvaffak olmuştur. Rivâyet edildiğine göre o tarihlerde İmparator III. Napolyon tarafından sınıf birincileri şerefine

huzur-i imparatoride bir ziyafet itası mutad olduğundan müşarünileyh şerefine de bir ziyafet keşîde kılınır. İmparator hitâm-ı taâmda ale'l-usûl birkaç kelime-i taltife serdeder. Edhem Paşa kıyam ederek gayet güzel bir nutuk iradı ile mukâbelede bulunur. Sonuna doğru Fransızca'da bir hata eder. Fakat sözünü bitirmeden bu hatasını hatırlar. Hitâmında kendisinin bir ecnebi olduğunu ve Fransızca lisân-ı mader-zadı olmadığı cihetle ettiği hatanın affını kemâl-i nezâketle imparatorundan temenni ve istirham eyler. İmparator pek mahzûz olarak -ben bunu bir ecnebi değil; bir Fransız için dahi affederim-demıştır” (Maarif: 858).

Bu rivayetin kaynağının belirtilmemiş olması nasıl önemli bir eksiklik ise; adı geçen dönemin Fransız imparatorunun isminin yanlışlıkla III. Napolyon olarak yazılması da büyük bir hatadır. Oysa Fransa'nın tarihine bakıldığında görülecektir ki; Fransa'da 1830 ihtilaline kadar X. Charles krallıkta idi. İhtilalin sonucunda ise I. Louis Philippe (Duc d'Orlean) kral olmuştur ve onun krallığı da 1848 yılına kadar sürmüştür. 1848 yılında cumhurbaşkanlığı seçilen Louis Napolyon'un kendisini (III. Napolyon) adıyla imparator ilan ettirmesi ise ancak 1852 yılındadır (Almanach, 1837: 1; Armaoğlu: 117). Dolayısıyla yukarıdaki anekdotta Maden Okulu'nun 1838 yılındaki mezuniyet törenine katılmakla bahsi geçen kişi III. Napolyon değil; olsa olsa Louis Philippe'dir.

Edhem Efendi'nin yukarıdaki kaynaklarda hikâyeleştirildiği gibi bir başarısının olup olmadığı konusunda belgelere müracaat edildiğinde ise görülmektedir ki; her ne kadar birinciliğine dair açık bir bilgi bulunmasa da yüksek notlarla dikkat çekici bir başarı yakaladığı söylenebilir. Gerek okulun arşiv kayıtları gerekse de sınıf arkadaşı Mösyö Daubréé'nin okulun bülteninde yazdıklarından çıkarılan sonuç Edhem'in yüksek başarısını teyit etmektedir.

O, Paris Maden Okulunun en başarılı öğrencileri arasına ismini yazdırmış bir Osmanlı talebesi olarak yerini almıştır. Çağdaş eğitim tarihimizde özel bir öneme sahip olan XIX. yüzyılda, Batılı bir yüksek öğrenim kurumunu lâıyıkı ile tamamlamış olan Edhem Efendi, modernleşme sürecindeki Osmanlı'da Avrupa'nın ilgili yükseköğrenim kurumundan diplomalı ilk maden/jeoloji mühendisidir.

Avrupa'da bu türden sivil okullarda teknik alanlarda ihtisas yapmış olan Osmanlı öğrencilerine -Edhem Efendi'nin mezuniyetini takip eden birkaç on yıl içerisinde bile- rastlamak pek mümkün değildir. Bu alanda Edhem Efendi örneğini takip eden istisnai bir Osmanlı talebesi olarak Derviş Efendi (1817-1882) dikkat çekmektedir. İleride “Kimyager Derviş Paşa” olarak şöhret bulacak olan bu zat, Mühendishâne talebesi iken, 1835 yılında Avrupa'ya tahsil yapmak için gönderilmiştir. İlk olarak İngiltere'ye gitmiş; ancak bir süre sonra Fransa'ya gelerek, tıpkı Edhem Efendi gibi Paris Madencilik Okulu olan Ecoles des Mines'te ihtisas yapmıştır (Artel, 1940: 498-501).

Osmanlı madenciliğinin gelişmesinde önemli hizmetleri görülecek olan genç Osmanlı mühendislerinden Edhem Efendi'nin daha memleketine dönmeden bu alanda bazı katkılarda bulunduğunu arşiv taraması sırasında elde edilen belgelerin tahlilinden çıkarmak mümkündür. Şöyle ki; 1838'de maden meclisinin de kurulmasıyla, bu alanda gelişme kaydetmek isteyen Osmanlı Devleti, yeni mezun Maden Mühendisi Edhem Efendi'nin vasıtasıyla Avrupa'dan maden numuneleri satın almıştır. Konunun uzmanı olarak Edhem Efendi, söz konusu numunelere ilaveten madencilikle ilgili bir takım asrî araç-gereçler ve kitaplar da satın almış ve İstanbul'a göndermiştir. Konuyla ilgili 7 Mart 1839 tarihli arşiv belgesinde belirtildiğine göre bu araçların toplam masarifi olan 1403 Frank tutarındaki polişe Paris Sefiri tarafından hükümete gönderilmiştir (HAT, 1238: 48162-U).

Mühendis Edhem Efendi'nin Avrupa'nın Muhtelif Maden Bölgelerindeki Stajı (1838- 1839)

Başarılı bir eğitimin ardından Paris Maden Okulu'ndan mezun olan Edhem Efendi, ülkesine hemen dönmek yerine bir müddet daha kalmayı tercih etti. Bu tercihin asıl nedeni ise; söz konusu okulda görmüş olduğu teorik-teknik eğitimin ardından Avrupa'nın maden bölgelerini bizzat ziyaret ederek; bir tür mesleki staj yapmaktı. Böylece bir maden mühendisi olarak; madencilik alanındaki en son gelişmeleri ve işleyişi yerinde görme imkânından faydalanacak, mesleği ile ilgili pratik yapma şansını kullanmış olacaktır. Teorik eğitimin ardından diplomasını alan bir öğrencinin bir dönem de staj

yapması Paris Maden Okulu'nun geleneğinde bir zorunluluktan aslında. Dolayısıyla mezuniyetin hemen sonrasında her aday mühendis gibi Edhem Efendi'nin de bu mecburi hizmeti yapması gerekiyordu.

Yaklaşık olarak altı aylık bir süreye tekabül eden mezuniyet sonrası staj dönemi, Maden Okulu'nun görevlendirdiği bir hocanın (üstad) gözetiminde yapılmakta idi. Bu stajın ardından hazırlanan ve okula sunulan raporun ardından başarılı olarak değerlendirilmiş olanların aday mühendislikleri kaldırılır ve mühendislik mesleğine asaleten kabul edilirdi.

Meslekî stajını yapmak ve gerçek bir mühendis olmak isteyen Edhem Efendi, okul idaresi kanalıyla, bir süre daha Avrupa'da kalmak için Osmanlı Hükümeti'nden izin istedi. Osmanlı Arşiv belgeleri arasında bulunan, biri Fransızca diğeri de onun Türkçe tercümesi –eklerde yer verdiğimiz- olan iki belge doğrudan konuyla ilgilidir (HAT, 661: 32260-F-G).

Edhem Efendi'nin üstâdı, ya da bir başka ifade ile danışman öğretmeni staj çalışması çerçevesinde hangi maden bölgelerini gezeceklerini ve bu buralarda tek tek ne kadar kalacaklarını belirtmiştir. Bir bakıma "staj programı" sayılabilecek bu çalışma takvimi, Bâbîâlî'nin bilgisine sunulmuştur. Buna göre, Belçika'nın başkenti Brüksel'de yirmi gün ve Lüksemburg'da on gün kaldıktan sonra Belçika-Lüksemburg-Almanya üçgeninde yoğunlaşan maden ocakları ziyaret edilecektir. Staj programının en son durağı ise Berlin olacaktır. Genç aday mühendis Edhem Efendi'nin danışmanı, staj programı için ön görülen toplam sürenin beş ay iki günlük bir süre olacağını belirtmiştir.

Sözü edilen iki belge dikkatle incelenirse; Edhem Efendi'nin sadece maden ocaklarını gezmekle yetinmediği, aynı zamanda Avrupa'nın birçok büyük şehrinde madencilik eğitimi veren okulları da incelediği anlaşılmaktadır. Böylece Sanayileşme devrinin ilk yoğun aşamasına girmiş olan Avrupa'da sanayileşmeyi sağlayan lokomotif enerji kaynağı durumundaki madenciliğin gelişimini yerinde inceleyen Edhem Efendi, bu alandaki en son teknolojik bilgilerle donatılıyordu.

Aslında Osmanlı Hükümeti, talebelerin Avrupa'da çok fazla kalmalarına taraftar değildi. Mehmet Ali Paşa krizinin yeniden yükseldiği ve bir savaşın kaçınılmaz hale geldiği 1839 yılı başlarında seraskerlikten Paris Sefareti'ne gelen yazıda "tekmil-i fûnûn ile kesb-i mahâret edenlerin", bir başka deyişle okulundan mezun olanların gerekli alanlarda istihdam olunmaları için derhal gönderilmeleri isteniyordu.

Hükümetinden gelen bu istek doğrultusunda hareket eden ve çoğu askerî eğitim görmüş olan talebeleri İstanbul'a gönderen Paris Sefiri Ahmet Fethi Paşa, yazdığı 27 Mart 1839 tarihli bir takrirden Edhem Efendi'nin mezuniyet sonrası eğitim durumundan kaynaklanan özel durumunu açıklayarak onun için ek süre istedi. Bu yazısında Edhem Efendi'nin Avrupa'nın muhtelif maden bölgelerine yapacağı eğitim gezisine ilişkin ayrıntılı bir izahat veren Paris Sefiri, bu gezi için 1750 Frank tutarında bir harcırah temin etmiştir (HAT, 1238: 48162-U).

Sonuçta, Bâbîâlî'nin izin vermesi üzerine 1839 yılının ilkbaharından başlayarak yaklaşık beş ay boyunca geçen zaman zarfında Edhem Efendi, stajını başarı ile tamamlayıp, danışmanının gözetiminde onunla birlikte Paris'e döndü. Sicil belgesindeki ifade ile söyleyecek olursak, "mühendislik ve sanayide tatbikatını müşâhede etmek üzere Avrupa'nın cihet-i muhtelifesinde seyahat" etmiş oldu. Ne var ki, Avrupa'da çok iyi eğitim görmüş Maden Mühendisi Edhem Efendi'yi Osmanlı İmparatorluğu gibi madenciliği birkaç yüzyıl öncesinden kalma ilkel ve devletçi metotlarla yapan bir memlekette nasıl bir görevin beklediği konusu kocaman bir soru işaretinden ibaretti. Osmanlı memleketinde madencilik konusunda eğitim veren veya bu alanda araştırmalar yapan tek bir kuruluş dahi yoktu (Tızlak, 1997: 10 v.d.).

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin başkentinden Avrupa'ya Müslüman kesimden öğrenci gönderilmesine yönelik ilk ciddi icraatlar ancak 1830'lardan itibaren yaşanmıştır. Bu modernleşme hamlesinin baş mimarı olan Sultan II. Mahmud, muhtemelen gelebilecek tepkilerden ötürü ilk olarak Serasker Hüsrev Paşa üzerinden böyle bir icraata yarı resmi yoldan başlamıştır. Bu ilk yarı-resmi girişim başarıya

ulaştıktan kısa bir süre sonra, bu kez doğrudan devlet kanalıyla, resmi yollardan daha kalabalık öğrenci kabileleri Avrupa'ya gönderilmiştir.

Makalemizin esas kahramanı olan Edhem Efendi, Hüsrev Paşa'nın konağındaki çocukların en zeki olanlarından biridir ve bu zekâsının ödülünü kendisi gibi zeki üç çocukla birlikte Paris'e eğitime gönderilmekle almıştır.

Edhem Efendi, -Mısır'daki benzer örnekleri saymazsak– Batı'da teknik eğitim diploması alan ilk Müslüman – Türk gençleri arasındadır. Çağdaş anlamda tarihimizin ilk jeoloji mühendislerinden biri sayılır. 1831 -1839 yılları arasında gördüğü sıkı bir eğitimin ardından başarıyla mezun olmuş ve ülkesine dönmüştür. Osmanlı modernleşmesinin en çarpık yönlerinden biri dünya standartlarında ileri öğrenim görmüş kişileri, yurda dönüşlerinde, yeteneklerine ve meslekî bilgilerine uygun istihdam edememesidir. Ayrıca modernleşme konusunda kararlı ve devamlı bir devlet politikasının bulunmayışı Edhem Efendi eğitimi, donanımlı gençlerin bilgi ve yeteneklerini devlet yararı için kullanma imkânlarını kısıtlamıştır.

Edhem Efendi, yurda dönüşünden kısa bir süre sonra siyasi ve askerî pozisyonlarda görevlendirilmiştir. Bu alanlarda herhangi bir ihtisası olmadığından ön plana çıkamamıştır. Osmanlı Devleti'nin birçok bakımdan modernleşme çağı olan Tanzimat Dönemi'nin başlarında İstanbul'a dönen Edhem Efendi ve diğer arkadaşlarının, yukarıda belirtilen olumsuzluklara rağmen, yine de Osmanlı Devlet yönetiminin modernleşmesine kısmi de olsa katkılar sağladıkları aşikâr bir gerçektir.

Nitekim -her ne kadar çalışmamızın kapsamı dışında olduğundan dolayı işleyemesek de- Edhem Efendi, Sultan Abdülmecid'in mabeyninde danışmanlık yapacak ve paşalık mertebesine erişecektir. Ondan sonraki dönemlerde de Tanzimat'ın neredeyse bütün üst kurullarında yer alacak, birçok nazırlığa getirilecek ve en nihayetinde 1877'de Sultan Abdülhamid'in sadrazamı olacaktır. 1893'te vefat edene dek, padişah tarafından sözü dinlenen, önemsenen bir devlet adamı vasfını koruyacaktır.

KAYNAKÇA

Arşivler ve diğer Resmî Yayınlar

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi

Cevdet Askeriye (C.AS..)

Cevdet Maarif (C. MF.)

Dahiliye Sicill-i Ahval İdare-i Umumiyesi (DH SAİDd...)

Hatt-ı Hümayun Tasnifi (HAT)

İrade Dahiliye (İ. DH.)

İrade Hariciye (İ. HR.)

Archives de l'École des Mines, Registre des élèves, 178, Paris.

Düstûr, Birinci Tertip, c.1-6, Matbaa-i Âmire, Dersaadet, 1289.

Almanach Royal Et National, Paris, 1837.

The Missionary Herald, Vol.XXIX, No:9, Boston, September 1833.

Sürelî Yayınlar

Ceride-i Havâdis

Takvim-i Vekâyi

İkdâm

Kitaplar ve Makale ve Tezler

Akün, Ö. F., (1989), "Ahmed Vefik Paşa", *DİA*, c.2, İstanbul.

- Armaoğlu, F., (1997), XIX. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914), TTK yay., Ankara.
- Artel, T., (1940) "Tanzimattan Cumhuriyete Kadar Türkiye'de Kimya Tedrisatının Geçirdiği Safhalara Dair Notlar", *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul.
- Avşaroğlu, N., (Aralık, 2001) "Meslek mi? Tutku mu?", *Madencilik Bülteni*, S. 62.
- Barbet, J. F., (1840), *Renseignements sur l'importance donnée par le Gouvernement Turc à l'éducation des Jeunes Musulmans élevés en France*, Paris.
- Çelik, Y., (2005), *Hüsrev Mehmet Paşa'nın Siyasi Hayatı ve Askeri Faaliyetleri (1756-1855)*, (Yayımlanmamış Dr Tezi), İÜ SBE, İstanbul.
- Daubrée, G. A., (07.1893), "Nécrologie Edhem Pacha", *Association Amicale des élèves de l'école Nationale Supérieure des Mines, Bulletin Mensuel*, n.7.
- Debidour, A., "Edhem Pacha", *La Grande Encyclopedie*, Tome: 15.
- De Kay, J.E., (2009), *1831-1832 Türkiye'sinden Görünümler*, çev. Serpil Atamaz Hazar, ODTÜ Yay., Ankara.
- Dursun, A. H., (Ekim 1995), "19. Yüzyılda Adam Yetiştirmede Hâneğî- Himâye Usûlü" *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, Yıl:25, S.4.
- Eldem, E., (Ekim 2006), "Fransa'ya Eğitime Gönderilen Sadrazam İbrahim Edhem", *Popüler Tarih*, s. 74.
- , (2010), *Osman Hamdi Bey Sözlüğü*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., İstanbul.
- Es, H. F., (2009), *Tanımadığımız Meşhurlar*, (Haz.) Selçuk Karakılıç, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Esad, M. E., (2000), *Vak'ânüvis Es'ad Efendi Tarihi*, nşr. Ziya Yılmaz, OSAV yay., İstanbul.
- Eyice, S., (1956), "Bir Fransız Gizli Ajanı Amedée Jaubert", *Türk Yurdu*, s. 255- 256, İstanbul.
- , (2001), "Pierre Amédée Jaubert", *TDVİA*, c.23, İstanbul.
- Findley, C. V., (1996), *Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, çev. Gül Çağalı Güven, TVYY, İstanbul.
- İnal, İ. M. K., (1957), *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, 2. bs., IV. Cüz, Maarif Basımevi, İstanbul.
- İnalçık, H., (1979), "Khosrew Pasha", *Encyclopedia Islam*, (New Edition), Leiden, v. 5
- , (1997), "Hüsrev Paşa", *İslam Ansiklopedisi*, c. V, MEB, Eskişehir.
- , (1999), "Hüsrev Paşa", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, c.19, İstanbul.
- Jaubert, P.A. (1835) "Constantinople en 1830", *Journal Asiatique*, Janvier, s.55-69; Février, s.137-151, Paris.
- Kahya, E., Kahya, "Fransa'da ihtisas yapmış olan Türk hekimlerinden bazıları", *AÜDTCF*, c.31, S.1-2.
- Karahan, A. (2010), *Edhem Paşa Konağı: Rekonstrüksiyon Projesi ve İrdelenmesi*, İTÜ FBE (Yayımlanmamış YL Tezi), İstanbul.
- Koçer, H. A., (1991), *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, MEB Yayınları, İstanbul.
- Kuran, E., (1986), "İbrahim Edhem Pasha", *EI*, v. III, p.993, Leiden.
- Lewis, B., (2000), *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Metin Kıratlı, TTK Basımevi, Ankara.
- Lutfi, A., (1999), *Vakanüvis Ahmet Lutfi Efendi Tarihi*, Haz. Ahmet Hezarfen, Yapı Kredi Yay., İstanbul.
- Memduh, M. P., (1328), *Evsât-ı Südür*, İzmir Vilayet Matbaası, İzmir.
- Ortaylı, İ., (2004), *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yay., 17.bs., İstanbul.
- Pakalın, M. Z., (1942) *Son Sadrazamlar ve Başvekiller*, c.2, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul.
- Radot, R. V., (1900), *La Vie de Pasteur*, Paris.

Sakaoğlu, N., (2008), *Bu Mülkün Kadın Sultanları*, 4.bs., Oğlak Yayınları, İstanbul.

Seyitdanlıoğlu, M., (1999), *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, 2.bs., TTK Yay., Ankara.

Sezer, H., (2001), "Tanzimat Döneminde Avrupa Şehirlerine Gönderilen Öğrenciler", *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim, Milletlerarası Kongresi, (İstanbul, 12-15 Nisan 1999), Tebliğler*, Derleyen, Hidayet Yavuz Nuhoğlu, İstanbul.

Süreyya, M., (1996), *Sicil-i Osmani*, 6 cilt, Haz. Nuri AKBAYAR, İstanbul.

Şişman, A., (1999), "XIX.yüzyılda Avrupa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri", *XII. TTK Bildirileri Kitabı*, c.3, Ankara.

---, (2004), *Tanzimat Döneminde Fransa'ya gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876)*, TTK Yay., Ankara.

Tayyazade, A., *Tarih-i Ata*, 4 cild.

Tızlak, F., (1997), *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik (1775-1850)*, TTK Yay., Ankara.

Vapereau, G.,(1865), *Dictionnaire Universel des Contemporains Contenant Toutes, les Personnes Notables de la France et des pays étrangers*, c.1, Hachete et Cie, Paris.

Ubicini, J.A. *1855'de Türkiye*, 1. cilt, çev. Ayda Düz, Tercüman 1001 Temel Eser Yayınları, No:98.

Zürcher, E. J.,(2000), *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, çev. Yasemin Saner Gönen, İletişim yay., 7.bs., İstanbul.

Elektronik Kaynaklar

<http://correspondancefamiliale.ehess.fr/document.php?id=5206> (30.04.2011).

<http://www.mines-paristech.fr/Ecole/Histoire/> (04.10.2014).

EKLER

Ek.1. Avrupa'ya tahsil için gönderilen ilk talebe-i Osmaniye (*İkdam*, Nu:6154, 10 Nisan 1914)

Ek.2. Edhem Efendi'nin Avrupa'daki Maden Bölgelerinde Yapacağı Staj Çalışmasına İlişkin Belge (BOA, HAT 661/32260-F).

ادھم افندی نے اپنے لئے اولادہ بروکس نام شہر، بکری کونہ قدر اقامت و بعدہ لوکسیندو غزیمتہ اورادہ رضی
اسنادی طرفہ نہ ویریلوہ تعینامہ نہک نرجمہ سیدر

بلجیقا پای تختی اولادہ بروکس نام شہر، بکری کونہ قدر اقامت و بعدہ لوکسیندو غزیمتہ اورادہ رضی
اونہ کونہ قدر اقامت ابرجکدر وکد مذکورہ مابانی قرینسی قولونیا نام شہرک غزیمت ابرجک اشبو
ادج شہرک معدندی کثرت اوزج اولسی حسبہ بونلور الہی کونہ قدر اقامت لازمہ رند بعدہ ہس القنرال
نام ولایتہ کیدوب وانڈہ رضی و سھانیا داخلہ اولادہ مانس۔ ترہ غزیمتہ اونوز کونہ قدر اقامتہ صکرہ
ماخذ سیدرع نام شہرک دارہ رنہ کذلک اورادہ رضی اونوز کونہ اقامت ابرجکدر وانڈہ رضی مانس قدر اقامتہ
داخلہ لھال نام شہرک غزیمت ابرجک اونوز کونہ اقامتہ صکرہ پریہ جاننہ کبرجکدر بوسدترج مور ابرجک
الوامہ ویرویہ یا شہرلرنج سیدر و سھانیا مدقی بسج ماہ و ایکی کونہ دیمک اولور

TEKNOLOJİ, YENİLİK VE GÜÇ: KURUMSAL İKTİSAT ÖZEL BİR İNCELEME*

Technology, Innovation and Power: A Study on Institutional Economics

Dr. Öğr. Üyesi Adem Levent

ORCID: 0000-0002-1683-6107/Muş Alparslan Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 15 Mart 2019

Düzeltilme tarihi: 08 Mayıs 2019

Kabul tarihi: 27 Mayıs 2019

Anahtar Kelimeler: Kapitalizm, Yenilik, Güç, Schumpeter, Galbraith.

ÖZ

20. yüzyıl boyunca kurumsal iktisat bağlamında teknoloji, yenilik, güç, kapitalizm ve evrim temaları özellikle Joseph A. Schumpeter ve John Kenneth Galbraith gibi iktisatçıların çalışmalarında yoğun bir şekilde görünmüştür. Schumpeter, yaratıcı yıkım ve gelişme kavramları ile kapitalizmin ve tarihin yeniliğini dikkate alan bir teori geliştirmiştir. Teorisinin temel öznesi ise girişimci. Schumpeter'in girişimci teorisi ve yenilikçi kapitalizm düşüncesini 20. yüzyılda devam ettiren en önemli sosyal bilimcilerden biri Galbraith'tir. Galbraith söz konusu devamlılığı modern şirket ve teknolojiyle açıklamaları birbiriyle gayet uyumluken bu sistemin geleceğine yönelik analiz farkları dikkat çekmektedir. Schumpeter endüstriyel düzenin muhaliflerini, yine bu sistemin içinden çıkagelen entelektüeller olarak gösterirken Galbraith'in düşüncesindeki teknoloji üyeleri ise, düzeni tahkim eden en önemli sosyal sınıftır. Kapitalist sistemde entelektüeller ve teknoloji üyeleri üstlenmiş oldukları roller bakımından karşıt konumdadırlar. Bu bakımdan Schumpeter

ABSTRACT

Throughout the twentieth century, the themes of technology, innovation, power, capitalism, and evolution in the context of institutional economics were particularly visible in the work of economists such as Joseph A. Schumpeter and John Kenneth Galbraith. Schumpeter has developed a theory that takes into account the concepts of creative destruction and development and the innovation of capitalism and history. The basic subject of his theory is entrepreneur. Galbraith is one of the most important social scientists who continued the idea of Schumpeter's entrepreneurial theory and innovative capitalism in the 20th century. Galbraith made this continuity with modern company and technostructure analysis. Schumpeter and Galbraith's explanation of the dynamism of industrial order with the idea of innovation is quite compatible with each other, while the analysis differences in the future of this system are remarkable. While Schumpeter portrays the opponents of industrial order as intellectuals who emerge from this system, the members of the technostructure in Galbraith's mind are the most important social class that opposes the order. In the capitalist system, intellectuals and the members of technostructure are opposed to the roles they have undertaken. In this respect, Schumpeter and Galbraith are in contradiction to the future of capitalism.

ARTICLE INFO

Article history:

Received 15 March 2018

Received in revised form 08 May 2019

Accepted 27 May 2019

Keywords: Capitalism, Innovation, Power, Schumpeter, Galbraith..

* Bu çalışma, 2016 yılında ODTÜ'de VIII. Ulusal Sosyoloji Kongresi'nde sunulan "John Kenneth Galbraith, Entelektüeller ve Kapitalizmin Geleceği" başlıklı bildirden bazı değişiklikler ve yeni ilaveler yapılarak elde edilmiştir.

Sorumlu yazar/Corresponding author.

e-posta: a.levent@alparslan.edu.tr.

Giriş

İktisat disiplini içerisinde teknoloji, yenilik, güç, evrim ve kapitalizm ilişkisi genellikle kurumsal iktisat geleneğinde incelenmektedir. Amerikan merkezli bir iktisadi düşünce okulu olan kurumsal iktisat Thorstein B. Veblen'in çalışmalarıyla başlamış, John R. Commons, Wesley Mitchell, Clarence Ayres, Allan Gruchy, Wendell Gordon, Marc Tool, Warren Samuels gibi iktisatçıların katkılarıyla devam etmiştir (Rutherford, 1994: 1). 20. yüzyıl boyunca inişli çıkışlı bir tarihe sahip olan kurumsal iktisat teknoloji, yenilik, güç, kapitalizm ve evrim temaları ile bu temaları işleyen belli başlı iktisat teorisyenleriyle entelektüel tartışmalarda her zaman dikkat çeken bir okul olmuştur. 1970'li yıllardan sonra yeni kurumsal iktisadın da gelişmesiyle kurumsal iktisat ve kurumsal iktisadın kapitalist sistem içerisinde işlediği temalar neredeyse bütün sosyal bilimlerde yaygınlaşmıştır. Ancak 20. yüzyıl boyunca kurumsal iktisat bağlamında teknoloji, yenilik, güç, kapitalizm ve evrim temaları özellikle Joseph A. Schumpeter ve John Kenneth Galbraith gibi iktisatçıların çalışmalarında yoğun bir şekilde görünmüştür.¹ Her ikisi de meslekten iktisatçı olmalarına karşın çalışmalarıyla iktisat disiplinini aşip sosyoloji disiplinine, hatta daha spesifik olarak iktisat ve sosyoloji sınırlarında bir alt disiplin sayılan iktisat sosyolojisine katkı sunmuşlardır. Schumpeter ve Galbraith, kapitalizmi ve iktisat disiplinini güç, teknoloji, yenilik ve evrim bağlamında eleştirel açıdan yorumlamışlardır. Weberci anlamda medeniyeti anlamının anahtarı sayılan iktisat sosyolojisi (Sunar, 2012) modern zamanların ruhunu yakalamak isteyen her iki düşünürü de yardımcı olmuştur. Genel hatlarıyla iktisat sosyolojisinde üç ana gelenek bulunmaktadır. Birincisi, 1890 ve 1930'lu yıllar arasında etkili olan Alman sosyoloji geleneğidir. İkincisi, yine 1890 ve 1930'lu yıllarda etkili olan Fransız sosyo-ekonomi geleneğidir. Üçüncüsü ise, 1950'lerde görünen Amerikan toplum ve ekonomi geleneğidir. Ancak söz konusu üç gelenek dışında bir iktisadi düşünce okulu olarak kurumsal iktisat içinden Schumpeter ve Galbraith, iktisat sosyolojisine hatırı sayılır katkılarda bulunmuşlardır (Swedberg, 1991).

Schumpeter ve Galbraith'in ilgili iktisat sosyolojisinin Alman düşüncesinde gelişen içsel ilişkiler doktrini çerçevesinde anlam bulunduğu söylenebilir.² İçsel ilişkiler doktrini, Hegel kadar Kant'ın belli başlı felsefi varisleri Johann Fichte ve Friedrich Schelling'i de etkilemiştir. Bu doktrine göre mevcut olan her şey birbiri ile sıkı bir ilişki içerisinde. Bir ilişki içerisindeki iki varlık, ilişkinin değiştirilmesi ile birlikte değişir. Evrendeki her şey diğer şeylerle ilişki halindedir. Söz konusu içsel ilişkiler doktrininin bilim açısından son derece önemli sonuçları vardır. Her şey birbiriyle ilişki içerisinde olduğuna göre, herhangi bir şeyle ilgili bütün bilgiye ulaşabilmek, her şey hakkında bilgi sahibi olmayı gerektirecektir. Oysa modern bir bilim olan iktisadın takip ettiği metot teori ve modelleri kullanarak yol almaktır. İçsel ilişkiler doktrinine göre iktisadın söz konusu metodu geçersizdir. Bunun yerine iktisatçının elinden geldiğince iktisatla ilgili her şeyi içerecek tümel bir resme ulaşması gereklidir. İktisadın toplumla ilgili diğer disiplinlerden kesin çizgilerle ayrılması ve tarih, siyaset bilimi, ahlak vb. ile birlikte çalışması gerekir (Gordon, 2000: 4-5). Bu bakımdan hem Schumpeter hem de Galbraith içsel ilişkiler teorisine dayanarak geliştirdikleri iktisat sosyolojisi çerçevesinde güç, teknoloji, yenilik ve evrim arasında ilişkiler kurarak 19. yüzyıl kapitalizmi ile 20. yüzyıl kapitalizmini mukayeseli olarak yorumlamışlardır.

Bu çalışmada Schumpeter ve Galbraith'in kapitalizmin gelişimine dair düşüncelerini yorumlamaya çalışarak içinde yaşadığımız endüstriyel dünyanın seyrini anlamayı olanaklı kılma çabası mevcuttur. Çalışmanın ilk kısmında Schumpeter'in düşünceleri yenilikçi kapitalizm temelinde analiz edilecektir. Daha sonra Galbraith'in düşüncelerine teknostrüktür bağlamında değinilecektir. Devamında her iki düşünürün düşünceleri mukayese edilecek ve sonuç kısmında ikilinin eleştirel

¹ Schumpeter'in kurumsal iktisat içerisinde ele alınması tartışmalı olmasına karşın bu çalışmada Schumpeter kurumsal iktisatçı olarak ele alınacaktır. Böyle bir tercihte Eyüp Özveren'in (2007: 19) Schumpeter'i kurumsal iktisatçı olarak değerlendirmesinin payı büyüktür. Öte yandan Galbraith, literatürde hem kurumsal iktisatçı hem de post Keynesyen iktisatçı olarak bilinmektedir (Dunn and Pressman, 2005).

² Schumpeter'in Alman düşüncesiyle teması doğrudan olmakla beraber (Shionoya, 2004: 335; Reinert and Reinert, 2006) Galbraith için aynı şeyi söylemek zordur. Ancak yine de Galbraith ile Alman düşüncesi ilişkisi, Galbraith'in kurumsal iktisatçı olması nedeniyle kurumsal iktisat ve Alman tarihçi okulu bağlantısı üzerinden kurulabilir.

düşüncelerinin endüstriyel düzen olarak kapitalizmi aşacak düzeyde bir imkân sunup sunmadığı tartışılacaktır. Ancak çalışmanın ikilinin bütün düşüncelerini kuşattığını söylemek mümkün değildir. İkilinin sadece kapitalizm bağlamında güç, teknoloji, yenilik ve evrim etrafındaki düşünceleri irdelenecektir.

Joseph A. Schumpeter ve Kapitalizmin Dinamik Yönü

Joseph A. Schumpeter, yaratılan yenilikler sonucu ortaya çıkan sürekli kesintiler biçiminde kavranan tarih anlayışının en tutkulu savunucularından birisidir. 'Yaratıcı yıkım' ve 'gelişme' kavramları ile kapitalizmin ve tarihin yeniliğini dikkate alan bir teori geliştirmiştir. Schumpeter'e göre ekonomik sistemde bir normdan bir diğerine geçiş ile tanımlanan gelişme/evrim gerçekleşmektedir. Bu bağlamda Schumpeter için gelişme/evrim yeniliği içermesine karşın aynı zamanda belirsizlikte barındırmaktadır. Kapitalist girişim ile teknolojik ilerleme bir ve aynı şeydir (Özel, 2013: 146, 212-213). Schumpeter'in düşüncesinde paradoksal bir terim olan 'yaratıcı yıkım' ekonomik gelişmede yeniliğin işlevlerini gösterir. Terim bir oksimorondur ve paradoksal bir görünüme sahiptir. Ancak yenilik yeni bir yaşam biçimi yaratır ve eskisini yıkar, ikisi aynı yönde değildir. Yaratıcı yıkım kavramı piyasa ve rekabet hakkında statik ve dinamik olmak üzere ikili çatışma perspektifi sunar. Bu tez, kapitalizmin çöküşünü kendi başarılarının sonucuna bağlar. Paradoksun püf noktası iktisat sosyolojisi çerçevesinde ekonomik ve ekonomik olmayan alanların etkileşimidir. Bu da kapsamlı bir medeniyet olarak kapitalist sistemin sosyal, politik ve kültürel durumlar içermesidir. İlgili bağlamda Schumpeter'in zihin ve topluma üç katmanlı ve iki yapılı bir yaklaşımı vardır. Söz konusu yaklaşım bazen ekonomik istatistik ve ekonomik dinamik, bazen ekonomik dinamik ve iktisat sosyoloji, bazen de zihin ve toplum gibi katmanlar arasındaki boşluk olarak görünür (Shionoya, 2004: 345).

İlerleme ve gelişmenin motor gücü yeniliktir. Yeniliğin itici etkileri, kapitalist girişimci ve teknolojik ilerleme ile sağlanmaktadır. Schumpeter'e göre yenilikçi kapitalizm, kendini tehdit eden eleştiriyi de teşvik etmektedir. Kapitalist süreç, davranışları ve düşünceleri rasyonalize eder. Böyle yaparak her türden metafizik inanç, mistik ve romantik düşünceler aklımızı kovalar. Böylesi bir rasyonalitenin yarattığı eleştirel düşünce tarzı hiçbir sınır tanımaz ve bütün kurumları, bütün kabul edilmiş gelenek ve görenekleri, bütün otoriteyi karşısına alır. Bu süreç entelektüelin ortaya çıkmasıyla son noktaya ulaşır. Entelektüel hem bir eleştirmen hem bir ütopyacıdır. Kapitalist rasyonalizmin ürünü olan entelektüel sisteme sırtını döner ve toplumun geri kalanına hayal kırıklığı aşılar. Kapitalist sistem, sadece içerden değil, aynı zamanda dışarıdan da tehdit almaktadır. Girişimcinin yerine yönetici geçmiştir ve bu yöneticilik, teknik düzeyde uzmanların işi haline gelince yenilik rutinleşmiştir. Bu nedenle iktisadi süreç, insansızlaşma ve otomatikleşme yolundadır (Bell, 2013: 109-110). Bu bağlamda Schumpeter'in ispatlamaya çalıştığı tez; kapitalizmin, ekonomik durgunluk yerine kendi başarısının sosyal kurumlarını çürütmesi ve bu şekilde kaçınılmaz bir halde kendini yıkacak şartları hazırlamasıdır. Bu yaratıcı yıkım gelişimi kapitalizmin esas temelidir. İster istemez her kapitalist girişimci er geç bu gelişime uymak zorundadır (Schumpeter, 1966: 92).

Schumpeter için gelecek, girişimcinin omuzlarındadır. Girişimcilik teorisinde Schumpeter, Marx ve Keynes'e karşı çıkar. Marx'a göre iktisadi büyüme, sürekli yeni pazarlar arayan sermaye birikiminin sonucudur. Keynes, tasarruf arzusunun aşırı bir hale geldiğini ve devlet müdahalesinin olmaması durumunda efektif talebin azaldığını görmüştür. Schumpeter, kronik aşırı tasarrufun teorik temellerini reddetmiştir. Marx'a ve Keynes'e verdiği cevap, tarihsel temellere dayanmaktadır. Schumpeter için sanayi büyümesi sermayenin 'itmesiyle' değil, girişimcinin 'çekmesiyle' ortaya çıkar (Bell, 2013: 108).

Schumpeter özellikle yenilik üzerine yoğunlaşmıştır. Yeniliği, ilerleme ve gelişme/evrim kavramlarıyla açıklamıştır. İlerleme ve gelişme için ilk şart girişimci iken ikinci şart teknolojik ilerlemedir. Ve iki gelişme Schumpeter'de 'yaratıcı yıkım' kavramı olarak ortaya çıkar. Bu kavram, kapitalizmi anlama noktasında hayati konumdadır. Kapitalizm kendine has özelliği yüzünden ekonomik bir değişim metodu veya tipidir ve durgun bir durum göstermez. Yaratıcı yıkım kavramı, iki çatışmalı durumu içerir. Çatışma farklı sınıflar arasında değil; girişimci ve statüko arasındadır (Schumpeter, 1966: 118-119; Audretsch, 2015: 199).

Kısacası Schumpeter girişimci kapitalizmin yorumlayıcısıdır. Büyük ölçekli gelişmelerin ve bürokratikleşmenin eski tip girişimci tipini zayıflattığını görmüş ve yenilik üzerine yoğunlaşmıştır. Üreticilerin ekonomik değişimin öncülerini olacağını sezmiştir. Fakat bu sezgisini Galbraith gibi detaylandırıp tüketicilerin yönlendirilmesi ve şirket planlaması boyutlarına taşıyamamıştır. Sadece bireyci kapitalist medeniyetin modern şirket burjuvazisiyle (Galbraith'in terminolojisindeki teknostrüktürle) çürüdüğünü öngörmüştür (Hession, 1972: 202). Bu bağlamda Galbraith'in şirket analizi, Schumpeter'in girişimci ve yenilikçi kapitalizm teorisini tamamlayan vaziyettir.

John Kenneth Galbraith ve Modern Şirket Analizi

Schumpeter'in girişimci teorisi ve yenilikçi kapitalizm düşüncesini 20. yüzyılda devam ettiren en önemli sosyal bilimcilerden biri John Kenneth Galbraith olmuştur. Galbraith söz konusu devamlılığı güç, teknoloji, şirketler (kurumlar) ve teknostrüktür analizi bağlamında ifade etmiştir. Galbraith'a göre (1988) İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde ekonominin doğası köklü bir şekilde değişmiştir. Artık modern endüstriyel toplumda ekonomi ikili bir karakter gösterir. Modern ekonomi bir tarafta *planlı sistem* ve diğer tarafta ise *piyasa sisteminden* oluşmaktadır. Birkaç büyük şirketten oluşan planlı sistemin müstesna özelliği, kompleks bir organizasyon olmasıdır. Piyasa sisteminin ayırt edici özelliği ise hala bireylerin ve girişimcilerin bu sistemde baskın rolünün bulunmasıdır. Planlı sistem, iki bin büyük şirketin bir araya gelmesiyle oluşmaktadır. General Motors, Ford, General Electric, IBM ve General Dynamics bu dev şirketlere örnek olarak gösterilebilir. Piyasa sistemi ise, on veya on iki milyon küçük şirketten oluşmaktadır. Servis hizmetleri, küçük perakendeciler, zanaatçılar, küçük imalatçılar, sanatçılar ve avukatlar gibi meslek grupları piyasa sistemini oluşturmaktadır (Galbraith, 1977: 192).

Galbraith'a göre piyasa sisteminin küçük ve bireysel şirketlere dayanmasının dört nedeni bulunmaktadır. Birincisi, standardize edilmemiş görevlerin ve coğrafi olarak yayılmış aktivitelerin bir organizasyon içinde yapılmasının zorluğudur. Coğrafi yayılma iş gücü denetimini güçleştirmektedir. İkincisi, avukatlık ve psikiyatri gibi işlerin bireysel hizmet çerçevesinde yapılmasıdır. Üçüncüsü, organizasyon yapısı bir takım uyumunu gerektirirken sanatçı organizasyona uymayan bireysel bir işçilik göstermektedir. Sonuncusu ise, organizasyon bir kural içinde çalışmayı öngörürken bireysel girişime dayanan şirketler, aile ve yakın çevreye istihdam sağlayan kuruluşlara dönebilmektedir (Galbraith, 1972a: 117-118).

Planlı sistemin oluşmasıyla beraber endüstri devrimi sırasındaki girişimci ve bireyci özellikleri ile bilinen kapitalizm, çağdaş dönemde değişim geçirerek yönetsel kapitalizme dönüşmüştür. Büyük girişimcinin yenilikçi gücü yerini büyük şirketlere bırakmıştır. 20. yüzyılda ekonomiyi büyük şirketler domine etmektedir. Planlı sistemde girişimcinin rolü hafiflemiş ve teknostrüktürün rolü artmıştır. Galbraith, teknolojinin değişim gücünün kurumlar üzerindeki etkilerinin gelişimini rasyonalize etmektedir. Ona göre kapitalist malvarlığındaki formuyla mülkiyet, modern endüstride üretim faktörlerinden en önemlisi olmaktan çıkmıştır. Modern şirketin gelişimiyle mülkiyetin önemi azalmıştır. Galbraith'in *Yeni Sanayi Devleti'nde (The New Industrial State)* mülkiyetin yerini teknik ve uzmanlık isteyen bilgi ile modern teknoloji almıştır. Modern teknolojinin sürükleyicisi uzmanlar sınıfı olan teknostrüktürdür (Leathers, 1971). Galbraith'a göre İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde kapitalizmi anlamının en iyi yolu, modern şirketi ve özellikle de modern şirketin yönetim yapısı olan teknostrüktürü analiz etmekten geçmektedir. Bu durumda modern endüstriyel sistemin önemli bir yanını oluşturan planlı sistemin analiz edilmesini gerektirir. İlgili planlı sistem, yönetsel kapitalizme tekabül etmektedir. Yönetsel kapitalizm, kapitalizmin, şirketler yoluyla planlamanın yapıldığı ve kararların yöneticiler sınıfı yani teknostrüktür tarafından alındığı bir biçimdir. 20. yüzyıl yönetsel kapitalizmin yüzyıldır (Galbraith, 1988).

Alfred Chandler'e göre de özellikle Amerika'da 19. yüzyılın sonundan başlamak üzere 20. yüzyılın başında yeni bir kapitalizm tipi doğmuştur. Bu kapitalizm tipinde, mal ve hizmetlerin üretim ve dağıtımına ilgili temel kararları alma yönünden, ücretli yöneticiler şirket sahiplerinden daha etkilidir. Bu durum söz konusu kapitalizm tipini geleneksel "kişisel" kapitalizmden farklı kılmaktadır. Yeni gelişen kapitalizm tipi yönetsel kapitalizmdir. Teknolojik devrimle birlikte uzman çalışanların ve yöneticilerin

etkisi organizasyon üzerinde şirket sahiplerinden daha fazladır. Yönetimsel kapitalizmin doğuşu, büyük ve kompleks yönetim kurumlarının evrimi ve entegre endüstri girişimi üzerine odaklanarak anlaşılacaktır. Modern ulaştırma, iletişim, entegre kitlesel üretim ve dağıtımla beraber iş hacminin büyümesi yönetim hiyerarşilerini artırmıştır (Chandler, 1992: 131-133).

Galbraith'in düşüncesinin anlaşılması teknostrüktürün sahip olduğu söz konusu gücün analiz edilmesine bağlıdır. Çünkü teknostrüktür modern şirketin gücünü temsil etmektedir. Modern büyük şirketler elde ettikleri ekonomik güçle piyasa sistemini kontrol etmektedir ve piyasa sistemi, planlı sisteme bağlıdır. Modern büyük şirketler tüketiciler, işçiler ve diğer şirketler üzerinde kontrol sahibidirler. Endüstriyel sistemde modern büyük şirketin çıkarları toplumun çıkarlarına dönüşmektedir (Dunn and Pressman, 2005: 162). Galbraith'in düşünce sistematığında modern endüstriyel düzen, kapitalizm ve iktisat bilimi aynı anlamlara gelecek şekilde kullanılmaktadır. Galbraith için İkinci Dünya Savaşı sonrasında modern büyük şirket çözümü yapmak, hem modern endüstriyel düzen olarak gelişen kapitalizmi hem de buna bağlı olan iktisat bilimini çözümlenmek anlamına gelmektedir.

Kısacası Galbraith'in düşüncesinin ana teması, 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren modern büyük şirketlerin ekonomiye hâkim olmasıyla beraber modern toplumunun ekonomik, siyasal ve sosyal yönlerden değişmesidir. Bu durumu 19. yüzyıldan ayıran en önemli özelliğin ise şirket yönetim kararlarının bireysel girişimci ve şirket sahiplerinden teknostrüktür deneni yeni yönetici sınıfa geçmesidir. Teknostrüktürün başlıca hedefi ise kârdan daha çok kendi otonomisini korumak ve şirketin büyümesini sağlamaktır. Böylece Galbraith'a göre İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde tarihin yeni öznesi büyük şirketler olmuştur. Başka bir ifadeyle bu yeni dönemde tarihin öznesi büyük şirketlerin yeni yönetici sınıfı teknostrüktürdür. Teknostrüktür, kararlarıyla ekonomiye, politikaya ve topluma kelimenin tam anlamıyla tarihe yön vermektedir. Bu durumun sonucunda büyük şirketlerin domine ettiği büyük sektör planlı sistem ve bunun dışında kalan küçük ve etkisiz sektörlerin ise piyasa sistemi şeklini alması, modern ekonomiye ikili bir görünüm kazandırmıştır. Planlı sistem piyasanın yerini almıştır. Planlı sistemdeki büyük şirketlerin reklam ve diğer kurumsal araçlarla tüketicileri yönlendirmesi veya manipüle etmesiyle özel kesim tüketiminin artış göstermesi, buna karşılık kamu kesimi tüketiminin bunun gerisinde kalması, bu düşüncenin en kışkırtıcı varsayımlarındandır. Ayrıca devletin, modern büyük şirketlerle girmiş olduğu simbiyotik ilişki nedeni ile ekonomik rolünün gittikçe artması ve piyasanın etkisizleşmesi bu durumun bir başka sonucudur. Bu düşüncenin bir diğer yanını ise yaşanan değişimin neoklasik iktisat öğretisiyle anlaşılmasının güçlüğü oluşturmaktadır (Levent, 2016: 131-132).

Schumpeter ve Galbraith: Aynı Madalyonun İki Farklı Yüzü Mü?

Schumpeter ve Galbraith'in analizleri aynı madalyonun iki karşıt yüzü gibi tanımlanır. Schumpeter tarafından ortaya atılan ve geliştirilen temel konuların Galbraith'la birlikte uygulamaya konulduğu düşünülür. Ancak Schumpeter ve Galbraith'in her ikisi de kapitalizm ve teknolojik gelişmenin doğası üzerine çalışmakla beraber kendilerine özgü metodolojik yaklaşımları da vardır (Audretsch, 2015: 197-198).

19. yüzyıldan 20. yüzyıla endüstriyel sistemin ve teknolojinin dönüşümünü analiz etmek için modern şirketin yönetim yapısı (teknostrüktür) ile girişimci kapitalistler arasında bir karşılaştırma yapmak gerekir. Bu da haliyle Galbraith'in modern şirket analizi ile Schumpeter'in girişimcilik analizi arasında bir karşılaştırmayı içerir. Genelde Schumpeter ile Galbraith aynı meseleleri karşıt yüzleriyle ele alan teorisyenler şeklinde görülür. Her ikisi de ekonominin doğası, ekonominin toplumu nasıl şekillendirdiği ve teknolojinin değişimi ile ilgilenmişlerdir. Yani her iki düşünür için de bu durum, çağdaş kapitalizmin sorgulanması anlamına gelmektedir. Bu sorguda daha çok girişimci kapitalizm ile Amerikan kapitalizmi ya da yönetimsel kapitalizm üzerinedir. Her iki düşünürün çalışmaları da benzerdir ve neoklasik iktisattan uzaktır (Audretsch, 2015: 197-198; Levent, 2016). Galbraith'in şirket düşüncesi ile Schumpeter'in yenilik düşüncesi arasında şirketin evrimi, belirsizlik ve teknolojinin şirket üzerinde etkileri noktalarında paralellikler kurulabilir (Dunn, 2011: 194).

Schumpeter tarafından geliştirilen yaratıcı yıkım sadece ekonomik düşünce açısından yeni bir gücü tanımlamaz. Ayrıca ekonomik sistemin değişim oyuncusu olan girişimci mekanizması olarak tanımlanır. Girişimci ekonomik gelişim üzerindeki yeniliği takip ederek diğer oyuncularından farklılaşır. Schumpeter'in yaratıcı yıkım kavramı, Galbraith'in çalışmalarıyla benzerlik gösterir. Galbraith, Schumpeter'in yeniliğin merkezi rolü üzerine vurgusunu, yeniliğin değişen kaynaklarını belirterek devam ettirir. Galbraith'in düşüncesinde yaratıcı yıkım kavramı, girişimci ve bireysel endüstriyel devrim döneminden çağdaş yönetsel kapitalizm dönemine dönüşüm geçirerek devam eder. Galbraith için sanayi devriminin büyük girişimcilerinin yerini hiyerarşik dev şirketler almıştır. Galbraith, Schumpeter'in yaptığı analizi 19. yüzyıl için doğru bulurken 20. yüzyıl için doğru bulmamaktadır. Sık sık söylendiği üzere onun için ekonomik güç, girişimciden teknostrüktüre geçmiştir. Kısacası girişimci ortadan kalkmasa da artık kahraman değildir. Kahraman sadece büyük şirketlerdeki karar alma mekanizmasındaki güçlü bürokrasi (teknostrüktür) içerisindeki bir oyuncudur (Audretsch, 2015: 200; Boutillier, 2006: 63; Galbraith, 1972b: 109).

Teknostrüktürün kolektif varlığıyla bireysel girişimcinin varlığı hissedilir bir şekilde zayıflamıştır. Modern şirket artık girişimci tarafından değil, teknostrüktür tarafından yönetilmektedir (Madeuf, 2006: 113). Endüstriyel sistemin doğası sorgulanırken Schumpeter gibi, Marx'ın kapitalizm incelemesiyle Galbraith'in şirket vizyonu da sık sık karşılaştırılır. Galbraith'a göre modern şirketin büyümesi (teknostrüktürün güçlenmesi) ile Marx'ın kapitalist yoğunlaşma savı arasında yüzeysel bir paralellik görülmesine karşın böyle bir karşılaştırma yine de hatalı olur. Marksist süreçte asıl güdü sömürüdür/kârdır. Modern süreçteyse asıl güdü bürokratik avantajlardır. Teknostrüktürün artan saygınlığı ve kazancıdır. Bu süreçte kapitalistin gücü azalmıştır. Artansa teknostrüktürün gücüdür (Galbraith, 1988: 161). Hatta Schumpeter'in (1966) Marx övgüsüne karşın Galbraith'a göre Marx, kapitalizmin dört gelişmesini öngörememiştir. Bunlardan birincisi, işverenlerle çalışanlar arasındaki güç dengesini (dengeleyici güç) sağlamada büyük rol oynayan sendikaların büyümesidir. İkincisi, 1880'lerin Almanya'sına kadar uzanan refah devletinin gelişmesidir. Üçüncüsü, Keynes'in yazıları ve nüfuzudur. Sonuncusu ise eski moda kapitalistin giderek ortadan kayboluşu ve yerine teknostrüktürün gelişidir (Galbraith ve Menkişov, 1990: 97-103; Boutillier, 2006).

Bu bağlamda Galbraith'in düşünce sistematiğindeki yeni yönetici sınıf teknostrüktür ile Schumpeter'in entelektüeller yaklaşımları arasında bazı karşıtlıklar bulunmaktadır. Artık yeni entelektüeller sayılabilecek olan teknostrüktür üyeleri sosyal sistemin değişen yönüne karşıtlık beslemekten ziyade ona yaklaşmaktadır. Çünkü teknostrüktür bilgiye, sadece üretim sürecinin hayati bir parçası olduğu için bağlı değildir. Aynı zamanda değişen sosyal sistemin yeniliğinin bir sonucu olarak entelektüeller (Galbraith'in formülasyonundaki teknostrüktür üyeleri) artık devrimci karakterini yitirmektedir. Modern şirkete yaklaşılarak yaşamlarını devam ettirmektedirler. Bundan ötürü planlı sistemde eğitim önemli bir üretim faktörüdür ve modern büyük şirket sermayeden daha çok eğitime bağlıdır. Bir üretim faktörü olarak eğitim, büyük oranda, devlet tarafından sunulduğu için planlı sistem ile devlet arasında çeşitli düzenlemeler mevcuttur. Entelektüeller siyasal otorite üzerinde karar verici güç olmak isterlerken teknostrüktür bunu bürokrasi üzerinden yapmaktadır (Leathers, 1971: 5).

Schumpeter ve Galbraith'in endüstriyel düzenin dinamizmini yenilik düşüncesiyle açıklamaları birbiriyle gayet uyumluyken bu sistemin geleceğine yönelik analiz farkları dikkat çekmektedir. Schumpeter endüstriyel düzenin muhaliflerini, yine bu sistemin içinden çıkagelen entelektüeller olarak gösterirken; Galbraith'in düşüncesinin büyük bir kısmını oluşturan entelektüeller olarak teknostrüktür üyeleri ise, düzeni tahkim eden en önemli sosyal sınıftır. Bu yönüyle entelektüeller ve teknostrüktür üyeleri üstlenmiş oldukları roller bakımından karşıt konumdadırlar. Dolayısıyla Schumpeter ve Galbraith endüstriyel düzenin veya kapitalizmin geleceği bağlamında birbirleriyle ters noktalara düşmektedirler. Ancak düzenin işleyişinden veya düzenin bizatihi insanın varlığını tehdit eden etkilerinden herhangi bir rahatsızlık duyduklarını söylemek güçtür.

Sonuç

Teknik kavramını felsefi düzeyde sorgulayan Martin Heidegger'e göre modern teknolojinin birbiriyle bağlantılı üç anlamı vardır. Birincisi, endüstriyalizmle ilişkilendirilen teknikler, aygıtlar, sistemler ve üretim süreçleridir. İkincisi, genellikle moderniteyle ilişkilendirilen rasyonalist, bilimsel, komersiyalist (ticari), faydacı, antroposentrik (insan merkezci), seküler dünya görüşüdür. Üçüncüsü şeyleri hem endüstriyel üretim sürecini hem de modernist dünya görüşünü mümkün kılan çağdaş anlama yahut açma/ifşa etme modudur. Hem endüstriyalizm hem de modernite, şeyleri teknolojik gücün egemenlik alanını teknolojik güç lehine genişletecek hammadde olarak anlama/açıklama amacındaki çağdaş eğilimin semptomlarıdır. Heidegger, teknoloji çağının Platon'dan beri şekillenmeye başladığını düşündüğü için modern teknolojiyi Batı düşünce tarihinin kaçınılmaz sonucu olarak görmüştür (Akt. Zimmerman, 2011: 1). Schumpeter ve Galbraith'in Heidegger tarzında köklü ve kapsamlı bir teknoloji ve yenilik teorilerinin olduğunu söylemek zordur. İkili içinden geldikleri Batılı kapitalizmi eleştirel açıdan yorumlayarak 20. yüzyıl kapitalizmini endüstriyel düzen şeklinde anlamaya çabalamışlardır. Endüstriyel düzen olarak kapitalizmi felsefi değil ancak sosyolojik düzeyde eleştirmişlerdir.³ Bu nedenle endüstriyel düzen olarak kapitalizmi aşacak güçte bir düşünce geliştirdiklerini söylemek mümkün değildir. Çünkü Schumpeter için sosyal bilimciler kapitalizmin yenilikçi yönünü görememiş, bundan ötürü endüstriyel düzeni doğru çözümlememişlerdir. Sosyal bilimciler kapitalizme yüzeysel bir karşıtlık sergilemişlerdir. Ancak Schumpeter'in de endüstriyel düzenin doğasını köklü bir sorgulamaya yanaştığı söylenemez. Sürecin anlaşılmasına engel oluşturacak akademik standartlaşmaya ilişkin eleştiriler getirmiştir. Galbraith için bilim ve teknolojinin birleştiği modern kurum, büyük şirketlerdir. Teknostrüktür ise bu kurumun aktörüdür. 20. yüzyıl kapitalizminin gelişim süreci teknostrüktürün gelişimiyle paralellikler sergilemiştir. Ancak Galbraith, bu süreci eleştirmekten ziyade iktisatçılar başta olmak üzere sosyal bilimcilerin teknostrüktür sürecini anlamamış olmalarını eleştirmiştir. Daha gerçekçi bir iktisadın veya sosyal teorinin bunun farkında olduğunu varsayarak teorisini kurgulamıştır. Dolayısıyla Galbraith da hem iktisada, bilim ve teknoloji ikiliğine hem de endüstriyel düzen olarak kapitalizme yönelik köklü bir sorgulama getirememiştir. Eleştiri noktası sürecin bağlamsal karakterinin iktisatçılar ve diğer sosyal bilimciler tarafından görmezden gelinmesidir. Bu bağlamda gerek Schumpeter gerekse Galbraith endüstriyel düzenin insan varlığına yönelik tehdit edici güçte bir tehlike içerdiğini görememişlerdir. Akademik departmanlaşmayı eleştirerek disiplinler arası bir metodoloji önermişler ve akademik teorilerin çeşitlenmesine katkı sağlamışlardır. Ne içinde yaşadığımız teknik dünyayı ne de onun ekonomik yansımalarını felsefi düzeyde sorgulayacak köklü düşünceler geliştirmişlerdir. Bunda her ikisinin de meslekten iktisatçı olmasının payı olduğu düşünülebilir. Zira iktisat disiplininin yaşadığımız dünyayı köklü bir sorgulamaya tabi tutacak düşünsel bir imkân sunduğunu söylemek güçtür. İktisat, felsefeden dolayısıyla düşünceden uzaklaştığı müddetçe bilimselleşeceğini kabullenen bir sosyal bilimdir. Bu nedenle doğa bilimlerini taklit ederek bilimsellik iddialarını sürdürmüştür. Doğa bilimlerine benzer bir kesinlik idealine ulaşarak bilimsel rüştünü ispat etmeye çalışmıştır. Bunun sonucu olarak da iktisadın henüz tam olarak formelleşmediği bir evreye ait olan ahlaki, tarihi ve kurumsal yönleri spekülasyonla addederek disiplinin çeperine itmiştir. Schumpeter ve Galbraith iktisadın bu gidişatından rahatsızlık duydukları için disiplinler arası bir metodoloji önermişlerdir. Endüstriyel düzen olarak kapitalizm araştırmalarını merkeze alan sosyal teori bağlamında bir iktisat bilimi tahayyül etmişlerdir. Ancak her ikisi de kapitalizmin gelişimini evrimsel bir süreç olarak algıladıklarından ötürü doğa bilimlerine benzer bir şekilde evrimci bir sosyal teori peşinde oldukları söylenebilir.⁴ Yapmak istedikleri, kapitalizmin evrimci karakterinin sosyal bilimler içerisinde

³ Gerçi Schumpeter ile Nietzsche (Reinert and Reinert, 2006) ve Galbraith ile Amerikan pragmatizmi (Stanfield and Wrenn, 2005: 38) ve ontoloji (Dunn and Mearman, 2006) bağlantısı kurulsa da, ikilinin daha çok sosyolojik düzeyde bir kapitalizm analizi geliştirdikleri söylenebilir. Hem Schumpeter'in hem de Galbraith'in iktisat sosyolojisi bağlamında ele alındığı bir çalışma için bkz. Swedberg (1991).

⁴ İktisat ve sosyal teoride evrimciliğin en az altı şekilde yer aldığı söylenebilir. Birincisi, Thorstein Veblen tarafından geliştirilen evrimci veya post-Darwinist iktisattır. Bu yaklaşımda evrimcilik ve kurumsalcılık eş anlamlı kullanılır. İkincisi, Joseph Schumpeter tarafından geliştirilen evrimcilik olarak tanımlanan kapitalist gelişmedir.

yaygınlaşmasıdır. Hâkim iktisat söyleminin fizik özelindeki doğa bilimi taklidini, ikilinin biyolojik evrim özelinde sürdürerek aynı düşünsel açmazı girdikleri söylenebilir.

KAYNAKÇA

- Audretsch, D. B. (2015). Joseph Schumpeter and John Kenneth Galbraith: Two Sides of the Same Coin?. *J Evol Econ*, 25, 197–214.
- Bell, D. (2013). *İdeolojinin Sonu: Ellilerdeki Siyasi Fikirlerin Tükenişine Dair* (çev. Volkan Hacıoğlu). Ankara: Sentez Yayıncılık.
- Boutillier, S. (2006). the End of Capitalism: J.K. Galbraith versus K. Marx and J.A. Schumpeter. (Ed.), B. Laperche, J. K. Galbraith and D. Uzundis, *Innovation, Evolution and Economic Change: New Ideas in the Tradition of Galbraith* içinde (53-71). England: Edward Elgar.
- Chandler, A.D. (1992). The Emergence of Managerial Capitalism. (Ed.), M. Granovetter and R. Swedberg, *The Sociology of Economic Life* içinde (131-158). Oxford: Westview.
- Dunn, S.P. & Pressman, S. (2005). The Economic Contributions of John Kenneth Galbraith. *Review of Political Economy*, 17 (2), 161-209.
- Dunn, S., & Mearman, A. (2006). The Realist Approach of John Kenneth Galbraith. *Challenge*, 49 (4), 7–30.
- Dunn, S. P. (2011). *The Economics of John Kenneth Galbraith*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Galbraith, J. K. (1972a). Contemporary Capitalism and the Problem of Unequal Growth. *Acta Oeconomica*, 9 (2), 117-126.
- Galbraith, J. K. (1972b). *The New Industrial State*. New York: New American Library.
- Galbraith, J. K. (1977). The Veblen-Commons Award. *Journal of Economic Issues*, 11 (2), 185-200.
- Galbraith, J. K. (1988). *Ekonomi Kimden Yana* (çev. Belkis Çorakçı ve Nilgün Himmetoğlu). İstanbul: Altın Kitaplar.
- Galbraith, J.K. and Menşikov, S. (1990). *Kapitalizm, Komünizm ve Birarada Yaşamak* (çev. Özcan Yüksek). İstanbul: Afa Yayınları.
- Gordon, D. (2000). *Avusturya İktisadi'nin Felsefi Kökleri* (çev. Necmiddin Bağdadioğlu). Ankara: Liberte Yayınları.
- Hession, C. H. (1972). *John Kenneth Galbraith and His Critics*. New York: The New American Library.
- Hodgson, G. M. (1996). The Challenge of Evolutionary Economics. *Journal of Institutional and Theoretical Economics*, 152 (4), 697-706.
- Leathers, C. G. (1971). Intellectual Activism: A Schumpeterian Threat to the New Industrial State. *Nebraska Journal of Economics and Business*, 10 (3), 3-11.
- Levent, A. (2016). *Kapitalizm ve Kurumlar: J. K. Galbraith'de Tekno-Strüktür Analizi*. İstanbul: Matbu Kitap.
- Madeuf, B. (2006). Galbraith's Views on Firma and Market: Between Neo-Institutionalism and Evolutionism.

Yenilik fikrini içerir. Üçüncüsü, Avusturya iktisat okulundan Carl Menger ve Friedrich Hayek'in kendiliğinden düzen olarak evrimcilik düşüncesidir. Dördüncüsü, Adam Smith, Karl Marx ve Alfred Marshall'ın ekonomik yazılarının evrimci temalar içermesidir. Beşincisi, teorik biyolojiden esinlenen matematiksel iktisatta gelişen evrimci oyun teorisi. Sonuncusu ise, Sante Fe Enstitüsü'nde geliştirilen bilgisayar simülasyonları, kaos teorisi, genetik algoritma ve genetik programlamaya dayanan kompleksite iktisadidir (Hodgson, 1996: 697). Bu bağlamda Schumpeter'in kapitalizmin dinamik yönünü analiz eden yenilikçi bir evrim düşüncesi varken Galbraith'in Veblen'e dayanan post-Darwinist evrimciliği bulunmaktadır.

- (Ed.), B. Laperche, J. K. Galbraith and D. Uzunidis, *Innovation, Evolution and Economic Change: New Ideas in the Tradition of Galbraith* içinde (107-121). England: Edward Elgar.
- Özel, H. (2013). *Piyasa Ütopyası* (2. Basım). Ankara: BilgeSu Yayıncılık.
- Özveren, E. (2007). Kurumsal İktisat: Aralanan Kara Kutu. (Ed.), E. Özveren, *Kurumsal İktisat* içinde (ss. 15-43). Ankara: İmge
- Reinert, H., & Reinert, E. S. (2006). Creative Destruction in Economics: Nietzsche, Sombart, Schumpeter. (Ed.), J. G. Backhaus and F. H. Stephen, *Friedrich Nietzsche (1844-1900): Economy and Society* içinde (55-85). New York: Springer.
- Rutherford, M. (1994). *Institutions in Economics: the Old and the New Institutionalism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schumpeter, J. A. (1966). *Kapitalizm, Sosyalizm ve Demokrasi I* (çev. Tunay Akoğlu). İstanbul: Varlık Yayınları.
- Shionoya, Y. (2004). Scope and Method of Schumpeter's Universal Social Science: Economic Sociology, Instrumentalism, and Rhetoric. *Journal of the History of Economic Thought*, 26 (3), 331-347.
- Stanfield, J. R., & Wrenn, M. (2005). John Kenneth Galbraith and Original Institutional Economics. *Journal of Post Keynesian Economics*, 28 (1), 25-45.
- Sunar, L. (2012). Weber'in İktisat Sosyolojisi: Uygarlığı Anlamanın Anahtarı Olarak İktisadi Zihniyet. *Sosyoloji Konferansları*, 45 (1), 19-42.
- Swedberg, R. (1991). Major Traditions of Economic Sociology. *Annual Review of Sociology*, 17, 251-276.
- Zimmerman, M. E. (2011). *Heidegger Modernlikle Hesaplaşma: Teknoloji, Politika ve Sanat* (çev. Hüsamettin Arslan). İstanbul: Paradigma Yayıncılık.

YÖNETİM BİLİMİ PERSPEKTİFİNDEN YÖNETİM DANIŞMANLIĞINA GENEL BİR BAKIŞ

An Overview of Management Science Perspective to Management Consultancy

Öğr. Gör. İnan Kaynak

ORCID: 0000-0001-9944-1540/Muş Alparslan Üniversitesi Malazgirt Meslek Yüksek Okulu

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 17 Nisan 2019

Düzeltilme tarihi: 19 Mayıs 2019

Kabul tarihi: 27 Mayıs 2019

Anahtar Kelimeler:

Yönetim, Danışmanlık, Yönetim Danışmanlığı,
Geleceğin Meslekleri.

ÖZ

Yönetim kavramı insanlık tarihi kadar eski bir kavramdır. Yönetim bilimi ile ilgili asıl gelişmeler 16-18. yüzyıllarda kendini göstermiş ama en önemli gelişme sanayi devrimiyle birlikte olmuştur. Tüm dünyada hızla büyümekte olan sektörlerden biri olan yönetim danışmanlığının tarihi ise yönetimin bir bilim olarak ortaya çıktığı döneme rastlamaktadır. Danışmanlık birçok alanda sorunların çözümü için başvurulan bir yardım talebi iken yönetim danışmanlığı işletmelerin hedef ve amaçlarına ulaşmak veya birtakım sorunlarına çözümler bulmak için başvurdukları profesyonel bir destektir. Bu çalışmanın amacı işletmeler için her geçen gün önemi biraz daha artmakta olan ve geleceğin meslekleri arasında sayılan yönetim danışmanlığı mesleğinin ortaya çıkışı, dünyada ve Türkiye de ki gelişimi ve mevcut durumu hakkında bilgiler sunmaktır. Bu amaçla literatür taraması yapılarak en güncel bilgilere ulaşılmaya çalışılmıştır.

ABSTRACT

The concept of management is as old as human history. Major developments in management science 16-18. Century, but the most important development has been with the industrial revolution. One of the rapidly growing sectors in the world, the history of management consultancy coincides with a period of management emerged as a science. While consulting is a demand for assistance in many areas, the management consultancy is a professional support that enterprises apply to reach their goals and objectives, or to find solutions to a number of problems. In this study, the aim of which is increasing a little more importance every day for businesses and the emergence of the management consulting profession is considered among the professions of the future development of the world and Turkey is to give information about the current situation. For this purpose, it has been tried to reach the most recent information by making literature review.

ARTICLE INFO

Article history:

Received 17 April 2018

Received in revised form 19 May 2019

Accepted 27 May 2019

Keywords: Management, Consultancy,
Management Consulting, Future Jobs.

Sorumlu yazar/Corresponding author.

e-posta: i.kaynak@alparslan.edu.tr.

Giriş

Sürekli olarak değişen iş yapma biçimlerindeki hızlı değişim işletmelerin bu hıza ayak uydurmasını zorlaştırmaktadır. Bu değişim firmalara fırsatlar sunmakla beraber bazı zorlukları da beraberinde getirmektedir. Yöneticiler bu değişimler karşısında profesyonel desteğe ihtiyaç duyar hale gelmişlerdir. Yönetim danışmanlığı işletme alanındaki eski faaliyetlerden biridir. Yönetim danışmanlığının gelişimi, işletmeciliğin gelişimine paralellik arz eder. Örgüt içindeki en başat rolde olan yöneticinin işletme amaçlarını yerine getirmesi için gerekli stratejileri belirlemesi, ihtiyaç duyulan planlamayı ve koordinasyonu yapması oluşabilecek sorunları öngörmesi var olanları teşhis etmesi ve çözmesi beklenir. Yönetici bu ve benzeri konularla ilgilenirken elbette ki kurum içi kurmayların (danışmanların) bilgilerinden istifade etmektedir. Bununla birlikte güncel yönetim konularını daha da yakından takip eden işletmelerin karşılaştıkları sorunlarla ilgili tecrübeleri olan ve bu sorunların çözümünde başarılı sonuçlar elde etmiş yönetim danışmanlarından da destek almaktadırlar.

Yönetim danışmanlığı işletmeler için maliyet arttırıcı bir problem olarak algılanmaktadır. Çünkü hemen her işletmeyi geleceğe taşımak, pazarda hâkim duruma gelme gibi birtakım amaçlarını başarmak için oluşturulmuş örgüt yapıları mevcuttur. Çalışanlara ek olarak bağımsız bir danışmanın belli bir süreyle çalıştırması bunun temel nedeni gibi gözükmektedir. Bu alanda yapılmış bazı araştırmalar işletmelerin birçoğunun yönetim danışmanlığı hakkında yeterli bilgiye sahip olmadığı ve bilgi sahibi olanların birçoğunun ise bu profesyonel hizmetin işletmeye kattığı değerlerin farkında olmadığını ortaya çıkarmıştır. Bu çalışma dünya çapında toplam cirosu trilyon dolarlarla ifade edilen ve çok büyük istihdam rakamlarına ulaşan yönetim danışmanlığı sektörünü incelemek ve her geçen gün daha da fazla önemi anlaşılan bu sektörünün dünyada ki ve Türkiye de ki gelişimini irdelemek amacıyla yapılmıştır. İşletmelerin özellikle KOBİ statüsünde olanların çok daha fazla ihtiyaç duyduğu bu meslek alanının tanıtılmasına yardımcı olmaya çalışmak ikincil amaç olarak nitelendirilebilir. Bu sayede işletmelerin danışmanlık hizmetlerinden destek alarak büyümesi hem de dolaylı olarak ülke ekonomisinin gelişimine destek sağlanmış olunabilir. Literatür incelendiğinde alanda fazlaca çalışma yapılmamış olması bu alana katkı sunulabileceği düşüncesini oluşturmuştur.

1.Yönetim Kavramı

Türk dil kurumuna göre kelime anlamı *“bir yere gitmek için izlenen yol, cihet, istikamet”* yön kelimesinden türemiş ve *“yönetme işi, çekip çevirme, idare”* olarak tanımlanan yönetim kavramı insanlığın tarihi kadar eskiye dayanmaktadır (Eren, 2016:17). İnsanlık tüm yaşantısı süresince yönetim kavramı ile hep içi içindedir (Erdem,1996:383). Mezopotamya’da yerleşmiş ilk kavimlerden biri olan Sümerler, yerleşimlerini tapınaklarının civarında kurmuşlardır ve buradaki mukimlerin yönetilmesini rahipleri aracılığıyla gerçekleştirmişlerdir. İnsan yönetmeyle ilgili iyi örneklerden birisi de şüphesiz Mısır medeniyetidir. Tarımsal üretim için ihtiyaç duydukları sulama kanalları ve piramitlerinin yapımı için gerekli olan muazzam insan kaynağını yönetim becerileri sayesinde yapabilmişlerdir. Hammurabi ülkesi olan Babil’de bugüne rehberlik edebilecek anlamda kanunlar çıkararak yönetsel bir faaliyet gerçekleştirmiştir. Roma ve Osmanlı imparatorlukları günümüze kıyasla kısıtlı teknolojileri ve iletişim sistemlerine rağmen çeşitli coğrafik bölümlendirme ile topraklarını yerinden yönetim veya yetki devri vererek yüzyıllarca başarılı uygulamalarla yönetebilmişlerdir. Tüm bu örnekler insanlığın varlığından beri yönetim faaliyetinin ve başarılı yönetim uygulamalarının varlığının ispatıdır (Eren,2016:16).

Her ne kadar, Mısır, Babil, Yunan ve Roma da örgütlenme belirli bir seviyeye ulaşmış olsa da yönetimle ilgili asıl gelişmeler 16-18. yüzyıllarda kendini göstermiş ama en önemli gelişme sanayi devrimiyle birlikte olmuştur. Yönetimin tarihsel gelişiminde çeşitli kişilerin katkıları olmuştur. Bilimsel nitelikteki çalışmalarıyla dikkat çeken ve bazı görüşlerinin geçerliliği halen korunmakta olan bu kişilerden bazıları Max Weber, Henri Fayol ve F. Wilson Taylor’dur (Aktepe, 2007:14). Taylor’un yönetim bilimine ilişkin yaptığı tanıma göre:

“Bilimsel yönetim, ne kaçınılmaz derecede önemli bir buluş, ne de yeni bir keşif veya müthiş bir olaydır. Bilimsel yönetim, geçmişte yapılmamış bir kombinasyondur. Yani eski bilgilerin toplanıp, analiz edilip, gruplanıp, kural ve kanunlar olarak sınıflandırılması bir bilim ortaya çıkarmaktadır” (Taylor,2007:94).

Yönetim biliminin temel özelliği farklı disiplinlerin geliştirdiği yöntem ve bilgilerin birleştirilip uygulamaya koymasındadır (Mucuk, 2016:128). Bugünkü anlamda yönetim bilimi, 1700'lerin ortalarından başlayarak 1800'lere kadar süren sanayi devriminin getirdiği üretim ilişkilerindeki teknolojik değişiklik neticesinde kitle üretiminin faydaları ile gelişme göstermiştir. Üretim sistemlerinin dağınık ve küçük yapıdan merkezleşmiş ve fabrika sistemine dönüşmesi bugünkü anlamıyla kullanılan “*yönetim-management*” kavramını meydana çıkarmıştır (Koçel, 2014:52). Hemen her bilimde olduğu gibi işletme bilimi de gelişimini farklı kaynaklardan beslenmesine borçludur. Bu kaynakları şu şekilde bölümlendirmek mümkündür. Bunlardan birincisi fiili olarak iş hayatındaki uygulamacıların katkılarıdır. İkincisi ise işletme yönetimi ve yönetim organizasyon alanlarında akademik çalışmalar yapan akademik çevrelerdir. Bunlara ilaveten danışmanların yapmış olduğu çalışmalar neticesindeki katkıları da saymak mümkündür (Koçel, 2014:54). Bilimsel yönetimin kurucusu olan Taylor ve onun takipçileri olan Cooke, Emerson, Gilberth, Barth gibi birtakım öncülerin çalışmalarıyla gelişmiştir. Bu kişiler profesyonel olarak iş hayatında yöneticilik veya yönetim danışmanlığı yapmışlardır (Tengilimoğlu, Öztürk Başpınar, Tutar, 2012:20).

2. Danışman ve Danışmanlık

Danışman ve danışmanlık kavramlarını anlamak için ilk önce danışma kavramının ne olduğuna bakmak gerekir. Farklı kaynaklarda danışma kavramı benzer şekilde tanımlanmıştır. Buradan hareketle genel bir tanımlama yapmak mümkündür. Danışma bireylerin karşılaştıkları sorunlar, fırsatlar veya ihtiyaçlar için en akılcı kararı alabilmek adına, kuruluş veya kişilerden ücret mukabilinde veya ücretsiz görüş, düşünce ve bilgi talep edilmesidir. Danışmanlık ise bu süreçte kendine danışılan kişinin yaptığı profesyonel faaliyettir (Kartal, 2012:141-142).

Türk dil kurumuna göre danışman “*bilgi ve düşüncesi alınmak için kendisine danışılan görevli kimse, müşavir*” olarak tanımlanırken, kendisine danışılanın yaptığı faaliyet veya iş ise danışmanlık olarak adlandırılmaktadır. Bu geniş tanımdan anlaşılacağı üzere her alanda danışma ve danışmanlık ilişkileri mevcuttur.

İnsanlarla ilişki halindeki her kişi, bazen görüşlerini ve düşüncelerini almak için birilerine başvurur, danışır ve birileri de onlara danışmanlık yaparak yardım etmeye ve fikir vermeye çalışmaktadırlar. Büyükler küçüklere, yöneticiler astlara akıl ve nasihat verirler. Babalar ve anneler, yöneticiler, öğretmenler, iş hayatındaki çalışanlar, hekimler, sosyal hizmet uzmanları ve hukukçular gibi insanlarla ilişki halinde olan herkes asıl mesleklerinin yanında bir örtük danışmanlıkta yapmaktadırlar. Ücret ilişkisinin olmadığı danışmanlık türü örtük danışmanlık olarak nitelendirilmektedir. Örtük danışmanlık; hemşire, sosyal çalışan, öğretmen veya işi insanlarla ilişkiyi içeren ve üstlendiği rolleri danışmanlık boyutunu da kapsayan her meslekten kişi tarafından sunulabilir (McLeod ve McLeod, 2015: 16).

Eski organizasyon yapılarında ve sanayi devriminden sonraki bir döneme kadar danışmanlar genel olarak örgüte bağlı yani örgüt çalışanı olarak görev almışlardır. Günümüzde danışmanlık sadece örgüt içinde kalmayıp profesyonel ve bağımsız bir meslek kolu haline gelerek neredeyse tüm alanlara yayılmıştır. Hatta danışma işi bilginin öneminin anlaşılması ile neredeyse bir zaruret haline gelmiştir (Kurt, 2008:3). Danışmanın bir işletmenin çalışanı veya bağımsız oluşu niteliğini değiştirmez. Çünkü danışmanlar profesyonel yardım sağlayıcılarıdır. Danışmanlık ilişkisi ise danışman yani yardım eden ile yardıma ihtiyacı olan yani müşteri arasındaki ilişkidir. Danışman bu ilişkide müşterisinin güncel veya ilerideki problemlerinin çözümüne katkı sunmak için çabalar (Erdost, 2003:5). Farklı alanlarda farklı danışmanlık türleri olmasına rağmen günümüzde en popüler olanlardan birisi de Yönetim Danışmanlığı (Management Consultancy ya da Management Consulting)'dir. Bu meslekle ilgili olumlu düşünce sayısı çok fazladır. Örneğin Amerika Birleşik Devletleri'nde şirket doktoru veya sihirli doktor ifadeleri yönetim danışmanlığını tanımlamada kullanılan ifadelerdendir (Bıçakçı, 2018:1).

3. Yönetim Danışmanlığının Tanımı

Sanayi devriminden sonra işletmelerin hemen her alanda varlığını hissettirmesi ve farklı birçok konuda fonksiyonlarını yerine getirmesi işletmeler ile ilgili farklı tanımlamalar yapılmasını sağlamıştır. Bu durum yönetim danışmanlığının tanımlanmasında da karşımıza çıkmaktadır. Literatürde yönetim

danışmanlığı ile ilgili yapılmış farklı tanımlamalar yapılmıştır. (Bu tanımlar için ayrıca bkz. Altop, 2003:5; Aytar, 1998:16; Erdost,2003:s7; Kubr,2013:27; Uğur, Sönmez Çalış, Güner, 2017:522)

5544 sayılı Mesleki Yeterlilik Kurumu (MYK) Kanunu ile anılan kanun uyarınca çıkartılan Ulusal Meslek Standartlarının Hazırlanması Hakkında Yönetmelik ve 27.11.2007 tarihli ve 26713 sayılı Resmî Gazete 'de yayımlanan Mesleki Yeterlilik Kurumu Sektör Komitelerinin Kuruluş, Görev, Çalışma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik hükümlerine göre bu esasların belirlenmesi için Mesleki Yeterlilik Kurumu tarafından görevlendirilen Yönetim Danışmanları Derneğinin yaptığı seviye 6 ve seviye 7 tanımlamaları ise şöyledir;

"Yönetim Danışmanı (Seviye 6), iş stratejisi, örgütsel yapı ve iş yapma yöntemleri alanlarında; hizmet vereceği alanı belirleyerek danışmanlık hizmetinin tanıtım ve pazarlamasını yapma, danışan ile ilişki kurma ve geliştirme, hizmet teklifi hazırlama, danışanın amaç ve hedeflerinin gerçekleştirilmesine destek vermek üzere yönetim ve iş süreçleriyle ilgili sorunlara çözüm getiren yönetim danışmanlığı projelerini hazırlama, hazırladığı projelerin danışan nezdinde uygulanması için gerekli planlama ve çalışmaları yapma ve danışandan gelen geri bildirimleri değerlendirme bilgi, beceri ve yetkinliğine sahip kişidir." (Ulusal Meslek Standartlarına Dair Tebliğ, 2013)

"Yönetim Danışmanı (Seviye 7), hizmet alanına giren konularda özgün hizmet yöntemi ve modeli geliştirme; sunduğu hizmetlerin yaygınlaşması ve markalaşmasına yönelik çalışmalar yapma; strateji geliştirerek rekabet gücü kazandırma, iş geliştirme gibi alanlarda teklif ve sözleşme süreçlerini yönetme; çoklu ve karmaşık yönetim danışmanlığı hizmetleri/projeleri organizasyon ve koordinasyonunu yapma; etkin danışmanlık ekipleri kurma ve kurduğu danışmanlık ekiplerinin bireysel ve mesleki gelişimlerini yönetme bilgi, beceri ve yetkinliğine sahip kişidir." (Ulusal Meslek Standartlarına Dair Tebliğ, 2013)

Mesleki yeterlilik kurumunca görevlendirilmiş olan Yönetim Danışmanları Derneğince tanımlanan seviye 6 ve seviye 7 yönetim danışmanlığı tanımları birbirinden çok fazla olmamakla birlikte farklı tanımlardır. Seviye 6 yönetim danışmanı karşılaştığı sorunları kendi bilgi birikimi ve uzmanlığıyla tek başına çözmeye çalışan kişidir. Seviye 7 yönetim danışmanı ise karşılaşılan problemin veya istenen gelişmenin büyüklüğü için ihtiyaç hissedilebilecek alanlarda uzmanlar çalıştırabilecek yetkinliğe sahip kişi olarak tanımlanmaktadır. Daha açık bir şekilde ifade etmek gerekirse, Seviye 6 yönetim danışmanı tek başına çalışırken, seviye 7 yönetim danışmanı proje süresince ihtiyaç hissetmesi durumunda finans danışmanı, insan kaynakları danışmanı, pazarlama danışmanı ve bilişim danışmanı gibi danışmanları çalıştırabilecek olan uzmanlığa sahip danışman kişilerdir.

Organizasyonlarda çalışanların veya yöneticilerin çalışma ortamını labirente benzetmek mümkündür. Yönetim Labirenti, *bir yöneticinin kendisi ile birlikte ailesi, işletme çalışanları, paydaşları ile olan insan ilişkileri ve sosyal ilişkilerinden oluşan bir çevreyi* (Yaman, 2017:1) ifade eder. Yönetim danışmanı işte böyle bir labirent içerisinde kalan ve yolunu bulmakta zorlananlara yol gösterici olma görevini üstlenen kişidir. Çünkü yönetim danışmanı bu labirent içerisine önceden girmiş veya bu labirentte olanların durumunu dışarıdan izlemiş ve tecrübeler edinmiş ehil kişilerdir.

4. Yönetim Danışmanlığının Gelişimi

4.1. Yönetim Danışmanlığının Dünyadaki Gelişimi

Sürekli dönüşen ve değişen iş yapma şekilleri firmaları bu hıza ayak uydurmasını gerekli kılmaktadır. Bu değişim firmalara fırsatlar sunduğu gibi bazı zorlukları da beraberinde getirmektedir. Kendi bilgisi ve birikimleri sayesinde işletmesini geleceğe taşıyabilecekken bugün yöneticiler veya ortak yöneticiler değişimler karşısında profesyonel desteğe ihtiyaç duymaktadırlar. Yönetim danışmanlığı dünyanın en eski aktivitelerinden biridir, çünkü insanlar her zaman farklı konularda, başkalarına destek ve danışma sağlamışlardır (Da Costa, 2014:323). Yönetim danışmanlığının gelişimi, işletmeciliğin gelişimine paralellik arz eder (Kurt,2008:40).

Ticari olarak danışmanlığın ilk temsilcisinin kim olduğu ve ne zaman başladığıyla ilgili farklı kaynaklarda farklı bilgiler vardır. Yönetim danışmanlığı ile ilgili çalışmaları olan Thomas G. Cody, Frederick WilsonTaylor'ın 1880'deki danışmanlık çalışmalarını klasik anlamda danışmanlığın başlangıcı olarak kabul eder. Bazı kaynaklar bir profesör olan Arthur D. Little'in kendi adı ile kurduğu şirketi

yönetim danışmanlığının başlangıcı kabul ederken (Karasu,2009:18), bazı kaynaklar ise Charles T. Sampson'ı, yönetim danışmanlığının ilk uygulayıcısı olarak kabul ederler (Kurt,2008:33).

Yönetim danışmanlığı mesleği uluslararası düzeyde, ulusal kuruluşlar ile iş birliği sağlayacak ve mesleğin gelişimine yönelik bölgesel ve ulusal gayretleri uyumlaştıracak bir dünya federasyonuna sahip değildir. Danışmanlık hizmetlerinde danışmanlık birliği olarak dünyanın tümünü temsil etmeyen fakat öncü kabul edilen kuruluşlar ZEN-NOH-REN(Japonya), FEACO (Avrupa) ve AMCF (ABD)'dir. Yönetim Danışmanlığı Şirketler Birliği (AMCF), ilk şirket birliği olarak ABD'de 1926 yılında kurulmuştur. AMCF'nin önde gelen üyeleri, firma merkezleri Amerika Birleşik Devletleri'nde olan çok uluslu ve büyük danışmanlık şirketleri olduğundan birliğin profili her geçen gün daha da uluslararası duruma gelmektedir; bu birliğe Amerikan menşeli olmayan firmaların da üyelikleri kabul edilmektedir. Avrupa Yönetim Danışmanlığı Birlikleri Federasyonu (FEACO), danışmanlık firmalarının ülke birliklerinin bölgesel federasyonudur. ZEN-NOH-REN, geniş üyelik tabanına sahip ulusal bir birlik olarak faaliyet göstermektedir. Danışmanlık kurumlarından başka bu birliğe üretivite ve yönetim alanlarındaki meslek kuruluşları da girmektedir (Kubr, 2013:159).

Gelecekteki mesleklerin neler olacağını tahmin eden bazı kuruluşlar, yönetim danışmanlığı mesleğinin önemini artacağını vurgulamaktadırlar (Aksoy, 2018:1). Hizmet sektörü dünya çapında önem kazanmaktadır ve danışmanlık sektörü uluslararası ticarete kültürel farklılıklar ve uluslararası girişlere ilişkin sorunların üstesinden gelmek için ortaklıklar geliştirmektedir (Kindle ve Casais, 2017:60). Gelişmiş ülkelerin bazılarında üst düzey iki yöneticiden birine, en az bir danışman düşmektedir (Öztop ve Gözlü, 2007:589). Danışmanlık firmalarının gelirleri farklılık göstermektedir. Ernst&Young, Cap Gemini Price, Water Huse Coopers gibi büyük şirketlerin yıllık global danışmanlık geliri her şirket için 8 Milyar ABD dolarından fazladır (Kubr,2013: 656). Danışmanlık hizmetlerinde toplam dünya hacmi 4,9 trilyon dolar civarındadır. Bu pazarda 686 milyar dolar ABD'nin, 329 milyar dolar İngiltere'nin, 267 milyar dolar Almanya'nın, 263 milyar dolar Fransa'nın, 222 milyar dolar Çin ve 154 milyar dolarda Hindistan'ın sahip olduğu ülke cirolarıdır. Türkiye 50,3 milyar dolarlık bir büyüklüğe sahiptir ve 150 milyar dolar 2023 hedefi olarak belirlenmiştir (Uğur vd., 2017:526).

4.2. Yönetim Danışmanlığının Türkiye'deki Gelişimi

Yönetim danışmanlığı kavramı ülkemiz için yeni bir kavramdır. Fakat danışmanlık bu durumun aksine çok daha eski bir kavram olarak var olmuştur. Batılı yazarlar genellikle danışmanlığı 1900'lerden itibaren kurumsal kimliğe kavuşmuş bir unvan olarak belirtmektedirler. Machiavelli ve Aristo benzeri düşünürler danışmanların bağımlılık düzeyini arttırdığı, yeterlilikle ilgili net ölçülerin olmadığı ve sürekli tavsiye nedenleriyle danışmanlığın kurumsal yapıdan uzak olduğunu belirtmektedirler. Türk yönetim tarihi incelendiğinde, yazılı ilk eserlerden itibaren danışmanların önemine değinilmektedir. Bu durum danışmanlığın uzunca bir geçmişe sahip olduğunu ve belli bir kurumsal yapıya ulaştığı göstermektedir. İslam da ki istişare mekanizmasının zaten güçlü olan danışmanlıkla birleşmesi danışmanlık kurumunun ve danışmanın devlet yönetiminde ki konumunu güçlendirmiştir. Selçuklularda ve Osmanlılardaki Lala, Atabey ve Vezirlik kurumları önemli danışmanlık kurumları olarak görev yerine ifa etmişlerdir. Bilhassa Sokullu Mehmet Paşa ve Nizamülmülk örnekleri, danışmanlığın kurumsallığına iyi örnekler olarak gösterilebilir (Yıldız ve Babaoğlu, 2015:101). Devlette danışmanlık bu kadar köklü bir yapıda olmakla beraber iktisadi hayatta da bir müessese olarak danışmanlığa rastlamak mümkündür. Mesela Lonca ve Ahi teşkilatı benzeri teşkilatlar düzenleme ve denetleme rolleriyle beraber yönlendirici bazı faaliyetlerde de bulunduğu bilinmektedir. Zanaat öğrenmek isteyenlere istidadına uygun alanlara yönlendirme bir danışmanlık faaliyeti olarak görülebilir.

Birinci Dünya Savaşından sonra kaynaklarını bağımsızlığına harcamış olan ülkemizde özel teşebbüs sayısı belli bir süreye kadar çok fazla olamamıştır. Osmanlı İmparatorluğundan cumhuriyete devrolan az sayıda özel işletme bulunmaktadır. Bu işletmelerden bazıları günümüzde de varlığını sürdürmektedir. Örnek olarak "Hacı Şakir Sabunları", "Hacı Bekir Lokumları" ve "Vefa Bozacısı" verilebilir. İşletmelerin sayıca az olmasının nedenleri arasında kişilerin satın alma gücünün az olmasıdır. Bunun sonucu olarak ta işletmelerin artması ve ekonomik anlamda güçlenme zaman almıştır. Bu ve benzeri nedenlerden ötürü Avrupa ve Amerika da önemli başarılar ve kazanımlar sağlayan yönetim danışmanlığı ülkemizde fazlaca gelişme gösteremediği gözlenmektedir.

İkinci dünya savaşını müteakip küresel hareketlilik hız kazanmıştır. Hızlı sanayileşmeyle birlikte ülkelerin üretim hacimleri artmış ve dış pazarlara açılma düşüncesi hız kazanmıştır. Ülkeler ekonomilerini birbirine entegre etmeye başlamışlardır. Buradaki amaçlar geniş pazarlar elde etme, teknolojik yenilikleri takip edebilme ve edinme ve dış ticaret hacimlerini artırma olarak sayılabilir (Aktaş, 2015:62). Ülke ekonomilerinde ki bu sebeplerden dolayı ülkemizde de yönetim danışmanlığı ile ilgili gelişmeler yaşanmaya başlamıştır.

Türkiye de 1950'ye kadar yönetim danışmanlığı alanında köken kabul edilebilecek ilk kuruluş "Türk Ofis" olarak bilinmektedir. Danışmanlık alanının da gelişmeler, II. Dünya savaşından sonra Amerika Birleşik Devletleri'yle olan güçlü münasebetler ve Almanya'dan ülkemize gelmeye başlayan akademisyenler sayesinde olmuştur (Kurt, 2008:85). Ayrıca özel sektördeki gelişme ve Marshall planı ile birtakım uygulamalar bu sektörün gelişmesine katkı sunmuştur. İlerleyen zamanlarda Birleşmiş Milletler desteğiyle "TODAİE'nin (Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü)" kurulması," Harvard Business School'un" akademik olarak ve Ford Foundation'ın maddi olarak desteklemesiyle İşletme İktisadı Enstitüsü'nün kurulması danışmanlık sektörünü destekleyici olmuştur. Aynı zamanda "Milli Prodüktivite Merkezi" ve "Türkiye Sınai Kalkınma Bankası" nın kurulması ayrıca kamuya bağlı olmayan "Sevk ve İdare Derneği" de bu alandaki gelişmelere katkı sunmuştur (Kurt,2010:68). Dernek, 1980lerden önce ülkenin içinde bulunduğu ekonomik, siyasi ve sosyal nedenlerle kapanmıştır. Derneğin İngiltere ve ABD 'de yetiştirdiği değerli danışmanlar özel sektörde farklı kademelerde yöneticilik görevlerine getirilmiştir. Derneğe üye bazı yönetim danışmanları bir araya gelmek suretiyle danışmanlık şirketleri kurmuşlardır (Erdost, 2003:126).

1960'lı yılların başında üniversite eğitime ilaveten iş çevrelerinde ve sanayide uygulamalı ve fonksiyonel eğitimlerin zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Türkiye'de bu dönemde danışmanlık hizmeti üniversitelerin kısmi ve tam zamanlı olmayan gayretleri ile gerçekleştirilmiş kısmen de uluslararası olarak çalışan yönetim danışmanlarınca karşılanmaya çalışılmıştır. Türkiye'de yönetim danışmanlığı ile ilgili çalışma yapanlara 1954–1965 yılları arasında faaliyet gösteren "Vekâletler arası Prodüktivite Komitesi" örnek gösterilebilir. Reorganizasyon alanında yönetim danışmanlığı çalışmaları bu komitece ilk kez kamu sektöründe "İstanbul Sanayi Odası", "İstanbul Sular İdaresi", "Makine Kimya Enstitüsü", "PTT Genel Müdürlüğü", "Gübre Fabrikaları T.A.Ş." ve "Sümerbank" gibi kurumlarda yapılmıştır. Vekâletler arası Prodüktivite Komitesi 1965 yılında kurulan "Milli Prodüktivite Merkezi'nin" ilk halidir. Milli Prodüktivite Merkezi kurulduğu yıldan itibaren yönetim danışmanlığı çalışmaları yapmaya başlamıştır. Aynı dönemlerde yönetici yetiştirmek üzere "Türk Yönetim Birliği" kurulmuştur. Türk Yönetim Birliği yan bir kuruluş olarak, yönetim danışmanlığı faaliyetleri gerçekleştirmek gayesiyle, "Türkiye Yönetim Geliştirme Merkezi'ni" kurmuştur. Milli Prodüktivite Merkezi, 1965 – 1989 yılları arasında 25 yıl boyunca toplam 186; 1990 – 2004 yılları arasında 15 yılda illerin Verimliliğini Artırma Projeleri hariç, yaklaşık 762 proje hayata geçirmiştir. Milli Prodüktivite Merkezi'nin danışmanlık hizmetlerini yaygınlaştırma gayreti ve Türkiye'de danışmanlığa olan ilginin artması neticesinde iki dönem arasındaki danışmanlık hizmetlerinde bir sıçrama olduğu görülmektedir (Öncüoğlu, 2012:3). Milli Prodüktivite Merkezi (MPM), özel hukuk kurallarına bağlı faaliyet göstermiş bir danışmanlık kurumu olarak faaliyet göstermiştir. Özellikle verimliliği arttırmak ve kuruluşlara danışmanlıkla beraber uygulama yapmak ve bu alanda bilgiyi üretmek için kurulan MPM, yönetim danışmanlığının Türkiye'de gelişmesinde önemli bir aktör olarak yer almıştır (Kurt, 2008:88).

Demokrat Partinin 14 Mayıs 1950 seçimlerinde iktidara gelmesiyle Türkiye ekonomisinde bir canlanma ve büyümeye başlamıştır. Demokrat partinin iktidarı ile liberal iktisat politikaları uygulanmaya başlanmıştır. Bu durum işletmecilik alanında bir dönüm noktası olmuş, özel kesime dayalı sanayileşme ve işletmecilik alanlarında en parlak dönem yaşanmıştır (Güvemli ve Güvemli 2018:12). Bu olumlu gelişmeleri takiben 1960'larda bazı uluslararası yönetim danışmanlığı firmalarının ülke pazarına girdiği görülmektedir.

Tablo 1:

Bazı Büyük Uluslararası Yönetim Danışmanlık Firmalarının Türkiye'ye Giriş Yılları

FİRMA ADI	GİRİŞ YILI
Arthur Andersen	1963
Mercer Consulting Group	1969
Price Waterhouse	1981
KPMG	1982
Ernst & Young	1983
Deloitte Touche Tomatau	1986
The Boston Consulting Group	1990
McKinsey	1995
Aon Consulting	1995
IBM Consulting Group	1997
Booz., Allen & Hamilton	2004
Hewitt Associates	2006

Kaynak: Kurt, 91:2008

Bu dönemde sanayi ve ticaretteki gelişmeye paralel olarak yönetim, pazarlama ve yönetim stratejileri gibi kavramların önemini ortaya çıkarmıştır (Aytaç, 1998:61). Ülke içinde danışmanlık faaliyeti yürüten danışmanların sayıca az oluşu ve uluslararası çalışan danışmanlık firmalarının ülkemizde oluşan bu talebi görmeleri neticesinde 1960'lı yıllardan itibaren çok uluslu ve büyük danışmanlık firmaları ülke pazarına girmeye başlamıştır ve bunlardan bazıları halen faaliyetine devam etmektedir.

1990'lı yılların başından itibaren kurulmuş olan Yönetim Danışmanları Derneği (YDD) bu alandaki gelişmede önemli rol oynamıştır. Yönetim Danışmanları Derneği, yönetim danışmanlığında uzun yıllar deneyim elde etmiş kişiler tarafından kurulmuş ve yönetim danışmanlığının kurallarının oluşturulması yolunda emek harcamıştır. Ayrıca devlet düzeyinde danışmanlığın temsil yükünü üstlenmiş ve bu alanla ilgili yasal düzenleme çalışmalarında önemli rol oynamıştır. Benzer şekilde amaçlarla 2005'te kurulmuş olan Profesyonel Danışmanlar Derneği (PRODER)'de aynı zamanda kurulan mesleki organizasyonlardandır (Kurt,2008:93). İçişleri Bakanlığı aktif dernek sorgulama sayfasında yönetim danışmanlığı ile ilgili aktif olarak gözüken dernekler tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 2:

Yönetim Danışmanlığı Aktif Dernek Listesi

Kütük Numarası	Dernek Adı
34-051-005	Yönetim Danışmanları Derneği
27-016-016	Güneydoğu Yönetim Danışmanları Derneği
35-064-050	Ege Yönetim Danışmanları Derneği
21-012-091	Dicle Yönetim Danışmanları Derneği
38-024-085	Orta Anadolu Yönetim Danışmanları Derneği
44-014-188	Fırat Yönetim Danışmanları Derneği
33-030-044	Akdeniz Yönetim Danışmanları Derneği

Kaynak: (İçişleri Bakanlığı Dernek Sorgulama, 2018)

Gelişmiş ülkelerde sektör haline dönüşmüş yönetim danışmanlığı Ülkemizde de sektör görünümünde olduğu söylenebilir (Bayraktaroğlu vd., 2011:2). Yönetim danışmanlığı ülkemizde kurumsallaşmasına yönelik olarak TOBB sektör meclisinde yönetim danışmanlığı bir sektör olarak temsil edilmeye başlanmıştır. Yönetim danışmanlığı “Türkiye Fuarçılık, Organizasyon, Denetim ve Yönetim Danışmanlığı Meclisi” ismiyle ile bir sektör olarak Türkiye Sektör Meclisleri listesinde yer almıştır (Kurt,2008:93).

Kobiler genellikle yerel veya uluslararası yoğun rekabetle baş etmek zorundadırlar ve mali kaynak temininde de zorlanmaktadırlar. Danışmanlık hizmetine aslında en fazla ihtiyaç duyan işletmeler bunlardır. Ülkemizde danışman kullanma oranları diğer gelişmiş ülkelerdeki oranlardan çok düşük kalmaktadır (Seçen,2012:4). Dünyada yönetim danışmanlığında etkin olan ülkelerde danışmanlık kavramı ülkemizden farklı olarak üzerinde fazlaca durulan bir konudur. Gelişmiş bazı ülkelerde her iki yöneticiye bir danışmanın düşmesi bunun en bariz göstergesidir. Ülkemizde yönetim danışmanlığı 21. yüzyıldan itibaren sıkça gündeme gelmesine rağmen gelişme hızı dünyadaki gelişme hızına paralellik göstermemektedir. Tüm dünyada şiddetli ve yoğun rekabetin yaşanıyor olması ve hemen her ülkenin bu alandan istifade etmesine rağmen ülkemizde danışmanlığa gereken özen gösterilememiştir (Uğur vd,2017:523). Bu duruma belki de ülkemizde danışmanlığa yüklenen anlamın diğer ülkelerden farklı olmasının etkisi olabilir. Zira ülkemizde danışmanlık kızığa çekilen, işe yaramayan, yanlış siyasi tercihler yapmış ve bu sebeple cezalandırılan ve görev alması sakınca doğuracak veya rahat bir şekilde emekliliğini beklemesi istenen eski yöneticiler için kullanılan bir anlamdadır. Hâlbuki diğer ülkelerin dillerinde bizinkisinin aksine danışmanlık olumsuz bir anlam taşımaz. Bu ülkelerde danışman olabilmek yetkinliğini ispatlamakla mümkün olabilmektedir. Sonuç olarak ülkemizde danışmanlığa yüklenen anlam yanlış ve insan kaynağının verimli kullanamamaktan kaynaklanmaktadır (Aytar,1998:16).

Uluslararası danışmanlık firmaları, yabancı danışman ve hatta devletin danışmanlık kuruluşlarının rekabet etmelerine rağmen Türkiye de yönetim danışmanlığı sektörünün gelişme içinde olduğu görülmektedir (Aytar, 1998:61).

Sonuç

Günümüzde birçok alanda danışman ve danışmanlık ilişkisinden bahsetmek mümkündür ama en popüler olanlardan birisi yönetim danışmanlığıdır (Bıçakçı, 2018:1). Yönetim danışmanlığının en basit tanımıyla yönetim sorumlulukları olan kişilere bağımsız tavsiyelerde bulunulmasıdır (Birhan, 2016:1911). Türkiye’de kapsam açısından yönetim danışmanlığı yapan kurumlar incelendiğinde; insan kaynakları yönetimi danışmanlığı, kariyer yönetimi, kurumsal kimlik, personel arama, personel seçme, iş sağlığı ve güvenliği, iş analizi, iş hukuku ve endüstri ilişkileri, yönetim geliştirme, iş gücü planlama, motivasyon, performans değerlendirme, psikolojik ölçümler, ücret ve haklar, eğitim yönetimi, yetenek yönetimi, dijitalleşme gibi konular üzerinde danışmanlık hizmeti verdikleri görülmektedir. Yönetim danışmanlığı isminden hareketle bir işletmede sadece yönetim departmanı ile ilgili faaliyetler aklı gelmemelidir. Yönetim danışmanlığı alanı bilişim teknolojileriyle ilgili uygulamalardan üretim süreçlerine, yönetici seçme hizmetlerinden eğitime, kamu sektöründen özel sektöre kadar geniş bir perspektifte değerlendirilmektedir. (Uğur vd., 2017:525).

İşletme bilimi, genç bir bilim dalı olarak nitelendirilmekle (Kurt & Demir, 2015:114) beraber hemen her kesime dokunur faaliyetlerde bulunmasından dolayı hızlı bir gelişme kat etmiştir. Bu gelişmelere paralel olarak işletme biliminin her alanında ulusal ve uluslararası çok ve çeşitli araştırmalar ve incelemeler yapılmıştır (Arıcıoğlu vd., 2019:81). Böylesi bir yoğun çalışma bir bilim dalı için çok kıymetli ve gerekli olmakla birlikte bu alanda araştırma yapmak isteyen araştırmacılarında çalışma alanı bulması zorluğunu beraberinde getirmektedir. Yönetim danışmanlığı alanı bu sebeplerden dolayı araştırma yapılabilecek bir alan olabilir. Gelecekteki mesleklerle ilgili tahminlerde bulunanlar, yönetim danışmanlığının her geçen gün daha da yıldızının parlayacağını belirtilmektedirler. Buna dayanak olarak da güncel rakamlar gösterilmektedir. Daha önce de ifade edildiği üzere güncel rakamlara göre danışmanlık hizmetlerinde toplam dünya hacmi 5 trilyon dolara yaklaşmıştır. Ülkemizde ise bu rakam 50 milyar doların biraz üzerinde olmakla birlikte 2023’te bu rakamın 150 milyar doları geçmesi beklenmektedir (Uğur vd., 2017:526). Bu denli büyük rakamlara ulaşılmış bu alanda dünyada ve ülkemizde yeteri kadar çalışma yapılmamıştır. Bu alanda yapılacak çalışmaların kısıtlı olmasının temel

sebeplerinden birisi her danışmanlık işinin kendine has yöntemlerle çözülebilir olması olabilir. Buna ilaveten danışmanlık hizmeti sağlayıcıların yöntemlerini gizli tutması da bu alanda ki akademik çalışma sayılarının artmamasının sebeplerinden biri olabilir.

Ülkemizde yönetim danışmanlığı ile ilgili yapılan araştırmaların geneli sektörde faaliyet gösteren danışman ve danışmanlık firmalarının yapısı ve sorunlarının tespitine yöneliktir. Bazı araştırmalarda müşteri beklentilerinin neler olduğu belirlenmeye çalışılırken bazılarında ise danışman seçiminin nasıl olması gerektiği üzerinde durulmuştur. Bu çalışmada yönetim, danışman, danışmanlık ve yönetim danışmanlığı kavramları ile ilgili literatür bilgileri araştırılarak geçmişten günümüze kadar olan gelişmeler incelenmiştir. Ayrıca yönetim danışmanlığı sektörünün ulaştığı güncel rakamlara ulaşmaya çalışılmıştır. Yönetim danışmanlığı hizmetinden yararlanma İşletme Biliminde dış kaynak (outsourcing) kullanımı olarak değerlendirilmektedir. Modern sonrası yaklaşımlardan olan dış kaynaklardan yararlanma yaklaşımı çerçevesinde danışmanlık işinin işletmelere olan katkılarının değerlendirilmesi ile ilgili çalışmalar yapılması faydalı olabilir. Ayrıca yönetim danışmanlığı hizmetinin tüm aşamalarını içeren uygulamalı araştırmalar yapılması literatüre katkı adına önemli çalışmalar olabilir.

KAYNAKÇA

- Aktaş, A. (2015). Gümrük Birliği'nin Kazakistan'ın İhracatı Üzerine Etkisinin Ekonometrik Analizi, *Reforma*, 66, 62-68
- Aktepe, E. (2007). *Genel İşletme*, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım
- Aksoy, T. (2018). Danışmana Kim Neden İhtiyaç Duyar, Erişim adresi: <http://www.temelaksoy.com/danismana-kim-neden-ihciyac-duyar>
- Altop, A. (2003). *Yönetim Sözleşmesi, Danışmanlığı*, İstanbul: Vedat Kitapçılık
- Arıcıoğlu, M.A, Yiğitöl, B., Yılmaz, A. (2019, Mart). *İşletmecilik Tarihinin Yazını Üzerine Bir İnceleme: Akademik Bakış Açılarının Çözümlemesi*, 2. İşletme Tarihi Konferansı, Marmara Üniversitesi, İstanbul, Erişim adresi: <http://itk19.etkinlik.marmara.edu.tr/>
- Aytar, D. (1998). *Danışmanlık Nedir? Ne Değildir?* İstanbul: Rota Yayınları
- Bayraktaroğlu, S., Kayabaşı, S., Ersoy Yılmaz, S. (2011). Yönetim Danışmanlığı ve İşletmelerin Yönetim Danışmanlığına Bakış Açıları: Marmara Bölgesi'nde Faaliyet Gösteren İşletmeler Üzerine Bir Araştırma, *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 38,1-26
- Birhan, W. (2016). The Challenges of Management Consultancy Profession in Ethiopia (The Case of Addis Ababa) *Imperial Journal of Inter disciplinary Research (IJIR)*. 10, 1885-1914
- Bıçakçı, U. (2018), Yönetim danışmanlığı üzerine, Erişim adresi: <http://www.kigem.com/yonetim-danismanligi-uzerine.html>
- Da Costa, R.L & António, N.S. (2014). Management Consultancy in Portugal: The Concept Analysis related to there search field of Strategy-as-Practice, *International Journal of Management Sciences*. 2, 323-336
- Erdem, A.R. (1996). Batı Düşünülerinin Yönetim Bilimine Bilim Öncesi Katkıları, *Eğitim Yönetimi*, 3, 383-394
- Erdost, H.E. (2003). *Danışmanlık Hizmeti ve Türkiye'de Yönetim Danışmanlığı Firmaları*, Ankara: Turhan Kitapevi
- Eren, E. (2016). *Yönetim ve Organizasyon*, İstanbul: Beta Basın Yayın Dağıtım,
- Güvemli, O. & Güvemli, B. (2018). Türk İşletme Tarihi Üzerine, *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 5-46

- İçişleri Bakanlığı Dernek Sorgulama, (2018, 25 Eylül). Erişim adresi:
<https://www.turkiye.gov.tr/icisleri-ddb-dernek-sorgulama?asama=2>
- Uğur, A., Sönmez Çalış, Ö.A. ve Güner, A. (2017). Yönetim Danışmanlığının Kapsamı ve Türkiye’de Danışmanlık Sektörünün Gelişmesinin Önündeki Engeller Üzerine Bir Değerlendirme, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 62,522-533,
- Karasu, E. (2009). *Danışman ve Danışmanlık*, İstanbul: Beyaz Yayınları
- Kartal, N. (2012). Danışmanlık Üzerine, *Amme İdaresi Dergisi*, 4, 139-155
- Kindle, E.M., & Casais, B. (2017, October). *Opportunities for the Establishment of Partner ships Between International Business Management Consultancy Firms: The Case of Portugal and Germany*, Global Conference on Services Management, İtaly, Erişim adresi: https://gloserv.org/wp-content/uploads/GLOSERV_2017_Conference_Proceedings.pdf
- Kurt, M. (2008). *Yönetim Danışmanlığı Kuram, Gelişim ve Türkiye Örneği*, Ankara: Gazi Kitapevi
- Kurt, M. & Demir, K. (2015). İşletmecilik Tarihi Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi: Osmanlı Sanayileşmesi ve Fabrikalar, *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 2,114-139
- Kurt, M. & Görmüş, A.Ş. (2010). Yönetim Bilgisinin Yerel Yeniden Üretiminde Kurumsal Çevrenin Etkisi: Danışmanlık Firmalarının Ürünleri Üzerine Bir Araştırma, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1,67-82
- Koçel, T. (2014). *İşletme Yöneticiliği*, İstanbul: Beta Basım Yayım
- Kubr, M. (2013). *Yönetim Danışmanlığı Meslek Rehberi*. (Çev. Uzman Tercüme Ltd. Şti). Ankara: Korza Yayıncılık Basım
- Mcleod, J. & Mcleod, J. (2015). *Danışmanlık Becerileri*, (Çev. Muzaffer Şahin, Nilgün Sağlam) Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık
- Mucuk, İ. (2016). *Modern İşletmecilik*, İstanbul: Türkmen Kitapevi
- Öncüoğlu, B. (2018). Yönetim Danışmanlığı, Erişim adresi:
<http://anahtar.sanayi.gov.tr/tr/news/yonetim-danismanligi/218>
- Öztop, M., & Gözlü, S. (Aralık, 2007). *Yönetim Danışmanlığı Firmalarının Uygulamadaki Sorunları*, 4. KOBİ’ler ve Verimlilik Kongresi, İstanbul Kültür Üniversitesi, Erişim adresi:
openaccess.iku.edu.tr/.../4.%20KOBILER%20VE%20VERIMLILIK%20KONGRESI%20...
- Taylor, F.W. (2007). *Bilimsel Yönetimin İlkeleri*, (Çev. H. Bahadır Akın). Konya: Çizgi Kitapevi,
- Tengilimoğlu, D., Öztürk Başpınar, N. ve Tutar H. (2012). *Büro Yönetimi*, Eskişehir: T.C. Üniversitesi Yayını NO: 2516
- Ulusal Meslek Standartlarına Dair Tebliğ (2013, 3 Ekim). *Resmî Gazete* (Sayı: 28784 (Mükerrer)). Erişim Adresi: <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2013/10/20131003M1-1.htm>
- Yaman, Ş. (2018). Yönetim Labirenti, Erişim adresi: <http://www.namehaber.com/yazi/seval-yaman/12822-yonetim-labirenti>
- Yıldız, M., & Babaoğlu, C. (2015). Kamu Politikası Bakış Açısından Selçuklu ve Osmanlı Devletlerinde Hükümdar-Danışman İlişkisi Üzerine, *Yasama Dergisi*, 84-108
- Seçen, T. (2018). Ülkemizde danışmanlık şirketlerinin kapasitesinin geliştirilmesine ve uluslararası piyasalara açılmasına yönelik teşvikler geliştirilmelidir, Erişim adresi:
<http://anahtar.sanayi.gov.tr/tr/news/ulkemizde-danismanlik-sirketlerinin-kapasitesinin-gelistirilmesine-ve-uluslararasi-piyasalara-acilmasina-yonelik-tesvikler-gelistirilmelidir/219>

PLANLAMA YAKLAŞIMININ İSLAM EKONOMİSİNDEKİ YERİ

Planning Approach in the Islamic Economics

Ahmet EFE

ORCID: 0000-0002-2691-7517/Ankara Kalkınma Ajansı

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 14 Mayıs 2019

Düzeltilme tarihi: 28 Mayıs 2019

Kabul tarihi: 30 Mayıs 2019

Anahtar Kelimeler:

Yönetim, İslam Ekonomisi, Kamu Yönetimi,
Planlama, Strateji Belirleme.

ÖZ

Güdümlü ekonomilerdeki merkezi planlama ile liberal ekonomilerdeki stratejik planlama arasında farklı şekillerde ulusal, bölgesel ve kurumsal planlama çeşitleri uygulamada mevcuttur. Kuran'da pek çok yerde akıl ve hikmet ile ölçülü ve tedbirli olmak gibi sıfatlar zikredilmekte ve Allah'ın en iyi planlayıcı olduğu defalarca ifade edilmektedir. Kader defteri ve levh-i mahfuz gibi hakikatler bir planlama anlayışının imanın esasları içerisinde ders verildiği söylenebilir. Allah'ın planları ile beşerin planları elbette farklı olacaktır. Beşerin planlarının insanın acz ve fakrını örtmeye ve Allah'ın rahmet, kudret ve bereketini celb etmeye yönelik bir dua mahiyetinde olması gerekir. O nedenle beşerin planlarının aşırı iddiacı, statik ve buyurucu değil, yeni koşullar ve durumlara göre dinamik, adaptif ve edilgen olması gerekir. İddiamız, İslam'a Hz. Yusuf'un 14 yıllık kaynakları planlamasının referans alınarak ekonomide ihtiyaçlara uygun ve tedbire dayanan bir planlılığın tesis edilebilir olduğudur. Risale-i Nur tefsiri çerçevesinde göre yapılan analizlere göre, Allah'ın verdiği nimetlerden en doğru yararlanmayı ve israfın önlenmesi için gerekli tedbirlerin makul ve hikmetli planlar yoluyla yapılabilmesinde bir engel görülmemektedir.

ABSTRACT

Different types of national, regional and institutional planning types exist in practice between centralized planning in the guided economies and strategic planning in liberal economies. In many verses of the Qur'an, adjectives such as reasoning, wisdom, attention, measurement, balance and proportional design are mentioned and many times it is stated that God is the best planner. The facts like fate book and preserved tablet can be said to have been taught as a lesson in planning. The plans of human beings with the plans of God will of course be different. Humanity's plans must be in the form of a prayer aimed at eliminating impotence and poverty, and to benefit from the mercy of God and by taking advantage of His power and abundance. For that reason, human plans should not be overloaded, static, overambitious and micro-prescriptive, but must be dynamic, adaptive and passive according to new conditions and situations. Our claim is that Hazrat Yusuf's planning for a 14-year resource in Egypt can be a base for the needs of the Islamic economic planning. According to analysis conducted with Risale-i Nur collection, there is no restrictions to make reasonable plans to take required measures by using modern methods in order to allocate resources accurately and to prevent waste in the most appropriate way of benefiting from the divine bounties and blessings given by God.

ARTICLE INFO

Article history:

Received 14 Mayıs 2018

Received in revised form 28 May 2019

Accepted 30 May 2019

Keywords: Islamic Economy, Public
Administration, Planning, Strategic Direction.

Sorumlu yazar/Corresponding author.

e-posta: icsiacag@gmail.com.

Giriş

İnsan ihtiyaçları ve tercihlerinin karşılanmasını sağlayan mekanizmalar kuşkusuz insanın etkisi altında bulunduğu planlama anlayışlarına göre değişkenlik gösterebilmekte ve ekonomik tercihlerin piyasaya yansıtılmasında davranışların arkasında bilinç düzeyi, algılar, inanışlar ve kültürel değerler etkili olmaktadır. Özellikle yerel yönetimlerde yapılan planlama anlayışları politik amaçlara dayandığından ve ciddi denetim mekanizmalarına sahip olmadığından kaynakların israf edilmesi, seçim öncesi gereksiz harcamalar yapılması ve aşırı borçlanmaya başvurulması sık rastlanan sorunlardır. Bu durumları salt açıdan ekonomik fayda veya objektif kullanım/değişim değerleri ile açıklayabilmek olanaklı değildir. Çünkü iktisat pozitif olduğu kadar normatif ve objektif olduğu kadar sübjektif parametrelerin de dikkate alınarak değerlendirildiği bir bilim dalıdır. Bu noktada ekonominin maliye disiplini ile kesişimi kaçınılmaz olmaktadır. Bu nedenle de kamu maliyesi ve ekonomi yönetimi kapsamında planlama temelleri, ekonomik adamın tercihleri, algısı, değerleri ve davranışlarını tetikleyen bilişsel etkenler çerçevesinde değerlendirebilmek önem arz etmektedir.

İslam ekonomisinin bilimsel disiplin alanında şer'i hukuk yaklaşımları ile birlikte finansman metotları daha ağır bastığından modern iktisat dışında nasıl bir analitik yaklaşım gösterilmesi gerektiği de henüz tam olarak netleşebilmiş değildir. Müslüman ülkeler büyük borçlara maruz kalırlarken Müslümanların çok büyük ölçekteki sermayeleri batılı finans piyasalarında nemalandırılmaktadır. 30 IDB (İslami Kalkınma Bankası) üye ülkesi üzerinde yapılan bir çalışmada, 236 gözlemden 208 vakada açık verildiği ve sadece 28'inde (gelirlerin büyük bir kısmının petrol servetinden geldiği ülkelerde) fazla olduğu tespit edilmiştir. Günümüzde de tablo benzer şekildedir. Daha da kötüsü, kamu harcamaları anılan dönem içinde 22 ülkeden 13 tanesinde kamu gelirinden daha yüksek bir oranda artmıştır. Akademik çalışmalar, 19 ülkede (30 üzerinden) dış borçların GSYİH'nın yarısından fazlasını, 9 ülkede ise GSYİH'den daha fazla olduğunu ortaya koymuştur. Bu da vahim bir durumu ortaya koymaktadır. Dış borçlara ek olarak, büyük iç borçları da var. Faiz ödemesi de maalesef kamu harcamalarındaki en büyük veya ikinci en büyük kalem olarak göze çarpmaktadır. Bu nedenle İslam'da finansal planlama konusu büyük önem arz etmektedir (Boumediene, 2015).

İslam'da finansal planlama yeni bir yaklaşım olarak ortaya çıkmış ve İslami finansal piyasaların tanımlanmasıyla da ilişkilendirilebilmektedir. İslam'da finansal planlama sadece servetin elde edilmesi ve biriktirilmesi ile ilgili olmayıp, insanın yeryüzünün halifesi olması itibarıyla tüm nimetlerden yararlanma biçiminin belirli kurallar çerçevesinde yapılabilmesini sağlamaya yöneliktir. Allah'ın yeryüzündeki halifesi olarak insanın görevi nimetlerin yeryüzünde insanlığın yararına kullanılması için gayret etmektir. Bunun için de insana tercih ve eylem özgürlüğü verilmiştir ki bu özgürlük kendisine ve başkalarına zarar vermeyecek şekilde kullanılabilir şekilde sınırlandırılmıştır. Bu da etkin bir planlama, önceliklendirme ve kaynakların tahsisi için de bir bütçeleme anlayışının varlığını gerektirir (Arafah & Fathiy, 2013).

Modern iktisat teorisi, sadece dünya hayatıyla ilgili sınırsız ihtiyaçların sınırlı kaynaklarla karşılanabilmesi noktasında analizler yaparken, İslam ekonomisi dünya hayatını değil aynı zamanda ahiret hayatını da dikkate alırken ahiret hayatını dünya hayatına öncülleyen ve dünya hayatını da ahiretin bir tarlası bir mezarı gibi eldeki kaynaklardan birisi olarak değerlendirir. Bu çalışmada referans noktası olarak alınan Risale-i nur tefsirindeki temel yaklaşım da bu noktada her gün verilmiş olan yirmi dört saatlik ömür de bir kıt sermaye olarak ele alınmakta ancak bu sermaye ile ebedi bir hayatı dünyalar kadar bağlar ve bahçeler kazanma imkânı sunan bir fırsat olarak ele alınmaktadır. Buna göre, Allah'ın verdiği nimetlerden en doğru yararlanmayı ve israfın önlenmesi için bir dua mahiyetinde kalkınma planları ve kurumsal stratejik planlamanın olup olamayacağı ve nasıl olabileceği ile ilgili olarak araştırmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

1. Yöntem ve Araştırma Problemi

Araştırmamızda betimleyici ve ilişki arayıcı mantıksal analiz metotları kullanılmaktadır. Ayrıca İslam ekonomisi ve islami planlama üzerinden de literatür taraması yapılmaktadır. Araştırma veri tabanında yabancı literatür taraması yapılmıştır. Buna göre "*islamic economics*" olarak yapılan aramada 29.000 adet makale, "*İslamic planning*" olarak yapılan aramada 143 adet makale çıkmıştır. Türkçe literatür araştırması için de "*İslam ekonomisi*" olarak yapılan aramada 667 adet makale, "*İslam'da planlama*" olarak yapılan taramada 50 makale tespit edilmiştir. Dolayısıyla islami planlama kapsamındaki araştırma alanında yeterli düzeyde yabancı yayın varken Türkçe literatürde yeterli düzeyde olmadığı görülmektedir. Bu husus da kuşkusuz yaptığımız çalışmanın Türkçe literatüre olan katkısının önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Bu çalışmamız daha önce yapılan bir çalışmanın devamı niteliğindedir (Efe, 2016; Efe, 2018). Bu çalışmamızda ise temel amaç, İslam ekonomisinin planlama boyutuna dair detaylı bir çalışma yapmak değildir. Zira bu ancak bir kitap çalışmasına konu edilebilecek düzeyde kapsamlı bir analiz ve değerlendirmeyi gerektirmektedir. Buradaki temel amaç, Kuran ve Sünnet ışığında İslam ekonomisinin planlama temellerinin neler olabildiğinin ortaya konularak bunların modern iktisadın dayandığı batı planlamasından nasıl farklılık arz ettiğini tespit etmektir.

Bu nedenle de İslam ekonomisi disiplini üzerinde yaptığımız bu araştırmayla ekonominin planlama boyutuyla literatüre katkıda bulunmak ve Türkiye'de çıkmış bir dini eser olarak Risale-i Nur'un konuya katkısının olup olmadığının tespit edilmesi de uygun düşünülmüştür. Diğer tefsirler kapsamında başka çalışmalar yapılmasında da yarar vardır. Ancak bir makale çalışması kapsamına sadece bir tefsir külliyyatının incelenebilmesi olanaklı görülmüştür. Buna göre araştırma sorularımız şu şekilde belirlenmiştir:

İslam ekonomisi, planlama açısından analiz edilebilir mi?

Türkiye'de ortaya çıkan çağdaş bir eser olması açısından Risale-i Nur tefsiri İslam ekonomisinin planlama temellerini ortaya koyabilmeye katkıda bulunabilmekte midir?

Yukarıda belirtilen araştırma sorularına cevap aranırken öncelikle İslam ekonomisiyle ilgili sorunlar değerlendirilerek araştırma problemi yapılandırılmakta; modern ekonominin temelleri konuyla ilişkisi bağlamında değerlendirilmekte; şeriat ile ekonomi arasındaki ilişkiler kuramsal ve kavramsal boyutlarıyla ele alınmakta; İslam şeriatı ile ekonominin nasıl düzenlendiği üzerinde durulmakta; İslam ekonomi planlamanın kudsî temelleri değerlendirilmekte ve en son İslam ekonomi planlama yaklaşımına Risale-i Nur tefsirindeki hususlar çerçevesinde nasıl bir katkıda bulunulabildiği analiz edilerek araştırma soruları cevaplanmaya çalışılmaktadır.

Araştırmamızın hareket noktası da İslam toplumlarında daha çok batı planlama anlayışının ürünü olan sistem, yaklaşım ve politika paketleri ile kurumsal yapılanmalardan çoğunlukla sonuç alınamaması ve İslam ülkelerinin batılı merkez kapitalist ülkelere göre üretici olmaktan çok tüketici ve çevre toplulukları gibi görünmeleridir. Müslüman toplumların geri kalmışlıklarının nedenleri üzerine daha pek çok analiz yapılmıştır. Ancak ekonomik sorunların çözümü için genelde çeşitli politika paketleri ile kurumsal yapılar üzerinde durulurken İslam ekonomisinin çözüm sağlama kabiliyetinin göz ardı edilmesi bir sorun olarak ortaya çıkmaktadır.

Temel sorun, İslam ülkelerinde ciddi bir şekilde açık bütçe verilmesi, faizle borçlanması, borçlanma faizinin döviz kuru dalgalanmalarını tetikleyerek ekonomide belirsizliklere yol açması, kalkınma planlarının başarılı olmaması ve kurumların İslami bir yaklaşım sergileyememesidir. Yanlış planlama kaynakların israf edilmesine ve açık finansmana dayalı bütçeleme ve aşırı borçlanma politikaları da parasal ve mali disiplini bozacak sonuçlara neden olmaktadır. Acele ile kamu yatırımlarının bir an önce bitirilmesi için her türlü kaynağı borçlanma ve açık finansman ile karşılamaya çalışmak aynı zamanda ekonomide dışlama etkisine de yol açmaktadır. Fizibilitesi olmayan ve

ekonomik olmayan yatırımlar da ayrı bir yönden olumsuz etkiler ortaya çıkarmaktadır. Bu nedenle planlama konusu araştırmamızda temel sorun olarak görülerek İslami bir çözüm arayışına girilmiştir.

2. İslam'da Ekonomik Planlama ve Plancılık Vizyonu

Kur'an'da pek çok ayet akıllı olmayı, tedbir almayı ve düşünmeyi emretmektedir. *"Efela yenzurun"* (Bakmazlar mı?) (Gasiye Suresi, 17), *"Fenzuru"* (Bakınız) (Neml 69, Rum 42), *"Efela yetedebberun"* (Onlar hiç düşünmezler mi?) (Nisa, 82), *"Efela tetezekkerun"* (Hala düşünmez misiniz?) (Secdeü 4), *"Tefekkeru"* (Düşünün) ve *"Ma yeş'urun"* (Farkında değiller) (Enam, 123), ve *"Laya'kilun"* (Aklını kullanıp anlamazlar) (Maide, 58) şeklinde pek çok ibare farklı surelerde geçmektedir. Bunlar da kuşkusuz tedbirsiz olmamayı, aklın gereğini yerine getirmeyi ve gerekli olanakları hazırlamayı gerektirmektedir. Ayrıca Kuran'da pek çok yere *"Allah en iyi planlayıcıdır"* (wallahu hayrul makirin) mealinde pek çok ayet geçmektedir. Bu da hesap ve plan yapmanın kötü bir şey değil aslında yapılması gereken bir salih eylem olduğunu göstermektedir.

Plancılık kapsamında dayanak olarak alınabilecek hadisler de mevcuttur. Tirmizi tarafından rivayet edilen bir Hadis'e göre Hz. Peygamber şöyle dedi: *"Akıllı bir insan, hayırseverlik yapma ve yarın için hazırlanma pratiğini gerçekleştirme yeteneğine sahip bir kişidir"*. İslami bakış açısından, kapsamlı planlama sadece stratejik düşünmeyi (çeşitli düşünce araçlarıyla) kapsamakla kalmaz, aynı zamanda en çok İstene, En Çok Katkıda Bulunan ve En Yararlı Olanlardan biri şeklinde isim ve sıfatları olan Yüce Allah' a imanının arttırılmasında daha önemlidir. Çünkü ömür sermayesiyle ebedi bir hayatı kazanmak ve kaybetmek davası başına açılmış bulunan insan elbette az kaynaklarını en çok kazanacak şekilde planlamak durumundadır.

İslami akideye dayanarak, kalkınma planlamasında temel amaç maddi ve manevi değerler arasındaki dengeyi sağlamaktır. Şeriat sistemi insanoğlunun ve onların Yüce Allah'la arasındaki ilişkiyi düzenliyor. Bu inanç, farklı gelişim alanları arasındaki entegrasyonu tanımlayacak olan sistem düşüncesinin temelini oluşturmalıdır. Bu, aslında bir plan yapımında mantıklı ve kapsamlı bir yöntemdir. Kuran'da meşveret sistemi denilen ehil olanlarla danışılarak işlerin yapılması plancılık için de geçerlidir. Dolayısıyla, planın süreci ve özü, İslam'ın ekonomi politikasına yönlendirilecek ve yönlendirilecektir.

İslam'da ekonomik planlama, özendirici ve emredici bir planlamanın birleşimidir. Kamu ve özel kesimler arasında iş birliği yapılması ve ekonomik nitelikteki mal ve hizmet üretimini esas alan faaliyetlerin tamamen özel sektör tarafından yapılması İslam'daki ekonomik planlamanın temeliyle çatışmamaktadır. Ekonomik planlamanın amaçları, her toplumun ihtiyaçlarına ve ekonomik refah düzeyine göre ayarlanmalıdır. Kur'an ve Sünnetin değişmez düsturlarına bağlı kalmak şartıyla zaman ve şartların gereği olarak bu konuda konulan kurallar ve uygulamalar da değişebilir. Amaçlarının uygunluğu, yoksulları gözetme ve yardım ilkesine göre değerlendirilir.

Bir ekonomik planlamanın başlıca iki finansman yöntemi bulunmaktadır. Bunlar, birisi iç kaynaklar ve diğeri de dış kaynaklardan oluşmaktadır. İç finansman iki şekilde olabilir; özel kesim tasarrufu ve kamu kesimi tasarrufu. İslam toplumunda küçük tasarruflar, önemli üretim alanlarında yatırıma dönüşebilir. Gereksiz tüketim, ekonomik kalkınmayı engellediğinden, İslam toplumları bu tip tüketimleri önlemek ve yatırım politikasını doğrudan doğruya yöneltmek için müdahalede bulunabilirler. Zekât gelirlerinin harcanabileceği alanları göz önüne tutmakla birlikte, artan kısmıyla sosyal güvenlik, sosyal refah projeleri finanse edilebilir. İslami planlama sisteminde, hükümetin zor durumlarda açık finansmana başvurmasında bir sakınca görülmemiştir.

İslami planlamanın, günümüz planlamalarından ayrıldığı temel nokta; faizin yasaklanarak üretim ve toplumsal adalet üzerinde olumsuz etkilerinin önlenmiş olmasıdır. Bankalar, ticaret, sanayi ve kalkınma planlarının ortakları olarak faaliyet gösterirler.

Kalkınma planlaması açısından büyük önem taşıyan döviz sorununun çözümü için aşağıdaki politikalar izlenebilir:

- 1— Düzenli bir ihracat arttırma politikası,
- 2— Müslüman dünyasının kaynaklarının bir araya getirilerek kurulan İslam Dünya Bankası'yla ve tekrar organize edilmesi gereken D8 gibi organizasyonlarla güçlü organik bağlar kurması,
- 3— Yabancı yatırımcıların ortaklık temeli üzerine yatırım yapmaya teşvik edilmesi, bürokratik işlemlerin kolaylaştırılarak yabancılara cazip hale getirilmesi,
- 4— Devlet borçlanmasının faizsiz olması durumunda yapılması,
- 5— Özelleştirme çalışmalarının tekelciliğe yer vermeyecek şekilde hızlandırılarak piyasa ekonomisine güç verilmesi.

Genel olarak Müslüman ülkelerde ekonomik planlama gereği şunlardan oluşmaktadır:

- 1— Kaynakları süratle artan nüfusa ayarlamak,
- 2— Ekonomik karlılığı sağlamak ve İslam'ın kötilediği israfı önlemek,
- 3— İslam'ın öngördüğü adil bir gelir dağılımını sağlamak,
- 4— Tekelci sömürüden, spekülatif işlemlerden ve rekabet sisteminin antisosyal sonuçlarından sakınmak,
- 5— Müslüman ülkelerin ekonomilerinde meydana gelen hızlı yapısal gelişmeyi desteklemek,
- 6— Ulus aşırı sermayelerin sömürsünden korunmaya çalışmakla birlikte yoksul ve geri kalmış ülkelerin bol tabii kaynaklarını işlemek,
- 7— İslam ekonomisinin yanında uluslararası ekonomik bunalımlar ve savaş gibi olağanüstü durumlarda büyük krizlere girilmemesi için gerekli olan imkânları hazırlamak.

İslam hukuk sisteminin izin verebileceği ekonomik planlama sistemi, günümüz planlanmasının neden olduğu birçok olumsuzluktan uzaktır. ABD' nin bütün dünya kamuoyuna rağmen Irak harekâtını başlatmasının ardında kuşkusuz Müslüman ülkelerin yer altı zenginlikleri veya başka siyasi ve ekonomik menfaatler gelmektedir. Bu ve benzeri durumlar da göstermiştir ki, sadece ekonomiyi dışa bağımlı hale getiren ham kaynakları ihraç etmeyi planlamak, sorunların çözümü için tek başına yeterli olmaktan uzak olup, önemli olan bunu ekonominin kendine yeterli olmasını sağlayacak mamulleri kendi üretimiyle elde etmek ve buna bağlı bir üretim teknolojisi ve know-how' u kendi imkânları ve geliştireceği çoklu ticari ilişkilerle sağlayabilmektir.

Mamul ürün fiyatı ile ham madde fiyatı arasında büyük farklar bulunan yer altı zenginliklerinin, ham madde olarak ihracatının yasaklanarak, ülke içerisinde maddenin mamul hale getirilmesi durumuna bağlı olarak ihracat izninin verilmesi gibi tedbirler, üretim, istihdam, vergi geliri ve döviz gelirinde büyük artış sağlayacağı gibi, "Bor Minareleri" gibi önemli zenginliklerde stratejik üstünlük sağlamak açısından da büyük önem taşımaktadır. Bu nedenle, özelleştirme çalışmaları da plancılık kapsamında değerlendirildiği gibi, yabancı sermayenin dışlanmayarak, yasal düzenlemelerle yabancılara satılan kurumların, kamu yararı doğrultusunda çalışmalarının devamını sağlayacak düzenlemeler yapılmalıdır.

Müslüman ülkelerin kendi kaynaklarını ve fonlarını Avrupa Bankalarında değerlendirmek ve gelişmiş batı ülkeleri yararına sarf etmek yerine, yakın zamanda uygulanmaya çalışılan D-8 gibi projelerle ekonomik problemlerin çözümünde kullanılacak ortak kaynakları, ihtiyacı olan ülkelerin faizsiz olarak kullanabilmesini ve aynı zamanda kendi aralarında serbest ticareti arttırıcı düzenlemeler

yaparak gelişmiş ülkelerin sömürsünden kurtulmaları ve birlik olmaları için hayati öneme sahiptir. Bu konuda olumlu adımların atılması ve pozitif sonuçlarının alınması durumunda "İslami Plancılık", bu ilişkilerle ilgili ekonomik program ve hedefleri de içerebilir.

Vizyon, birinin yakın çevresini ve koşullarını daha fazla görme yeteneğidir. Bir plan, iç görü ve vizyon olmadan inşa edilirse başarılı olabilir veya olmayabilir. Allah (SAV) vizyon özelliğini taşıyanları övmektedir. Buna göre, Müslüman'ın planı kısa görüşlü olmamalı ve sahnenin hedefle alakalı sorunlarının uzak ve arkasını göz önünde bulundurmalıdır. "fe iza azamte fetewekkal alallah" ifadesinde bir işe azmedildiğinde Allah'a tevekkül edilmesi emredilmektedir. Azmetmek aynı zamanda planlama vizyonunu da içermektedir. Ancak bu beşerî planlarda olduğu gibi beşerin ilim ve gücüne dayanmamakta, kendi aczi ve fakrını Allah'ın rahmet, bereket ve ilmi ile gidermeye çalışmayı ifade etmektedir.

Benzer şekilde, Hz. Muhammed (SAV), Bedir Muharebesi'ndeki gerçek kavgadan önce, bazı sahabelere vizyon ve planı için övgüde bulundu. Az sayıdaki 300 sahabe, onları bu savaşa zorlayan iyi donanımlı 1000 güçlü Kureyş ordusu tarafından yok edilebildi. Sahabelerin düzeni, sadece savaşın mevcut koşullarından ziyade, Peygamber'in güvenliğine odaklanmış ve buna göre birtakım planlar yapmışlardı. Hz. Peygamber (A.S.), bunu yapan sahabeyi övdü ve onun için dua yaptı. (Burhan, 2004)

Dolayısıyla, sahabelerin fikri, sadece Hz. Muhammed'in hayatta kalması ile ilgili değildi, aynı zamanda savaşı kazanmaktan çok daha önemliydi. Kureyş Müslümanları mağlup ederse barınağı ve peygamberin kaçışını inşa etme planı büyük vizyon ve iç görülere sahipti. Bu nedenle, mevcut koşullardan bağımsız olarak, bir Müslüman, genel amacı veya üzerinde çalıştığı misyonu gözden kaçırmamalıdır. Örneğimiz, vizyon ve bunun gibi stratejilerin ilk Müslümanların başarısı için kilit bir faktör olduğunu göstermektedir.

Kısa ve uzun vadeli projelerin planlanması hiç kuşkusuz, öngörü temelli bir çalışmadır. Eğer Allah (CC) ve Hz. Peygamber (ASM), vizyon ve bilgeliği olanlara sevgi ve hayranlık duyuyorsa, Müslümanlar faaliyetlerini planlamak için içgüdüsel ve anlayışlı olanlar arasında olacak şekilde birbirleriyle yarışmalılar. Dahası, Kuran inananlara ilham verirken, Allah'ın yarattığı eylemde Allah'ın (CC) izleyerek eylemleri için planlar tasarlamalarını farklı bir şekilde gerçekleştirir. Allah (CC), Kamer Suresi 49'da, şöyle buyurmaktadır: "*Şüphesiz, her şeyi biz (planlı) bir oranda ve ölçüyle yarattık*". Allah (CC) ayrıca Al Hadid Suresi 22 'de şöyle buyurmaktadır: "*Yeryüzünde vuku bulan veya başınıza gelen hiçbir musibet yoktur ki, biz onu yaratmadan önce bir kitapta yazılı olmasın. Kuşkusuz bu Allah'a göre kolaydır.*" Bu ayetler açıkça, her yaratılışın ve hem de sonucunun bir plana göre olduğunu açıkça göstermektedir. Böylece, Allah (CC) bize bir usule ve sicile göre çalıştığını öğretir.

3. Kur'an-ı Kerim'de Planlama Dersleri

Kur'an-ı Kerim, Müslümanlara işlerinde stratejist ve plancı olmayı öğretir. Bunu bazı şekillerde gösterir: Bunun bir örneği Hz. Musa (A.S) hikayesinde ve Mısır Firavunu'na yaklaşma stratejilerinde görülebilir. Allah, Musa'ya Mısır'a gitmesini ve Firavunu Allah'a çağırmasını emrettiğinde Hz. Musa (A.S), emri kabul etmiş ve Taha Suresi 25-32 ayetlerinde görülebileceği gibi planlarını açıklamıştır. Kuran, Hz. Musa'nın şunları söylediğini buyurmaktadır: "*Rabbim! Göğsümü genişlet (inanç, bilgi ve şefkatle); işlerimi kolaylaştırıyor ve konuşmamdanki engelimi kaldır, böylece dediklerimi anlayabilirler: ve bana ailemden Harun kardeşimi yardımcı kıl, onunla gücümü arttır ve işlerimde ortak kıl.*" (Kur'an, 20: 25-32)

Bu örnekte, planı oluşturmak için üç ana unsur göze çarpıyor. İlk örnekte, Hz. Musa (A.S) kendisini Allah'a çağrı olarak dawah için hazırladı. Üretken ve başarılı bir dava için çok önemli olan, bireyin bilgisinin, bilgeliğinin ve içten inancının gücüdür. Bu özellikler birlikte, insanın güçlüklerle yüzleşmesini ve onlara hâkim olmalarını sağlar. Böylece Hz. Musa (A.S), görevini başarıyla

tamamlayabilmesi için daha derin inanç ve bilgelik almak için kalbini ve zihnini açma isteğini dile getirdi. Hz. Musa'nın planlamasındaki ikinci unsur iletişim sorunuyla ilgilenmekti. Sunum, Hz. Musa'nın (A.S), sahip olduğu bir konuşma engeli olabilir. Bu sorunun çözdükten sonra işe koyulmayı planlamıştır. Musa'nın (A.S) planında göz önünde bulundurulması gereken son ana unsur lojistik ve destek meselesiydi. Görevini yerine getirmesinde onu desteklemek için gereken insan unsurları ve araçları. Bu nedenle, Musa'nın planı kardeşi Hz. Harun'u (A.S) Firavun'la yüzleşmek için fiziksel ve manevi bir destek olarak istemekteydi (Burhan, 2004).

Musa'nın Mısır Firavunu'na yaklaşma planındaki yukarıdaki üç nokta, Musa'nın Firavun'a plan yapmadan veya şanssız bir şekilde yaklaşmadığını açıkça göstermektedir. Ayrıca, Musa'nın planının özünde, tevhid davası süreciyle alakalı unsurların etrafında toplandığını görebiliyoruz. Bu örnek, planlama'nın Müslüman'ın çalışma ve inanç mekanizmasının ayrılmaz bir parçası olduğunu göstermektedir. Kuran'daki Musa'nın hikayesine benzer olarak Hazreti İbrahim'in (A.S), putları kırarken ve Kabe'nin yapımında çizdiği planlar; Hazreti Yusuf'un (A.S) Mısır'da tarımsal kaynakları 14 yıllığına planması, kardeşi Bünyamin'i bir plan dâhilinde alması gibi gerçekler, Müslümanların görevlerini ve işlerini akıllıca planlamaları için ilham kaynağı olarak alınabilir.

4. Hz. Peygamber'in Sünneti'nde Planlama

Dikkatimizi Hz. Muhammed'in (SAV) hayata ve örneğine çevirerek, eylemlerinin hem dinsel hem de dünyasal alanlarda planlamaya dayalı olduğunu öğreniyoruz. Buhari, Hz. Muhammed'in (SAV) şunları söyledi: *Kıyamet günü gerçekleşmek üzereyse ve elinizde küçük bir filiz (fide) varsa bile, onu dikmeye devam etmelisiniz.* (Buhari ve Ahmad) Dolayısıyla bu Hadiste, Hz. Peygamber hiçbir zaman umudu kesmemeyi, her türlü olumsuz görünen hadiseden etkilenmemeyi ve kaynakları olması gerektiği gibi planlı olarak tahsis etmeyi ders vermektedir. Çünkü fidan dikmek, gelecek nesiller ve uzak öngörüsüyle yatırım yapmak anlamına gelmektedir. İkinci Halife'nin eşi olan Abdül İbn-i Hattab da şöyle dedi: *"Dünyevi işleriniz için, sonsuza dek yaşayacağınız varsayımına dayalı olarak planlarınızı oluşturun ve ahirete ayrılan işe gelince, yarın öleceğiniz varsayımına dayanarak programlarınızı oluşturun"* (Burhan, 2004).

Medine'ye göç etmek için ilham alındıktan sonra, Hz. Peygamber (ASV) en yakın arkadaşı Ebu Bekir (RA) ile bir plan yaptı. Bu plan gizliydi ve sadece içinde rol oynayanlar tarafından biliniyordu. Burada birkaç husus vardır. Birincisi, Hz. Muhammed (ASV) Abdullah İbn Urakit'i yolculuk için bir rehber olarak işe aldı. Daha sonra Hz. Ebubekir'den yiyecek ve içeceklerle dolu bir deve hazırlamasını istedi. Bu göç döneminde düşmanın neyin peşinde olduğunu bilmesi ve Müslüman toplumun geri kalanıyla temas halinde olmasını sağlamak için, Ebubekir'in kızına ve kardeşi Abdullah'a kendisine ve babalarına saklanma yerlerinde yiyecek ve haberler getirerek yardım etmeleri talimatını vermiştir. Güvenli bir kaçış sağlamak ve Kureyş'in ellerine düşmekten kaçınmak için Peygamber (ASV), Ebubekir'in hizmetkârına arkasında koyun sürüsünü otlatma talimatını verdi. Sürü, peygamberlere (PBUH) ve babalarına yiyecek ve haber gönderirken ayak izlerini yok edecekti. Geceleri, katiller Peygamber'in evini çevreledi, Peygamber (ASV), yapılan suikast planını boşa çıkarmak için Hz. Ali'ye kendi yatağına girerek yorgana sarmaları için talimat verdi. Gece yarısı, Hz. Peygamber (ASV) uyuyan katillerin arasından uzaklaştı ve Mekke'den kaçtı. Medine'deki Müslümanların geri kalanına katılmak için kuzeye gideceğine inanan düşmanı yanlış yönlendirmek için Muhammed ve Ebubekir güneye yöneldi ve Mekke'nin güneyinde Sevr mağarasına saklandı. Orada, ateşli arayışı sona erene kadar üç gün geçirdiler. Üç gün boyunca yaptıkları plana göre haber ve yiyecekler getirildi. Sonuç olarak, sanki hala aralarındaymışlar gibi tüm Kureyş eylemleri ve niyetlerinden haberdar edildiler. Saklandıkları yerden ayrıldıktan sonra, Abdullah İbn Uraquitt ile planlandıkları gibi tanıştılar ve daha uzun bir rota izleyerek, önce Kızıldeniz'e doğru batıya, daha sonra Kızıldeniz'in kıyı şeridinde kuzeye, sonra doğuya Medine'ye doğru ilerleyerek yolculuğa başladılar. Hz. Muhammed'in (ASV), Allah'a (CC) durumundan bağımsız

olarak kendisini mutlaka koruyacağına dair derin inancına rağmen, göç planını dikkatle ve isteyerek çizerek çizmiştir. Bu durumdaki eylemleri ve prosedürleri, Müslümanlara, kendilerini buldukları pozisyondan bağımsız olarak, başarısını sağlamak için planlarını yaparken her olasılığı ve alternatiflerini göz önünde bulundurmaları gerektiği konusunda net bir örnektir davranıştır. Mekke liderleri, Hz. Muhammed'i (ASV) yakalayana ödül olarak yüz deve teklif etti. Ancak, Hz. Peygamber'in iyi düşünülmüş ve dikkatli planları nedeniyle, onu bulamadılar ve on gün süren yolculuğun ardından Hz. Muhammed (ASV) Medine'ye güvenle geldi (Burhan, 2004).

Bir Müslüman için, planlama onu işlerinde sıkıca tesis etmesine yardımcı olacak, böylece kutsanmış ve müreffeh meyvesini verecek bir Sünnet'tir. Araştırma kurumlarının ve düşünce kuruluşlarının desteklediği Müslüman konseylerinin, krizleri çözmek, tüm Müslümanların izleyeceği planları çizmek ve tasarlamak için aktif olarak çalışmaları gerekiyor.

6. Ulusal, Bölgesel, Stratejik ve Finansal Planlama ile ilgili sorunlar

Günümüzde ulusal, bölgesel, stratejik ve finansal konularda pek çok planlama yapılabilmektedir. Bu planlarda gelecekle ilgili kaynaklar, potansiyeller, fırsatlar, kurumsal hedefler, yeni teknolojik gelişmeler, kırılmalıklar, zafiyetler ve riskler dikkate alınarak en az kaynakla en çok değer elde edilmesi amaçlanmaktadır. En önemli amaçlardan birisi de bu konuların çok karmaşık ve farklı uzmanlıkları ilgilendirmesinden dolayı kurumsal ve profesyonel bir yaklaşımla geçmişte çıkarılan dersleri de dikkate alan ve tarih hafızasında kurumsal öğrenmeyi besleyecek bilgi birikiminin oluşmasını sağlamaktır. Ancak genelde amaçlanan sonuçlara erişilememekte veya planlar kilit paydaşlar tarafından çoğunlukla dikkate alınmamaktadır. Bu husus merkezi planlar için olduğu gibi stratejik kurumsal planlar için de geçerli olmaktadır.

İlk olarak, tamamen planlanmış güdümlü veya tamamen plansız (kapitalist / serbest piyasa) ekonomiler değil, karma bir ölçekte değişkenlikler söz konusudur. Her ülke vatandaşlarına bir miktar ekonomik özerklik verir ve bazı şeyleri merkezi olarak planlar. Türkiye'de yapılan ulusal planlar da kamu için emredici iken özel sektör için teşvik edici olarak hazırlanmaktadır. Merkezi planlama ölçeğinde daha yüksek olan ekonomilerle ilgili birkaç ana sorun var. İlk önce kim plan yapar? En iyi, en parlak, en sivil fikirli mi olacak? Siyasi partilerin, güç arayanların, lobi gruplarının veya menfaat çevrelerinin üst sıralara çıkmaları daha muhtemeldir. Bu durum aynı zamanda Kapitalist eğilimli ülkelerde de olur, ancak bu güç arayanların ekonomi üzerinde daha az doğrudan gücü söz konusu olabilmektedir. "Karar veren" meselesini aşsanız bile, tek bir kişi veya küçük bir grup insan ihtiyaç duyduğu tüm bilgilere sahip olmayacaktır. Doğru analizlerin, doğru yöntem ve araçlarla donatılmış yetkin uzmanlarca yapılabilmesi, gerekli verilerin elde edilebilmesi ve ilgili paydaşların süreçte katılımcı olarak planı önemsemesi ve değer vermesi ile olanaklıdır. Merkezi planlama aynı zamanda riski de artırır. Merkezi bir plancı hata yaparsa, ekonomi / nüfus için genellikle büyük bir ölçekte olur. Özellikle yenilikçi teknolojilerin yıkıcı yeniliklerle eski yöntem, kabul ve uygulamaları değiştirebilmesi çok uzun değil oldukça kısa bir zaman sürecinde bile söz konusu olabilmektedir. Öte yandan, bir kişi kendisi ile ilgili plan öngörüsünde bir hata yaparsa, kendisi için çok büyük etkileri olabilir, fakat bir bütün olarak nüfus / ekonomi için çok daha büyük ölçekte olabilir. Bu nedenle de merkezi ve bölgesel planlar çok itibar görmemekte ve artık kurumsal ölçekte stratejik planlar ile yenilik planları daha büyük önem arz etmektedir. Bu stratejik nitelikli planlar da başarısız olabilmektedir.

Planların başarısız olmasının 10 nedeni üzerine yapılan bir çalışmada varılan sonuçlar (Aileron, 2011) aşağıdaki şekilde değerlendirilebilmektedir:

1. Sadece planlılık hatırı için bir plana sahip olmak düşüncesi:

Sağduyu her iyi organizasyonun bir planı olması gerektiğini söyler. Rakiplere karşı geride olmadığını göstermek veya çok ileriye öngörebildiği noktasında kendisini pazarlamak için bu tür

planlama işlerine girişilebilmektedir. İslami perspektifle bakıldığında riyakarlık ve hofuruşluk gibi iyi olmayan ahlaki hisas edebilir. Türkiye'de 5018 Sayılı Kanun'la kamu kurumları için Stratejik planlamanın zorunlu olması örneğinde olduğu gibi bazı durumlarda mevzuat gereği bir plan yapılması gerekebiliyor. Bu tür mevzuatlar genelde planların var olup olmadığıyla ilgilenirken bunların içerik ve kalitesinin nasıl sağlanması gerektiği noktasında kapsamlı bileşenler içermezler. Bu durumda asgari şartları yerine getirmek değil de vazifedarlık anlayışıyla hareket etmekte yarar vardır. Eğer planı yapmak için zaman, para ve emek sarf edeceksen en azından bu işi doğru yapmaya çalışmak gerekir ki kul hakkı kalmamasın.

2. Çevreyi anlayamama veya sadece sonuçlara odaklanma yaklaşımı:

Planlılar çevresel etkenleri ekosistem ve hızlı dönüşümleri dikkate aldığına aslında daha muteber planlar ortaya çıkacaktır. Potansiyeller, kırılma noktaları ve güçlü yönlerin iyi analiz edilmesi gerekir. Ancak bunları doğru okumak ve nasıl hareket edeceğine dair perspektif ve yöntem sunabilmek oldukça zor bir iştir. Planlama ekipleri iş ortamındaki değişikliklere dikkat etmeli, anlamlı öncelikler belirlemeli ve sonuçlara devam etmenin gerekliliğini anlamalıdır.

3. Kısmi sahiplenme:

Yukarıdan inme, zorlayıcı ve gerekleri iç ve dış paydaşlar tarafından iyi anlaşılmamış planlar sahiplenme sorunu yaşarlar. İşletme sahipleri / CEO'lar / başkanlar tamamen sahiplik anlayışı ile paydaşlara taahhütte bulunmalı ve stratejik bir planın işletmelerini nasıl geliştirebileceğini tamamen anlamalıdır. Aynı şey kamu sektörü için de geçerlidir. Bu bilgi olmadan, sürece bağlı kalmak zordur.

4. Doğru kişilerin dâhil olmaması:

Planın içeriğinde mevcut olması gereken bilgilere sahip olanların dışlanmaması tam tersine dâhil olmaları yönünde teşvik edilmeleri önem arz eder. Aynı zamanda gerekli analizleri yaparak uygulanabilir bir plan metodolojisi ortaya koyabilecek olan yetkin uzmanların da seçilmesi ayrı bir husustur. Planın uygulanmasından mesul olan, işlerin yapılmasından sorumlu olanlar, konu ile bilgi sahibi olması gerekenler ile süreçte bilgi ve tecrübesine danışılanların başlangıçtan itibaren dâhil edilmelidir.

5. Planın yazılması ve rafa koyulması:

Bu durum bir plan yazmamak kadar kötüdür. Sadece planın varlığı ile ilgili olduğu zaman sonuçlar sadece raflarda ve kütüphanelerde görülebilir. Ancak kurumsal amaçların gerçekleştirilmesine aracılık edecek yegâne kilit doküman olarak bakıldığında içerik ön plana gelecektir. Bir plan etkili bir yönetim aracı olmasa, sürekli kullanılmalı ve gözden geçirilmelidir.

6. İsteksizlik veya değiştirilememe:

Statik ve durağan planlar ne kadar iyi de hazırlansalar kısa bir süre içerisinde güncelliğini yitireceğinden dolayı etkilerini ve itibarlarını yitireceklerdir. Kurum, şirket ve stratejik plan çevik olmalı ve değişen teknoloji, çevre ve piyasa koşullarına uyum sağlayabilmelidir.

7. Liderlik pozisyonlarında yanlış insanlara sahip olmak:

En yukarıdaki yaklaşım çoğunlukla süreçlerin gidişatını belirleyen yegâne unsurdur. Yanlış liderlik anlayışı, liyakatsiz, siyasi yandaş veya tarafgir, kifayetsiz muhteris kimselerin yönettiği kurumlarda liderlik sorunu her zaman ciddi sorunlara yol açar. Yönetim, doğru kişilerin doğru liderlik pozisyonunda olmalarını sağlamak için zor kararlar vermeye istekli olmalıdır. "Doğru" bireyler, stratejik planı savunacak ve savunacak ve şirketi devam ettirecek kişileri içerir. Kendi bir birimlik menfaati veya rahatının bozulmaması için kurumun bin birimlik menfaatini terk edebilecek yöneticiler stratejik planlama açısından kaos anlamına gelmektedir. O nedenle emaneti ehline verme anlayışı yerleştirilmelidir.

8. Piyasa gerçeğini, trendleri ve varsayımları dikkate almamak:

Yatırımcılar, tüketiciler ve diğer ekonomik aktörlerin tercihleri, beklentileri ve konumlandırmaları her zaman kilit roledir. Bunlara rağmen bilimsel yöntemler ve veriler kullanılsa da gerçekliğin ıskalanması ve uygulanması mümkün olmayan planların sadece raflarda yerini alması kaçınılmaz olur. Pazar gerçekleri söz konusu olduğunda, kafayı kuma gömmeden ve potansiyel sorunları ihmal etmeden gerekli öngörülerini yapmak gerekir.

9. Sorumluluk ve hesap verebilirliğin takip edilmemesi:

Hesap verebilirlik bir yönetim sorunu iken sorumluluk süreçlerde yapılması gereken faaliyet ve etkinliklerin yapılması için gerekli işlerin yapılması noktasındadır. Kimlerin sonuçlardan sorumlu olacağı ve kimlerin de eylemleri gerçekleştireceğinin başta belirli olması gerekir. Plan geliştirildikten ve kaynaklar taahhüt edildikten sonra stratejiyi uygulamamak için sonuçlar alınmasını sağlayıcı mekanizmaların doğru bir şekilde tesis edilmesi önem arz etmektedir.

10. Gerçekçi olmayan hedefler veya odak ve kaynak eksikliği:

Çoğu stratejik plan, mevcut trendlerin hepsini kapsayacak ve tüm olması istenen iyilikleri içerecek ancak mevcut imkânlarla uygulama kabiliyeti olmayan hedef ve amaçlar içerebilmektedir. Stratejik planlar kendi ölçeğinde makul bir şekilde odaklanmalı ve yönetilebilir sayıda hedef, amaç ve program içermelidir. Daha az sayıda ve odaklanmış, sayısız ve korkunç sonuçlar elde etmekten her zaman daha iyidir. Ayrıca, planda belirtilen bu amaç ve hedeflere ulaşmak için yeterli kaynakları tahsis etmeye hazır olunması gerekir. Bu tuzaklardan kaçınarak, etkili bir planlama süreci oluşturulabilir, gelecek için gerçekçi bir iş yönü oluşturabilir ve stratejinin başarılı bir şekilde uygulanmasına yönelik şansı büyük ölçüde artırmak mümkündür.

5. İslam'da Ulusal, Bölgesel, Stratejik ve Finansal Planlama

İslam ekonomisi bu tür ulusal ve stratejik planlara karşı olmadığı gibi israfın engellenmesi ve haksızlıkların meydana gelmemesi için en ince detaylı konuların da planlanmasını gerekli kılar. Ancak burada önemli olan geleceğe hükmetmeye çalışmamak ve Allah'ın rahmet ve bereketini dikkate almak olmak olmalıdır. Aksi durumda Kuran'da Karun için Kasas Suresi 78. Ayette geçen "*innema utituhu ala ilm*" (biz kendi ilmimizle ele geçirdik) ifadesiyle kendisine aşırı güvenerek Allah'ın rahmet ve bereketine muhtaç olduğunu unutarak isyana sapma tehlikesi meydana gelebilir. Bunu İslam kabul etmemektedir.

Hemen hemen tüm planlarda finansal boyut büyük önem arz etmektedir. Bu nedenle finansal planlama konusuna ayrıca eğilmek gerekir. İslami finansal planlama İslam tarafından getirilen öğretilerle ilgili anlayışların geliştirilmesiyle ilişkilidir. Kuram ve Sünnet bu dünyada rahat ve huzurlu bir şekilde yaşayabilmek için neler yapılması gerektiğini açıkça ortaya koymuştur. Dolayısıyla insanın görevi bu alanda finansal planlama süreçlerini de öğrenmeyi gerektirmektedir. Finansal planlama aslında bütüncül bir bakış açısıyla serveti yönetebilmek için bir bilimsel yöntem uygulamaktır. Bu da kuşkusu sermayenin yönetimi ile ilgili sorunları giderebilecek stratejilerin kapsamlı olmasına ve bunların koordineli bir şekilde uygulanmasını gerektirir. Finansal planlamada altı basamak gözetilir (Arafah & Fathiy, 2013):

- **Hedef belirleme:**

Sermaye yönetim planı oluşturabilmenin en önemli adımı hedef belirlemedir. Buna göre finansal amaçlar ve hedeflerin önceliklendirilmesi gerekir. Uygun zaman çerçevesi ve risk toleransı düzeyi de bu kapsamda belirlenebilmelidir. Bu da hedeflere ulaşılabilirliğin tespit edilebilmesi için ölçülebilir bir hedefleme yapılmasını gerektirmektedir.

- **Verilerin toplanması:**

Finansal hedefler belirlendikten ve önceliklendirildikten sonra yapılacak iş amaçlara hizmet edecek düzeyde olabildiğince veri, enformasyon ve bilgi toplamaktadır. Bunlar elbette doğru, tam, güncel ve amaçlarla ilişkili olmalıdır. Ortam ve durumun kompleksliğine göre hedefler değişebilecek ve bu da bilgi elde edilmesiyle ilgili risklerin yönetiminin zorluğunu belirleyecektir. Bu adım önemli bir zaman ve sabır gerektirir.

- *Verilerin analiz edilmesi:*

Bu adımda mevcut finansal durumun zayıflıkları ve güçlü yönlerinin belirlenmesini gerektirir ki hedeflere göre nerede olduğunun ve hedeflerin ulaşılabilir olup olmadığının tespit edilebilmesi olanaklı olsun.

- *Hedeflere ulaşılması için bir plan geliştirilmesi:*

Normalde bir hedefi gerçekleştirmeye yönelik farklı yollar olabildiği için bunların da araştırılarak alternatiflere göre yapılandırılması gerekir. Plan kimlerin neyi ne zaman ve hangi kaynaklarla yapması gerektiğinin detaylarını da içermelidir. Planın gerçekleştirilebilmesini etkileyecek öğelerden birisi de yazılı raporlamanın gerekli kılınmasıdır.

- *Planın uygulanması*

Bir finansal plan ancak uygulamaya konulduğunda önemini ortaya koyabilir. Finansal planın başarısı da uygulayıcıların plana bağlı kalmasına, etkin iletişimlerine ve plana önem vermelerine bağlıdır.

- *Planın takibi*

Finansal planlar dinamik nitelikte olduklarından dolayı sürekli takip ve güncellemeyi de gerekli kılarlar. Şarhların gerektirmesiyle derhal gözden geçirilerek gerekli değişiklikler de yapılabilir. Gözden geçirme süreci kuşkusuz ilerlemenin kaydedilmesi ve planın uygulamasıyla ilgili performansın ölçülmesini de içermelidir (Arafah & Fathiy, 2013).

6. Şeriat'a Göre Stratejik Planlama İlkeleri

İslam hukuk sistemine Şeriat denilmektedir. Her kurum, planlama ve uygulamada mükemmeliyet için çaba sarf etmelidir. Shaddad ibn Aws, Sahih-i Müslim'de (Hadis no. 4810) Hz. Muhammed'in (ASV) şunu öğrettiğini söyledi: "Allah her şeyde mükemmelliği [...]" düzenlemiştir. Kur'an ve Hadis'ten türetilen Şeriat prensipleri olarak şu hususlar ifade edilebilir (Burhan, 2004):

- Ticari işlemler yürütmek,
- Çalışanlarını tedavi etmek,
- Ortaklıklar kurmak ve
- Diğer stratejik kararlar almak,

Gibi her organizasyonun her alanında uygulanabilir esaslar vardır. Şeriat, yasal olanı (helal) yasaktan (haram) ve adaleti teşvik etmek amacıyla ayıracaktır. Şeriat kurulları kurum ve organizasyonlara rehberlik edecek ve adalet, tüm paydaşların halkın çıkarlarını korumalarına yardımcı olacaktır. Stratejik planlamayı uygularken yapılan her davranış adil ve ölçülü bir şekilde olmalıdır.

Şeriat, stratejik yönetim sürecini ve tekniklerini özel olarak tanımlamamaktadır. Çünkü Şeriat alimleri, planlama açısından sadece uzmanlık konusunda eğitilmiş değillerdir. Özetle, her kuruluş, şeriat-ı fitriye denilen tabiatın doğal ilkelerini kullanarak stratejik planlamasını geliştirmek ve uygulamak istediğinde Şeriat ilkelerine uymak zorundadır.

7. İslami Planlamada Araç ve Yaklaşımlar

Dünyadaki her şeyin düzgün çalışmasını veya çalışmasını sağlamak için bazı araçlara ve yaklaşımlara ihtiyacı vardır. Aynı işleri ve kullanılabilir hale getirmek için araçlara ve yaklaşımlara ihtiyaç duyduğu stratejik planlama için de geçerlidir. Stratejik planlamada çeşitli analitik araçlar ve teknikler kullanılmaktadır. Bunlar, modern plancılık tarafından kullanılan aşağıdaki tekniklerdir:

- PEST analizi,
- Senaryo planlama,
- Porter Beş kuvvet analizi,
- SWOT analizi,
- Büyüme payı matrisi ve
- Dengeli puan kartı

Bu yukarıda belirtilen araçlar, stratejik planlama için bir çerçeve sağlamaya yardımcı olmak için kurumlar ve yönetim danışmanlığı şirketleri tarafından geliştirilmiştir. Bu planlama araçları, gerekli verilerin ve bilgilerin toplanması ve yorumlanması için kurumsal stratejik planlama sürecinin her aşamasında kullanılabilir. Ayrıca, veriler üzerinde müzakere etmeyi içeren konuşmaların yapılandırılmasında ve su yüzüne çıkan sorunların ele alınmasına yönelik seçeneklerin oluşturulmasında da kullanılabilirler. Ayrıca, kurumun bir bütün olarak performansını etkileyebilecek en önemli stratejik meseleleri ele almak için stratejilerin kararlaştırılmasında yardımcı olarak da kullanılabilirler. Ancak şimdi İslam'da stratejik planlamada kullanılan araç ve yaklaşımların ne olduğunu göreceğiz. Temel olarak İslam'daki planlama yaklaşımlarının tüm araçlarını ve araçlarını Peygamber tarihinden ve Kur'an'ın kendisinden öğrenebileceğimizi söyleyebiliriz.

Rasulullah'ın dünyaya İslam'ı yaymanın planlamasının ne kadar iyi olduğunu ve bunu yaparken nasıl başarılı olabileceğini gösteren çok sayıda tarih vardı. Görkemli Kuran'da şöyle diyen Allah'a bu görevi emanet etti: "[Muhammed] kendi arzusundan da söz etmiyor. O'nun size aktardığı sözler, kendisine indirilen ilâhî haberdan başka bir şey değildir." (Necm Suresi, 3,4)

İslam'da da ister Müslüman olsun ister Müslüman olmayan çevremizdeki her insana iyi davranış sergilemesi öğretilmiştir. Bunlar "*amel-i salih*" ve "*kavl-i leyyin*" olarak bilinmektedir. İslam'ın bizden bunu yapmamızı istemesinin nedeni, İslam'ın barış dini olması ve aynı zamanda inananlara sadece iyi şeyler öğreten din olmasıdır. Dolayısıyla yapılacak planlamanın da insanlığın yararına iyi şeyler netice vermesi amaçlanmalıdır. Kuran ayrıca inananları daima iyi işler yapmaya teşvik eder: "*Doğru işlere inanan ve yapanlar, onlar sakinler veya cennetliler, sonsuza dek orada kalacaklar.*" (Bakara Suresi, 25)

İslam ayrıca bize her insan için ve ayrıca bize verilen her iş veya pozisyona karşı sorumlu olmayı ve güvenilir olmayı da öğretiyor. Hz. Peygamber'in "el-emin" sıfatı aynı zamanda imanın da esasıdır. Hz. Peygamber kendisine gelerek sadece iki şeyi yapabileceğini başka bir şey yapamayacağını söyleyen bir bedeviye tavsiye ettiği şeyler; önce "doğruluk" sonra da "namaz" olmuştur. Bu çok önemlidir. Çünkü dünyadaki tüm hayatımızda sorumlu ve güvenilir olmamayı tercih edersek, etrafımızdaki insanlarla olan ilişkimizin kötüleşeceği ve Allah'ın bundan sonraki sorumluluğunu bize soracağı bir yerde de etkileyeceği için çok önemlidir. Bu hususları yapılan bir planda kullanılan verilerin doğruluğu kadar yapılan analiz ve projeksiyonların da güvenilir olmasını gerekli kılmaktadır. Günümüzde planların uygulanmaması ve dikkate alınmamasının en önemli nedeni insanların bunlara itibar etmemesinden kaynaklanmaktadır.

8. Plancılığın Risale-i Nur Kapsamında Değerlendirmesi

Risale-i Nur'da "planlama" şeklinde herhangi bir risale mevcut değildir. Ancak bütçeleme ve planlamanın doğru olduğu aslında İslam'ın temel esaslarından olan ölçülülük, muvazene, hikmet, tedbir ve iktisat kapsamında değerlendirilebileceği anlaşılmaktadır. Risale-i Nur Külliyyatında "plan" kelimesi 218 defa geçerken "program" kelimesi ise 115 defa geçmektedir. Bu da aslında tek başına planlama ve programlama ile ilgili olarak yeterince içerik mevcut olduğu ancak bunun doğrudan ekonomik planlama ile ilgili değil, daha çok manevi plan ve program olarak metinlerde yer aldığı söylenebilir. Bunun dışında ahiret hayatına zarar vermeyecek ve insanların hayatını kolaylaştıracak şekilde planlama, programlama yapılmasının da kâinatta mevcut olan "hikmet" düsturlarına uygun olduğu Risale-i Nur içerisinde geçen muvazeneler çerçevesinde söylenebilir.

Kuşkusuz plan yapma anlayışı için kurumsal bir kültür gerekir. Ancak bundan da öte toplumsal anlayışta ve yaşam biçiminde bunun karşılığının olması gerekir. Plancılık kader anlayışı ile çelişkili bir durum olarak görülürse o zaman İslam'da plan yapmanın günah olması gerekir. Kuran'da pek çok ayette "*ve mekeru ve mekerallah vallahu hayrul makirin*" şeklinde ifadeler mevcuttur. Burada ki "*mekr*" kelimesi bazı müfessirler tarafından "*hile*" veya "*tuzak*" olarak ele alınmışsa da bazıları tarafından "*hesap yapma*" veya "*plan*" olarak ele alınmıştır. Dolayısıyla bu ayet ışığında ve "*El-Hakim*" Esma-i Hüsnâ'sı çerçevesinde hikmetli davranarak gelecek için insanlığa faydası olacak işleri, yapıları ve uygulamaları yapmak uygun olarak değerlendirilebilir. Çünkü cerbeze ve hamakata girmeden sünnetteki orta yolu takip ederek hikmetli davranmak, kaynakları doğru tahsis etmeyi ve israf etmemeyi gerektirir. Bu da ancak ciddi bir hesaplama, planlama araçları ile mümkün olabilir. Bunun yanı sıra meydana gelebilecek riskleri bertaraf etmek ve zararların önüne geçmek için "*efela yetedebberun*" ayetinde ifade edildiği gibi geleceğe yönelik tedbir alınabilmesi gerekir.

İnsanın nefsinde, yapmak istediklerini, içinden geçenleri daha sonraki bir zamana bırakma eğilimi vardır. Genellikle bu yapıya sahip bir insan, yapacağı bir işi; tembellik, üşenme, aciliyetini anlamama gibi pek çok sebepten ötürü ileri bir tarihe ya da son ana kadar ertelemeye çalışır. Elbette insanların bir gün sonrası için plan yapmaları, bu ayet doğrultusunda yapıldığı takdirde gayet normaldir. Plan dâhilinde iş yapmayan insanın yapacağı işler de karmaşık olur. Her şeyin Allah'ın takdirinde olduğu bilinci ile gelecekle ilgili plan yapmak gereklidir. Ancak burada yanlış olan, insanın plan yapması değil, sonsuz hayatını etkileyecek en önemli konuyu ertelemesidir. İnsan yarın ne olacağını bilemezken, kendisi için zamanla sınırlı bir görevi yarın da olsa yapacağını düşünerek ertelemesi doğru olmayacaktır. İçinden bu düşünceyi geçirirken yapması gereken hayrı ertelemek için artık süresi kalmamış bile olabilir. Çünkü ölüm insanın karşısına hiç beklemediği bir anda çıkar.

Bediüzzaman Said Nursi de bir sözünde, insanın yarını için hiçbir garantisi olmadığını, bunun bilinci ile sorumluluklarını yerine getirmede hiçbir gecikme olmaması gerektiğini şu şekilde vurgulamıştır: "*Ey nefis! Bil ki dünkü gün senin elinden çıktı. Yarın ise senin elinde sened yok ki, ona mâlîksin. Öyle ise hakikî ömrünü, bulunduğun gün bil. Hiç olmazsa günün bir saatini, ihtiyat akçesi gibi, hakikî istikbal için teşkil olunan bir sandukça-i uhreviye olan bir mescide veya bir seccadeye at. Hem bil ki: Her yeni gün, sana hem herkese, bir yeni âlemin kapısıdır.*" (Sözler, 1965) Bu şekildeki yaklaşımda da insanın en mühim sermayesi olan ömür müddetini en fazla kazanç getirecek şekilde kullanılması gerektiği anlaşılmaktadır. Yani bireysel anlamda gelecek planlaması mevcut imkanların en fazla kazanç sağlayacak hedeflere tahsis edilmesi olarak anlaşılabilir. Çünkü akıl bunu gerektirmektedir.

Bunların yanı sıra, "*İslami Plancılık*" kapsamında devletin iş bölümü ve uzmanlaşmanın bütün sektörlerde en etkin bir biçimde oluşmasını sağlamak üzere çalışmalar yapması da önem arz etmektedir. Bediüzzaman'ın özellikle önem verdiği konulardan olan mesailerin tanzimi (iş bölümü ve uzmanlaşma), emniyetin sağlanması ve toplumsal yardımlaşmanın kolaylaştırılması (teavün düsturunun teshili) hususları burada dikkate değerdir. İş bölümü ve uzmanlaşmanın sağlanması için

üniversiteler ile iş dünyasının iş birliğinin sağlanması ve etkileşimlerini güçlendirecek proje ve uygulamalar plan içerisinde ağırlıklı olarak bulunmalıdır.

Ayrıca, iş bölümü ve uzmanlaşma yanında ekonomik istikrar ve kalkınma için büyük öneme sahip olan emniyet ve asayişin sağlanması, ekonomik yardımlaşmanın kolaylaştırılması ve teşviki gibi konular da plan ve programlarda göz önünde bulundurulması gereken hususlardır. Toplumsal güvenliğin ve insanlar arası emniyetin tesisi, öncelikle herkesin birbirine itimat edebildiği ahlaki ve manevi vasıflara sahip bir toplumun varlığını gerektir. Emniyetin kurulmadığı bir sosyal hayatta teşebbüs ve yatırım şevki kırılabilir gibi, mevcut teşebbüslerden de beklenen maksimum yararın kazanımını engellenecektir. Ayrıca, emniyetin sağlanması, sosyal yardımlaşmanın simgesi olan karşılıksız ve faizsiz borç verme "*karz-ı hasen*" için de hayati bir öneme sahip olduğundan, bu hususlar ile ilgili gerekli eğitim ve öğretim ile kurumsal ve yasal koordinasyon hususlarının "*Plancılık*" kapsamına alınmalıdır.

Müslümanların çoğunlukta olduğu ülkeler de kalkınmanın tamamlanmamış olmasından dolayı, ekonomik plancılığın kalkınma sürecinde yardımcı olacağı düşünülebilir. Kapalı ekonomilerde olduğu gibi merkezi ve katı bir plancılık anlayışı elbette liberal bir ekonomi için yararından çok zararlı olacaktır. Fakat kastedilen ekonomik planların en önemli yararı, özel sektörün gelişmesiyle lokomotif görevi üstlenmesini hedefleyerek ekonomide kaynakların israf olmaması için kamu sektörüne emredici, özel sektör için ise özendirici ve yol gösterici olmasıdır. Bu bağlamdaki bir plancılık sistemi ve uygulaması kesinlikle İslam dininin prensip ve uygulamalarına ters düşmemekte tam tersine İslam'ın temel esaslarından olan "*hikmet ve tedbir*" ile yakından ilişkilidir.

İnsanların birçoğu "bunu yarın yaparım" derken, yarın yaşayacağından ve her şeyin kendi planladığı gibi gideceğinden emin olarak hareket eder. Ancak burada içine düşülen en büyük yanılgı, "yarın"ın kendisi için neleri getireceğini bilmediği halde, kişinin bu planı kesin bir eminlik içinde yapabilmesidir. Aynı durum kurumlar ve devletler için de geçerlidir. Ancak bireyler genelde bu planlarını niyetleri ile yaparlarken kurumlar ve devletlerde yazılı belgelere dönüşecek bütçeleme ve planlama olarak gösterilmektedir. Allah Kur'an'da geleceğe hükmetme ve kendisinde bir kudret olduğunu düşünerek geleceği planlamaya çalışanları şöyle uyarır: "*Hiçbir şey hakkında: 'Ben bunu yarın mutlaka yapacağım' deme. Ancak, 'Allah dilerse' (inşallah yapacağım de) ...*" (Kehf Suresi, 18/23-24)

Kuran'da pek çok ayette "*düşünmüyor musunuz?*", "*tedbir almıyor musunuz*" ve "*akıl etmiyor musunuz*" şeklinde hatimler yapılarak akla havale edilerek tedbirli olunması özellikle emredilmektedir. Ayrıca Allah'ın en iyi planlayıcı olduğu noktasında "*wallahu hayrul makirin*" şeklinde ayetler de mevcuttur. Bu meyanda iktisadın da adalet ve ölçülülük ile ilişkili olduğu dikkate alındığında ölçülülük, tedbirli ve planlı harcama da aslında iktisat olarak tanımlanabilmektedir.

Piyasa yapısı, sermaye dağılımı ve yatırımların verimliliği açısından önem arz eden şirketleşme de Plancılığın kapsamına alınabilir. Şirketler, teşebbüs imkânlarını en iyi değerlendirme aracı olduklarından Bediuzzaman tarafından da değinilmiştir. Ona göre; şirket kurma fikrinin temelinde yardımlaşma prensibi vardır. "*Teavün birliği kuvvetlendirir, teşarük (şirketleşme) eseri azimleştirir*" gibi ifadeleri, şirket kurarak yardımlaşmanın ve verimliliğin ehemmiyetini dile getirmiştir. Ayrıca, post-modern yönetim anlayışlarında da görüldüğü gibi, sermayenin tabana yayılması ve üretimle yönetimde etkinliği sağlamak için şirketlerde halka açıklık oranı ile çalışanların sermayeye ortak edilmesi için teşvik edici veya zorlayıcı yasal düzenlemeler de plancılık kapsamına alınabilir.

Sonuç

Ekonomi insan tercihlerine göre şekil almaktadır. Her tercih insan yaşamını ve hayatının devam ettirilmesiyle ilişkili olduğundan dolayı bir planlama alt yapıya dayandırılabilir. Kuşkusuz tüketici olarak hane halkının üretici, istihdam edici ve vergi veren olarak yatırımcıların harcama alanları ve miktarları

ile ilgili tercihleri ekonomideki sorunları ve çözümleri belirleyen davranışlarına göre makro ve mikro ekonomik değişkeler etkilenmektedir. Her dinde toplumsal yaşamla ilgili, diğer insanlar ve doğa ile olan ilişkileri düzenleyen hükümler az çok mevcut olup bu ilkelerin yaşam planlamasını etkilediği ve bireysel tercihleri etkilediği genel olarak kabul edilmektedir. Bu anlamda dindar insanların da iktisadi hayattaki tercihleri ve ekonomik davranışları değişebileceğinden dolayı üretim, tüketim ve yatırım ile ilgili seçimleri ve etkinlikleri de dini değer yargıları ve planlamaya göre değişim gösterebilecektir.

Hemen hemen bütün iktisadi düşüncelerde, özellikle az gelişmiş ülkelerin kalkınma hamlelerini ekonomik plancılıkla birlikte daha kısa bir dönemde sağlayacakları düşüncesi hâkimdir. Bu bağlamda, planlı bir kalkınma sürecinde ortaya çıkacak sorunlar, planın temel ilkelerine dokunulmamak şartıyla plan içinde revize edilerek çözülebilir. Türkiye’de 1960 yılında ekonominin Makro Planlarının hazırlanması için kurulan DPT yerine günümüzde Kalkınma Bakanlığı tarafından beş yıllık kalkınma planları hazırlamakta ve bunların uygulama sonuçlarını takip etmeye çalışmaktadır. Fakat hükümetler belirli kıstaslarla sınırlı olmadıklarından dolayı, popülist uygulamalar ve bütçe kısıtları nedeniyle bazen ekonomik ve kalkınma planları sembolik bir görünüm verebilmektedirler.

İslam’da finansal planlama yeni bir yaklaşım olarak ortaya çıkmış ve İslami finansal piyasaların tanımlanmasıyla da ilişkilendirilebilmektedir. İslam’da finansal planlama sadece servetin elde edilmesi ve biriktirilmesi ile ilgili olmayıp, insanın yeryüzünün halifesi olması itibariyle tüm nimetlerden yararlanma biçiminin belirli kurallar çerçevesinde yapılabilmesini sağlamaya yöneliktir. Allah’ın yeryüzündeki halifesi olarak insanın görevi nimetlerin yeryüzünde insanlığın yararına kullanılması için gayret etmektir. Bunun için de insana tercih ve eylem özgürlüğü verilmiştir ki bu özgürlük kendisine ve başkalarına zarar vermeyecek şekilde kullanılacak şekilde sınırlandırılmıştır. Bu da etkin bir planlama, önceliklendirme ve kaynakların tahsisi için de bir bütçeleme anlayışının varlığını gerektirir (Arafah & Fathiy, 2013).

Risale-i Nur, Kuran ve Sünnet ışığında ekonomik ve mali faaliyetlerin de; ölçü, mizan, adalet, hakkaniyet, iktisat, yardımlaşma ve insanlığın yararına olan işlerde yarışmak gibi temel ilkeler çerçevesinde yürütülmesi gerektiğini ders vermektedir. Burada temel kriter ise gerçek tahkiki imanı elde etmekle dünyaperestlik hissiyatı ile nefisperestliği bırakarak nizama tabi olmak ve hikmetle iş yapmaktır. Malayani olarak addedilen lüzumsuz, faydasız, israfli ve zararlı işlerden uzak durmakla dünyevi hırsını ve şehvetini kanaat, çalışmak ve sabırla terbiye etmek tahkiki imana sahip bir Müslümanın karakteri haline gelmelidir. “Allah sadakanın bereketini artırır ve faizin faydasını kaldırır” gibi ayetler dikkate alınarak Kuran’ın getirdiği hükümlere sıkı sıkıya sarılmak gerektiğini şiddetle savunmaktadır. Bu ilkeler sadece avam tabakası denilen halk için değil aynı zamanda havas denilen yönetici, eşraf ve âlimler için de dikkate alınmalıdır.

Modern iktisat teorisinin sadece dünya hayatıyla ilgili sınırsız ihtiyaçların sınırlı kaynaklarla karşılanabilmesi noktasında analizler yaparken, İslam ekonomisi ise sadece dünya hayatını değil aynı zamanda ahiret hayatıyla birlikte dünya hayatını birlikte dikkate aldığı görülmektedir. Dünya hayatını ve gereklerini, ahiretin bir tarlası ve bir mezrası gibi planlanması gereken eldeki kaynaklardan birisi olarak değerlendirir. Risale-i nur tefsirindeki temel yaklaşım da bu noktada her gün verilmiş olan yirmi dört saatlik ömür de bir kıt sermaye olarak ele alınmakta ancak bu sermaye ile ebedi bir hayatı dünyalar kadar bağlar ve bahçeler kazanma imkânı sunan bir fırsat olarak ele alınmaktadır. Buna göre, Allah’ın verdiği nimetlerden en doğru yararlanmayı ve israfın önlenmesi için planlar yapılmalı faizli borçlanma olmaksızın denk olarak oluşturulmalıdır. Bunun için de gösteriş ve hırs olmaksızın Allah’ın nimetlerinden Allah’ın kullarını sadece dünya hayatında değil ahiret hayatında da en iyi şekilde yararlandırmaya yönelik planlama yapılmalıdır.

Risale-i Nur çerçevesinde bakıldığında planlama açısından çıkarılabilecek bazı ilkeler şunlar olabilir:

- İktisatlı davranmak, israf etmemek her şeyin hayırlısını istemek,
- Kâinatta tesis edilen nizam, mizan, ölçü ve hikmet hakikatlerinden ders çıkararak geçici dünyanın fani zevkleri ve imkânlarına aldanmamak,
- Her şeyin kabiliyetine göre şeriat-ı fitriye denilen tabiat kanunlarına uygun davranarak makul olmayan ve faydasız işlerden uzak durmak, söylediğini yapmak ve yapmayacaklarını söylememek,
- Çaresi bulunan şeyde sebeplere müracaat etmek ve çaresiz durumlarda tevekkül ederek Allah'ın işine karışmamak,
- Her zaman görev bilinciyle hareket ederek neticelerin Allah tarafından verileceğini unutmadan vazifeperverliğe azami dikkat etmek,
- İdeal olan olması gereken hakikatleri öncelikle kendi nefesine tatbik ederek riyakarlık, kibir ve ucub gibi hastalıklardan arınmaya çalışmak,
- Azami ihlas, fedakârlık, doğruluk, sadakat, hamiyet ve samimiyet ile hareket ederek numunelik kişiliklerin rehber olmasına gayret etmek.

KAYNAKÇA

- Aileron, C., (2011). 10 Reasons Why Strategic Plans Fail, *Forbes*, <https://www.forbes.com/sites/aileron/2011/11/30/10-reasons-why-strategic-plans-fail/#1b4e546a86a8> (Son erişim tarihi 26.05.2019)
- Ansari, M. (1994). İslamic Perspectives on Sustainable Development. *The American Journal of Islamic Studies*, 394-402.
- Arafah, R., & Fathiy, M. U. (2013). Assets Distribution Potential with Islamic Financial Planning Method. *Proceeding of Sharia Economics Conference* (s. 131-137). Hannover: ISSN-Online 2195-8440.
- Aström, Z. H. (2011). Paradigm Shift for Sustainable Development: The Contribution of Islamic Economics. *Journal of Economic and Social Studies*, 73-84.
- Boumediene, A., (2015) "Financing government budget deficit as a liquidity risk mitigation tool for Islamic Banks: A dynamic approach" Emerald Group Publishing Limited
- Burhan F., Berdine, M. D., (2004) "Planning in Islam", <https://islamic-study.org/planning-in-islam/> (Son erişim tarihi 26.05.2019)
- Chaudhry, M. S. (1992) *The Principles of Islamic Political Economy*, St. Martin Press
- Çayıroğlu, Y. (2014). İslâm İktisadının karakteristik özellikleri. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 149-183.
- Gundolf, K., & Filser, M. (2013). Management Research and Religion: A Citation Analysis. *Journal of Business Ethics*, January 1,, 177-185.
- Efe, A., (2016), Strateji Belirlemede Türkiye'de Kalkınma Ajansları İçin Bütüncül Yaklaşım: Cobit-5 Kapsamında Ulusal Strateji Belgeleri Üzerinde Bir Analiz, *TESAM Akademi*.
- Efe, A., (2018), İslam Ekonomi Yönetiminde Plancılık ve Bütçeleme Anlayışı, *JEBPIR*, 4(1-2), 14-32
- Khaf, Monzer, (1997) *Islamic Development Bank, Instruments Of Meeting Budget Deficit In Islamic Economy*, ISBN: 9960-32-002-2, Jeddah
- Khan, M. F. (2013). Theorizing Islamic Economics: Search for a Framework for Islamic Economic Analysis. *Islamic Econ., Vol. 26 No. 1*, 203-236.
- Koehler, B. (2011). The Economist Mohammed Ibn Abdullah (570 – 632). *Economic Affairs*, 109-114.
- Marsuki, M. Z. (2009). Religious Agendas Towards Sustainable Development: An Islamic Perspective. *Malaysian Journal of Science and Technology Studies*, 22-39.
- Mennan, M. (1984). *İslam ve Çağdaş Ekonomik Konular*. İstanbul: Fikir Yayınları, Terc:Ali Zengin, .
- Nakvi, N. H. (1985). *Ekonomi ve Ahlak*. İstanbul: İnsan Yayınları.

- Nienhaus, V. (2013). Method and Substance of Islamic Economics: Moving Where? *Islamic Economics*, 169-202.
- Nursi, B. S. (1655). *Lemalar*. İstanbul: Envar Neşriyat.
- Nursi, B. S. (1655). *Sözler*. İstanbul: Envar Neşriyat.
- Nursi, B. S. (1993). *Münazarat*. İstanbul: Envar Neşriyat.
- Nursi, B. S. (2002). *Mektubat*. İstanbul: Envar Neşriyat.
- Öney, E. (1987). *İktisadi Planlama*. Ankara: Savaş Yayınları No:34.
- Riis, O. (1989). The Role of Religion in Legitimizing the Modern Structuration of Society. *Acta Sociologia*, 137153.
- Wilber, C. K. (1974). The 'New' Economic History Re-examined: R. H. Tawney on the Origins of Capitalism. *American Journal of Economics & Sociology*, July 1,, 249-258.
- Yusuf, E. (1970). *Kitap El- Haraç*, . İstanbul: Çev: Ali Özbek.
- Zaman, A. (2012). Crisis in Islamic Economics: Diagnosis and Prescriptions. *Islamic Econ, n., Vol. 25 No. 1*, 143-166.

Kitap Tanıtımı-Book Launch

Kitap Değerlendirme • Book Launch

**HAREM-İ HÜMAYUN: OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA HÜKÜMRANLIK
VE KADINLAR**

Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2012

Leslie P. Pierce

(Kitap Değerlendirmesi)

(Kitap İncelemesi)

Arş. Gör. Gökhan Topluk

ORCID: 0000-0003-0391-5671, Muş Alparslan Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi.

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 20 Mayıs 2019

Kabul tarihi: 27 Mayıs 2019

Article history:

Received 20 May 2019

Accepted 27 May 2019

Harem müessesesi ve kölelik/cariyelik sistemi özellikle modern dönemle birlikte araştırmacıların ve bilhassa popüler/magazinel tarihçilerin ilgi odağı haline gelmiştir. Hareme dair yorumların; bu müessesenin Şark-İslam toplumlarının ve onların kendi hukuk kaynakları ölçüsünde işleyen siyasi/idari sistemlerinin bir parçası olduğu gerçeğini ihmal eden yaklaşımların bir neticesi olarak şekillendiklerini söylemek mümkündür. Edward Said'in *Oryantalizm* isimli eserinde tafsilatlı bir biçimde anlatmaya çalıştığı Şarkiyatçı nazar, Doğu toplumlarını anlamak yerine onları kendi anlayışları doğrultusunda kurgulamakla malûldür. Bu kurgu özellikle modern ve dolayısıyla batılı, böylelikle "ileri" addedilen değerlerin aynasında geleneksel/doğulu kıymetleri biçimsizleştirmekte ve onları gizemli bir dünyanın "mistik hezeyanına" yerleştirmektedir. Bu yarı hayal yarı gerçek dünya birçok gayriinsani ve gayriahlaki şeyle meşbudur. Eşcinselliğin, çok eşliliğin, afyonkeşliğin, saz ve söz eşliğinde şarap sarhoşluğunun, esir alınmış köle kadınlarla havuz ve zevk alemlerinin dünyası...

Doğu-İslam toplumlarının geleneksel dönemine ait oryantalist tarzda bakışın sakatlığı –eğer ideolojik bir art niyet içermiyorsa– zamansal ve bunun neticesi olarak kültürel mesafe ve bu mesafenin yarattığı paradigmatik farklılık ile açıklanabilir. Modernite ile birlikte bilmenin sınırlarını ve perspektifini tayin eden "yeni paradigma" kendisinden kesin bir kopuş yaşadığı "eski paradigmanın" kültürel kodlarını anlamakta zorlanmaktadır. Thomas Kuhn'un (2017) kullandığı anlamda paradigma, farklı dünyalarda uygulama yapan iki farklı araştırmacının, aynı noktalardan aynı yöne doğru baktıkları zaman bile farklı şeyler görmelerinin nasıl açıklanabileceğinin cevabıdır. Neden sallanan bir taş baktıklarında Aristo doğal konumuna doğru hareketi engellenmiş bir nesneyi görürken Galileo sarkaç hareketini görmüştür? Ve niçin Aristo fiziğinin hâkim olduğu bir dönemde kozmolojide Batlamyus'un yer merkezli teorisi caridir? Ve nasıl olmuş da Aristo fiziği yerini Galileocu yoruma bırakırken hemen hemen aynı zamanda kozmolojide Batlamyus'tan Kopernik'e geçiş yaşanmıştır? İşte bütün bu geçişlerin; muayyen bir dönemin esas prensiplerini birbirine bağlayan ve bilim yapmayı mümkün kılan "tarihi a prioriler" in değişmesi ile yaşandığını açıklar Kuhn. Burada konu bağlamında önemli olan husus birbirinden farklı devirlerin paradigmalarının birbirlerini anlamakta yaşayacakları zorluklar hakkındadır.

Harem mevzusu ve cariyelik sistemini sağlıklı bir biçimde değerlendirebilmenin yolunun hem Doğu-İslam toplumları hakkındaki oryantalist ön yargılardan, ideolojik tarih okumalarından kurtulmakla hem de bahsedilen paradigmatik engelleri aşmakla mümkün olabileceği söylenebilir. Anlamlandırma ve kurgulama amacı taşımayan, kendi yaşadığı dönemin "tarihi a prioriler" i bağlamında

Sorumlu yazar/Corresponding author.

e-posta: gokhan-topluk@hotmail.com

o dönemin bilimsel paradigmasını, araştırmaya konu edinilen tarihsel nesneye dayatmayan bir anlayış gereklidir. Bu sayede tarih herkesin kendi aynasından seyrettiği bir yanılsama olmaktan çıkacak ve mümkün olduğu kadar kendi devri ve seyri içerisinde tebellür edecektir.

Leslie P. Pierce'in Türk Vakfı Yurt Yayınları tarafından Ayşe Berktaş çevirisiyle Türkçeye kazandırılan *Harem-i Hümayun: Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümler ve Kadınlar* adlı eserinin yukarıda söz konusu edilen problemlerden ne kadar azade olduğu tartışılabilir. Kitabı okurken yazarın Osmanlı İmparatorluğu'nun merakları celbeden konusu Harem mevzusu hakkında popüler yargılara, haricî yorumlara, oryantalist çarpıtmalara karşı samimi bir direnç gösterdiği görülebilir. Yazarın daha kitaba başlarken kullandığı cümleler karşınızda tepeden bakan, hüküm veren, tahakküm eden bir sestem farklı bir sedayı haber verir gibidir: "Biz Batılılar, İslam toplumunda cinselliği saplantı haline getirmek gibi eski ama hala güçlü bir geleneğin mirasçılarımız. Harem, Müslüman cinsel duyarlılığı üzerine kurulu Batı efsanelerinin kuşkusuz en yaygın simgesidir. Bu konuyu işleyen metin ve tasvirlerin üretiminde en bereketli dönemlerden biri 16. yüzyıl sonu ve 17. yüzyıl, en sık ele alınan konu da Osmanlı sultanının sarayıydı. Zihni kendi monarşik mutlakiyetçilik türlerinin esiri olan Avrupa, bir Doğu tiranı efsanesi geliştirdi, özünü de sultanın haremde yakaladı. Seks alemleri kokuşmuş iktidarları anlamakta kullanılan bir mecaza dönüştü" (s. 1).

Pierce, kendi tarihine bakarak onun monarşik mutlakiyetçi kantarında Osmanlıyı tartan Batıcı bakışı eleştirmektedir. Osmanlı sultanlarını kendi tuvallerinde despot hükümdar biçiminde resmeden batı, sultanı en parlak fırça darbeleri ile harem içinde bütün "yozlaşmış doğu siyasetinin" en kesif noktası olarak tasvir etmiştir. Yazarın ilk elden ifşa ettiği ve kendisinin bundan mümkün merteye hâli olmaya çalışacağını vadettiği Batı merkezli bakış; haremi kendi cinsel merkezli tahayyülünün simgesi haline getirmiştir.

Pierce'in kitap boyunca girişte serdettiği kanaatin hakkını verecek bir tutarlılık gösterdiği söylenebilir. Harem hakkında kalem oynatanların karşı karşıya oldukları en temel sorunun kaynak problemi olduğunun farkında olan yazar; harem yazımının seyyahlar ve elçiler eliyle biçimlenen "fantezi tarih yazımına" dikkat çekmektedir. Batılı ve Müslüman olmayan bir bilim adamı olarak, Türk tarihçilerinden ve harem ile ilgili önemli referans kaynaklarından biri olan M. Çağatay Uluçay'ı bu açıdan eleştirmesi ise kendisi açısından takdire şayan, Türk tarihçiliği açısından ise esef sebebidir.

Kitabın muhtevasına gelinecek olursa; Pierce'in *Harem-i Hümayun* eserinde Harem içerisinde cariyelikten Valide Sultanlığa yükselmenin imkanları üzerinden doğu toplumlarında kadının konumu sorgulanmaktadır. Yazar, Osmanlıda sultan ailesi içinde kadınların gücünün basitçe gayri meşru olarak değerlendirilip bir kenara atılmayacağını belirtmiş, bu gücü imparatorluk kurumlarının yapısına yerleşmiş kurumsal üniteler olarak ele almıştır. Kitabın başlıca iddiası "16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlı devleti ve toplumunun doğasındaki değişmelerin, saltanat kadınlarının hükümlerliğinin bu türlü ifadelerine daha çok katılmasına yol açtığı" (s. iv) şeklindedir.

Yazarın Osmanlı cariyelik sisteminin gelişimini ve saray müessesesi içerisinde yerleşik bir ünite halini almasını Devlet-i Aliye'nin diğer beylikler ve sonrasında büyük imparatorluklar karşısında yükselişi bağlamında ele aldığı görülmektedir. Yazar; nikahla evlilik tercihidenden cariyelerle yetinmeye geçiş; bir kültür/zihniyet/inanç meselesi ya da İbn Halduncu anlamda hadarileşmenin sebep olduğu ahlaki yozlaşmanın bir türevi olmaktan ziyade, Hanedanın üreme politikasının ilzam ettiği bir gereklilik olarak değerlendirmektedir. Osmanlı'nın kuruluş ve teessüs aşamasında nikahlı evliliklerin bir tür "stratejik tercih" olduklarını savunan Pierce, bir beylik olarak doğan Osmanlı'nın kök saldıği topraklarda daha sağlam yer tutabilmek adına mücadele ettiği beyliklerden kız alarak hem ilişkilerini sağlamlaştırdığını hem de "kız alan taraf" olarak üstünlüğünü tahkim ettiğini düşünmektedir. Cariyelik yazara göre; Osmanlı'nın giderek güç devşiren yapısının stratejik/politik sonucudur. "Cariyelerle birlikteliğin nihai olarak hanedan evliliklerine tercih edilmesinin, böyle birleşmelerin politik yararının azalmasının" (s. 51) bir neticesi olduğunu iddia eden Pierce, böylece cariyeliğin kurumsallaşmış yaygın tercih halini almasıyla Osmanlı'nın politik pozisyonu arasında bir korelasyon varsaymaktadır. Bununla

birlikte, cariyeliğin artan önemi Osmanlı yönetici elitlerin köle askerler ordusundan devşirilmesiyle de ilişkilendirilmektedir.

Politik bir strateji olarak nikahlı evliliklerin devletin yükselen gücüne muvazi olarak geri çekilişi ve boşalttığı alanın cariyelikle ikame edilişi üzerinden değerlendirmelerde bulunan Pierce; hanedanın üreme politikası açısından ele aldığı cariyelik müessesini de kadınların bu sistem içindeki politik ağırlıkları bağlamında tetkik etmektedir. Nikahlı eşlerden cariyelik sistemine evrilen üreme politikası, cariyelik müessesesinin de ağırlık merkezini yeni siyasi gelişmeler ve ihtiyaçlar bağlamında farklılaştırmıştır. Hasekilerin harem içindeki yükselişleri ve sonrasında valide sultanların artan ağırlıkları özellikle dört kadın figür üzerinden tartışılmaktadır. Hürrem Sultan, Nurbanu Sultan, Safiye Sultan ve Kösem Sultan, yazarın cariyelik sisteminin geçirdiği aşamalar, aldığı yeni hiyerarşik biçimler açısından yaptığı değerlendirmelerinin köşe taşlarını oluşturmaktadır.

Kitabın önemi yazarın cariyelik müessesesini aksiyolojik bir nokta-i nazardan değil de, tarihi ve siyasi bir adeseden değerlendirme çabasında yatmaktadır. Beylik modern yargılara tevessül etmeden, koca bir İmparatorluğun en hassas müesseselerinden birini, Hanedanın kendi tarihi ve siyasi koşulları içerisinde anlamaya çalışmak önemli olsa gerektir. Mesela; şehzadelerin sancağa gönderilmesi ve validesinin ona eşlik etmesinin başka türden, hasekilerin sancağa gitmeden padişah sarayında ikamet etmeye başlamasının ise kadının saray içi konumu açısından başka türden sonuçlar doğurduğunu tespit etmeye çalışmak, değer temelli hüküm verme sakıncalarını izale etmek açısından önem arz etmektedir. Kitap; nikahlı eşten cariyeliğe doğru geçişin saray hayatının ve İmparatorluk formasyonunun “yozlaştırıcı doğası” ve “ifsad edici yapısı” üzerinden ele alınamayacağını; Osmanlı’nın kuruluş, yayılış, yükseliş aşamalarının, kardeş katli, ekber-i erşad uygulaması gibi veraset sistemine ilişkin yapısal değişikliklerin, Şehzade/Haseki/Valide Sultan- Padişah ilişkilerinin de konunun anlaşılmasında ihmal edilmemesi gereken rükünler olduğunu göstermesi açısından dikkate değerdir. Bu vadiye kalem oynatacakların müstağni kalamayacakları kadar önemli bir çalışma olması hasebiyle Pierce’in *Harem-i Hümayun* eseri okunmaya ve tartışılmaya şayan bir kitap olarak görülmelidir.